

alföldi tanulmányok

NAGYVÁROSOK

1998/99

1.

2.

3.

1. Békéscsaba, Vasút utcai életkép, anno 1900. *(Egykori képeslap)*

2. Békéscsaba, Andrásy út, 1999. *(Fotó: Barabás Ferenc)*

3. Szolnok 1987. *(Fotó: Vetési Sándor)*

Hátsó borítón:

Élővíz-csatorna Békésnél télen. *(Fotó: Vetési Sándor)*

ALFÖLDI TANULMÁNYOK 1998–1999

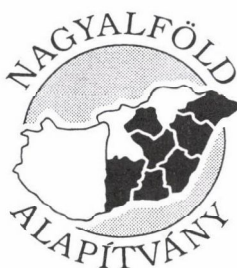

MTA REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA
ALFÖLDI TUDOMÁNYOS INTÉZET

ALFÖLDI TANULMÁNYOK

1998–1999

XVII. KÖTET

NAGYALFÖLD ALAPÍTVÁNY
BÉKÉSCSABA, 1999

Szerkesztőbizottság

Elnök: MATOLCSI LAJOS

Tagok:

CSATÁRI BÁLINT	HAJNAL BÉLA
LENGYEL IMRE	MÉSZÁROS REZSŐ
POZDER PÉTER	RAKONCZAI JÁNOS
SÜLI-ZAKAR ISTVÁN	SZOBOSZLAI ZSOLT
TIMÁR JUDIT	

Főszerkesztő:
CSATÁRI BÁLINT

Szerkesztők:
RAKONCZAI JÁNOS – TIMÁR JUDIT

Lektor:
TÓTH JÓZSEF

Technikai szerkesztő:
VELKEY GÁBOR

A tartalmi összefoglalók fordítása:
KISS TÍMEA   NAGY ERIKA
KOVÁCS ZOLTÁN   MISKOLCZY LÁSZLÓ
MISKOLCZY LÁSZLÓNÉ

Ábrák:
BENCSIKNÉ SZŐKE MARGIT
VETÉSI SÁNDOR

Borítóterv:
BARABÁS FERENC

Kiadja a Nagyalföld Alapítvány

HU ISSN 0139-3545

TARTALOM

MÉSZÁROS Rezső: Depressziós városi tér újraélesztésének érdekes példája: a londoni Docklands	3
NAGY Erika: A kereskedelmiingatlan-fejlesztések néhány sajátossága és térszerkezet-formáló szerepe a kelet-közép-európai városokban	13
BELUSZKY Pál: Adalékok az alföldi városhálózat 1990 utáni változásaihoz	30
KOVÁCS Zoltán: Alföldi nagyvárosok társadalmi térszerkezetének vizsgálata	52
MEZŐSI Gábor – MUCSI László – M. TÓTHNÉ FARSANG Andrea: A városökológia szerepe a területi tervezésben Szeged példáján	74
TIMÁR Judit – BAUKÓ Tamás: A „város-vidék peremzóna” néhány sajátossága és szerepe az alföldi városok átalakulásában	94
KISS János: A város-vidék peremzóna személyközlekedésének átalakulási folyamatai az Alföld négy megyeszékhelyén (1980–1998)	112
OLASZ Lajos – SZÓRÓ Ilona: Olvasókörök, gazdakörök társadalmi szerepe a Dél-Alföldön az 1940-es években	131
MURÁNYI István – SZOBOSZLAI Zsolt: Az ifjúság szocializációjának néhány jellemzője két alföldi városban	150
BARANYI Béla: A polgárosodás lehetőségei és esélyei egy alföldi nagyváros társadalmában (debreceni példa)	162
INFORMÁCIÓK, AKTUALITÁSOK, BIBLIOGRÁFIA AZ ALFÖLDRŐL	179
A Nagyalföld Alapítvány beszámolója és közhasznúsági jelentése az 1998. évről	180
A Nagyalföld Alapítvány „Pro regione – Alföldért” díjazottjai 1996	183
LISZTES László (szerk.): Könyvek az Alföldről 1996. Válogatott bibliográfia	185

CONTENTS

Rezső MÉSZÁROS: An Interesting Example of Reviving Depressed Urban Space: the Docklands in London	3
Erika NAGY: Commercial real estate developments and their impact on space of major cities in East Central Europe	13
Pál BELUSZKY: Some Additional remarks on the Changes of the City Network in the Great Plain after 1990	30
Zoltán KOVÁCS: Investigation of the socio-spatial structure of major cities in the Great Hungarian Plain	52
Gábor MEZŐSI – László MUCSI – Andrea FARSANG M. TÓTH: Role of urban ecology in the regional planning – demonstrated on the example of Szeged	74
Judit TIMÁR – Tamás BAUKÓ: A Few Characteristics and the Role of the “Rural-Urban Fringe” in the Transformation of the Cities in the Great Plain	94
János KISS: Transformations of Public Transport of the Urban-Rural Fringe in Four County Seats in the Great Plain	112
Lajos OLASZ – Ilona SZÓRÓ: The Role of Readers’ Clubs and Farmers’ Clubs in the Southern Great Plain in the 1940s	131
István MURÁNYI – Zsolt SZOBOSZLAI: A Few Characteristics of Young People’s Socialization in Two Cities of the Great Plain	150
Béla BARANYI: The Opportunities and the Chances of Embourgeoisement in the society of a City in the Great Plain (Debrecen)	162
INFORMATION, CURRENT EVENTS, BIBLIOGRAPHY	179
A report of the Nagyalföld (Great Hungarian Plain) Foundation	180
The prize-winners of the Nagyalföld Foundation	183
László LISZTES (ed.): Books on the Hungarian Plain in 1996. A selected bibliography	185

DEPRESSZIÓS VÁROSI TÉR ÚJRAÉLESZTÉSÉNEK ÉRDEKES PÉLDÁJA: A LONDONI DOCKLANDS

Mészáros Rezső*

1. ÁLTALÁNOS VÁROSFEJLŐDÉSI HÁTTÉR

Egy város élettörténetét leginkább funkciórendszerének változása fejezi ki. Egyes funkciók elerőtlenednek, mások erőre kapnak, vagy új funkciók telepednek meg. A folyamat városon belüli térfejlődési következményekkel is jár. Azok a terek, amelyekben a funkciók hanyatlanak, az élettelené válás felé haladnak, míg a dinamikus funkciókat hordozó terek a megújulást, az életerőt mutatják. Ez a városon belüli területfejlődési folyamat alapvető hatást fejt ki a városképre, a város image-ére. Vagyis arra a megjelenésre, amely valójában kifejezi a város életképességének külsőségeit, meghatározza a látogatók első benyomásait, látvány-élményét, és természetesen jelentős hatással van a városlakóknak a településükkel kapcsolatos érzelmeire is. Ez az összefüggésrendszer minden bizonnyal a város történetének valamennyi időszakában jelen van. Az elmúlt egy-két évtizedben azonban – elsősorban Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, de mostanában már nálunk is – különös hangsúlyt kapott. Feltehetően azért, mert főként az 1980-as évek óta alapvető változások történnek az épített környezetben végrehajtott beruházási struktúrában; az iparfejlesztés szervezeti rendszerében; az építészeti gyakorlatban és az épületellátás technológiájában. Összességében ezek a változások a „fő felelősök” azokért az új formai megoldásokért, amelyek a városok új látképeit alakítják.

A városnak vagy egy terének a fejlődési startját vagy éppen visszaesése kezdetét jól jelzi az ingatlanpiac rezdülése. Általában egyetértés van abban, hogy az 1970-es évek közepe új városfejlődési hullám indulási időszaka volt és egészen a 90-es évek elejéig tartott, amikor markáns ingatlanpiaci recesszió jelent meg. Ebben a periódusban sok város, különösen sok világváros (London, Tokió, Atlanta, Los Angeles, újabban Sanghai) látképe átalakult. A fejlődés eme fellendülését valójában az 1973-as olajár-krízis nyitotta meg. A kőolaj árának növekedése azt eredményezte, hogy az úgynevezett petrodollár különféle bankakciók révén, illetve befektetők és fejlesztők közreműködésével a nyugati gazdaságba nyomult. Ezt a folyamatot a befektetések más formái és forrásai is erősítették, amelyek között kiemelkedő szerepet játszott a fejlődő országok adósságának kamata, a fejlődő gazdaságú közép-és távol-keleti országok befektetőinek megjelenése, valamint a fejlődő európai nyugdíjpénztárak befektetései. Ám az 1980-as évek túlzott befektetési üteme és mérete az 1990–95-ös évek elején az ingatlanpiac kollapszusát idézte elő. Eközben a városi látképek, a városi formák és a jellegzetességek alakulásában alapvetően mégis az iparfejlesztés hatása játszott meghatározó szerepet. Ebben az időszakban az ipari átalakulás lényegét a koncentráció és a centralizáció képezte, aminek eredménye kis számú, de na-

---

* Dr. Mészáros Rezső

gyon nagy cég létrejött volt. A formailag önálló kisebb cégek is a nagyok érdekelt-ségi körébe kerültek, és a kapcsolatok sok új vonással teli rendszerét építették fel. Azt lehet mondani, hogy általában növekedett a cégek mérete. Ennek a folyamatnak a városi látképre kiható következménye abban nyilvánult meg, hogy a nagyobb cégek képesek voltak szélesebb skálájú fejlesztésekre, nagyobb építkezésekre, ami azt eredményezte, hogy egyre-másra számos új megastruktúra emelkedett ki, különösen a világvárosok központjához közeli, jól körülhatárolt területeken. A fejlődés ezeken a területeken mindinkább összekapcsolódik a nemzetközi gazdasággal, a megastruktúrákat pedig főként multinacionális vállalatok alakították ki. A megvalósult tervek mértéke és megdöbbentő építészeti stílusa demonstratív erejű, kifejezi a nagy befektetők hatalmát és kényét-kedvét, amellyel alakítani képesek a városi látképet (Harvey 1989). A városi világrang egyik mértékegysége lett a városba települt nagy multinacionális vállalatok központjának száma. A tendencia azt mutatja, hogy eme nagy világcégek központjai területileg rendkívül aránytalan koncentrációt mutatnak és kis számú nagyvárosba (világvárosba, globális városba) települtek (1. táblázat).

1. táblázat. A legrangosabb cégek központjai

Város	A legrangosabb 500 szolgáltató cég központja ¹	A legrangosabb 500 cég központja ²
Amsterdam	4	1
Atlanta	5	3
Chicago	7	10
Frankfurt	8	3
London	28	35
Los Angeles	7	10
New York	25	12
Osaka	20	21
Paris	28	23
Sydney	4	5
Tokyo	86	83
Washington, DC	6	5

Forrás: Knox 1995

De ugyanebben az időszakban voltak a gazdaságnak olyan ágazatai is, amelyek képesek voltak flexibilisebb gazdaságszervezeti és termelés-technológiai megoldásokat találni és azt szervezesebben beépítve megjeleníteni a környezetben. Ebben az esetben a hangsúly az egyediségen és a termék elkülönülésének kifejezésén van; amiből differenciáltabb termelési, szállítási, kiskereskedelmi, szabadidős és lakó-környezeti látkép következik, de az mentes az éles látványkontrasztoktól.

¹ Közöttük bankok, pénzügyi takarékok, biztosítási, kiskereskedelmi, szállítási és közmű-szolgáltatások.

² Közöttük valamennyi ipari vállalat.

A vázolt két folyamatban igen sajátosan teremtett szerepet magának az építészet. Az a szakma, amely a városi látkép kialakításában természetesen nélkülözhetetlen, de amely egyre inkább elválk azoktól a társadalmi ideáloktól, amelyek korábbi fejlődését vezették (Knox 1993). A korábbi időszakban, a háború után az építészet a várostervezésben és a gyakorlatban is szinte fuldoklott a társadalmi (szociális) idealizmustól. Az Egyesült Királyságban például a városi környezeti terv koncepciójának legfontosabb eleme, követelménye az volt, hogy fejezze ki és segítse kialakítani az egyenlőségre törekvő demokratikus társadalmat, ugyanakkor találjon alkalmas elhelyezést a háborús hősök visszatérésének. A korábbi építészet tehát leginkább a szociális utópia megformálójának tekintette magát.

Miután az építészet elvesztette társadalmi vízióit, összekapcsolódott a nagy befektető intézményekkel és a fejlesztőkkel – megérteni és elfogadni igyekezvén kívánalmaikat (Harvey 1989). Az építészeti felfogás változása a városi látkép alakulására azzal a következménnyel járt, hogy a városi látképet „agyafúrt” töredékek szabdalják, vagy színesítik (kinek mi tetszik!) amelyek „látványosnak”, „image-képesnek” vagy éppen „színpadias”-nak minősíthetők, mindemellett azonban élesen elválnak a városi látkép nagy összefüggéseitől. Mégis, a városi látkép „szabályozásának” elsődleges eszköze az a tervezési rendszer, amelynek kivitelezésében ez az építészet vesz részt. Új elem azonban ebben a mechanizmusban, hogy – főként az 1980-as évek közepe óta – a rendszer integrált részévé vált a tér image-ének jelentősége. Tehát nemcsak a város egésze vagy egy-egy építmény térszükséglete fontos, hanem a város fizikai területe nagyobb egységeinek hasznosításával kapcsolatos felfogás, elképzelés és megvalósítás is. Ez a felismerés (is) feltehetően a kényszer szüleménye, hiszen különösen a nagyvárosokban érzékelhető a hely szűkössége miatt a fejlődés térbeli korlátja. Ezért a városon belüli (szabad vagy szabadabbá váló) tér értéke – ezzel együtt szerepe – megnőtt, elsődleges piaci kategóriává erősödött és lényegi részévé vált a városi regenerációs programoknak. Azt lehet mondani, hogy a városon belüli tér egyfajta „előléptetésének” időszakát éljük.

A városon belüli tér ebben a felfogásban alkalmas arra, hogy marketing-tevékenység tárgya legyen. Vagyis több, mint egyszerű eladható „áru”, inkább olyan vagyon, ami része a helyi értékrendnek, érzelmvilágnak és kultúrának, része a tervezésnek és része az afféle tájékoztatásnak, amely a sorsát, felhasználásának orientációját hivatott befolyásolni (Crilley 1993; Fretter 1993).

A város életképessége, látképe és image-e szempontjából elsőrendű feladat a hanyatló (depressziós) jegyeket mutató terek kezelése. Erre számos példa, megoldási kísérlet található, egyike ezeknek a londoni volt kikötő-térség, a Docklands fejlesztése, amelyben sok, nálunk is figyelemre érdemes szemléleti elem, összefüggés és megoldási technika jelent meg.

2. A DOCKLANDS – MÚLT, JELEN, JÖVŐ³

A londoni kikötővidék a város keleti végében (East End), a Temze partjához kapcsolódva helyezkedik el. A kikötőfunkció csaknem 2000 éves múlttal rendelkezik, de regionális, majd világgazdasági jelentősége az utóbbi 200 évben jött létre. A tengeri kereskedelemnek a 18. század végéig a Tower-hídhöz közeli rakpart volt a kikötője. A növekvő forgalmi zavarok (elsősorban a zsúfoltság), a tűzveszély és a fokozódó lopások miatt halaszthatatlanná vált új kikötőterület kijelölése és modern, raktárakat, lakóépületeket is tartalmazó szárazdokkok építése. A Parlament 1799-ben törvényt alkotott a dokkok építéséről. Az első dokk 1802-ben nyílt meg, majd – kisebb-nagyobb szünetekkel – egészen 1921-ig épültek új dokkok (összesen 11). Végül is a Föld legnagyobb, zárt dokkrendszere épült itt ki, kiegészülve széleskörű szolgáltató és kapcsolódó termelő tevékenységgel. A terület a Föld akkori egyik legnagyobb piaci, kereskedelmi központja lett.

A II. világháború után már nem tudott visszaemelkedni korábbi világkereskedelmi rangjára. Annak ellenére, hogy a forgalom még az 1960-as évek elején is hatalmas volt, a kikötő-funkció működési színvonala egyre csökkent. Ennek oka rendkívül összetett, globális és helyi körülmények egyaránt szerepet játszottak, nevezetesen: a tengeri szállítás válsága, az Egyesült Királyság, Európa, a korábbi gyarmatok és a világ többi része közötti kereskedelmi kapcsolatok módosulása, új koncepció és technológia megerősödése a hajóépítésben, a konténeresítés robbanásszerű terjedése, a konkurencia erősödése más angol és kontinentális kikötők között, valamint munkaviták és vezetési gyengeségek. Ugyanakkor más kikötők (pl. Dover és Felixstowe) válaszolni tudtak a változásokra.

A londoni folyamparti dokkok szállítási teljesítménye megállíthatatlanul hanyatlott, aminek az lett az eredménye, hogy 1981-ig valamennyit bezárták (az elsőt 1967-ben), a szállítás megszűnt, így a terület meghatározó funkciója „kiürült”, látkepe elszürkült, lepusztultnak mutatkozott, az életkörülmények atmoszférája depressziós hangulatot fejezett ki.

A terület sorsával azonban nem akkor kezdtek el foglalkozni. Már 1971-ben megbízást adott a Parlament egy, a terület újjáépítésével, gazdasági újralesztésével foglalkozó tanulmány elkészítésére. Magát a „Docklands” elnevezést is ettől az időtől használják általánosan (1. ábra).

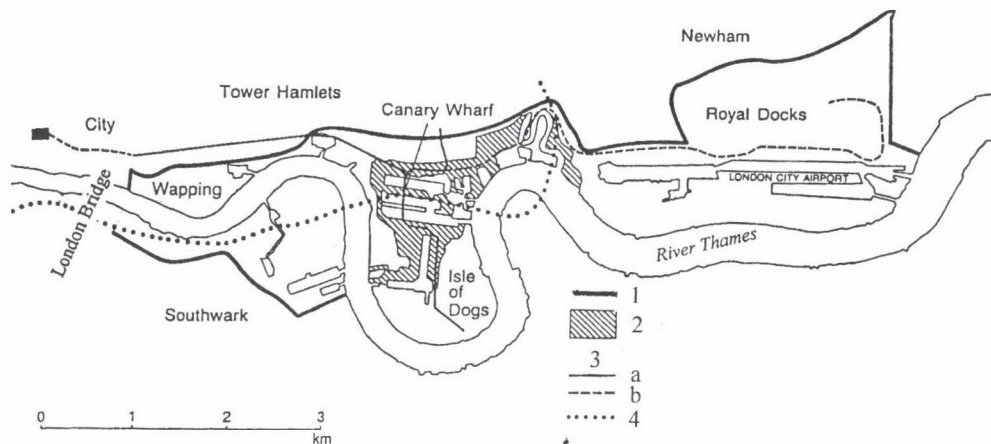
Olyan koncepcióra volt szükség, ami átfogta a terület egészét (20 km²) és képes volt érzékelni azt, hogy a földterület nagy része különféle közösségi tulajdonban volt, illetve azt, hogy a Docklands nem homogén tér:

- a kanyargó Temze kettéosztja,
- a különféle kikötői struktúrák (rakodóterek, raktárak) elválasztják egymástól a lakónegyedeket,
- a közúti és vasúti kapcsolódási lehetőségek hiányosak.

³ E fejezet támaszkodik a Docklands-ről, illetve Londonról írt néhány publikációra (Grant 1983; Hall 1990; Gaebel-Hall 1991; Crilley 1992; Tronley 1992).

DEPRESSZIÓS VÁROSI TÉR ÚJRAÉLESZTÉSE

1. ábra. A Docklands
Figure 1 The Docklands

1: a Docklands határa, 2: vállalkozási övezet, 3: docklandsi kisvasút, a: működő, b: épülő, 4: épülő metróvonal

1: the boundary of the Docklands, 2: the enterprise zone, 3: Docklands railway, a: lines operating, b: lines under construction, 4: metro line under construction

Forrás: LDDC

A koncepció és az erre épülő stratégiai terv (1976) arra a felismerésre támaszkodott, hogy a feladat nemcsak egy feleslegessé vált kikötőterület újrafejlesztése, hanem ezzel együtt kezelni kell súlyos szociális problémákat, a szegénységet, a munkanélküliséget, vagyis az itt általánossá terebélyesedő társadalmi depressziót is. (1960-tól a munkahelyek száma zuhanásszerűen csökkent. Becslések szerint minden klasszikus dokkmunkahely megszűnése másik három munkahely megszűnését eredményezte a kapcsolódó ágazatokban: a hajójavításban, a szállításban).

A Docklands fejlesztésében a beruházás megkezdése óta (1974) két, meglehetősen ellentétes szemlélet és megvalósítási mechanizmus uralkodott. Az elsőt, amit a Docklands-i Közös Bizottság képviselt, egy átfogó „szükséglet-alapú” szemlélet jellemezte: az elveszett munkahelyek helyett újakat kell teremteni, meg kell oldani az egész kelet-londoni lakásproblémát, a területet vonzóvá kell tenni.

Az 1979-ben hatalomra került Thatcher-kormány más megközelítést alkalmazott, a „kereslet-alapú” megoldásokat helyezte előtérbe. A koncepció alaptétele az volt, hogy a Docklands központjának tekinthető Isle of Dogs területét (a korábbi West India Docks-ot) vállalkozási övezetté kell nyilvánítani, amely mentes tervezési korlátozásoktól, és adózási előnyöket biztosít a fejlesztők és a beköltözők számára. Az 1981-ben megalakult Fejlesztési Társaság (London Docklands Development

Corporation, LDDC) a gazdasági, pénzügyi szférával és a térség három kisvárosával együttműködve olyan finanszírozási filozófiát alakított ki, amely a magánszférát helyezi előtérbe (az LDDC minden erre a célra fordított 1 fontját a magánszféra 5 fontjának kell követnie).

A terület image-ének változtatása érdekében nagyon sok erőfeszítés történt mind a Fejlesztési Társaság, mind a magánbefektetők részéről. Az új image-formálás fő tételei kiemelték azt, hogy a Docklands kiváló hely:

- a befektetésre,
- az üzleti élet újratelepítésére,
- a színvonalas munkára,
- a minőségi lakásra és életvitelre,
- turista-látványosságra, rekreációs szolgáltatásokra.

Az image-formálási „hadjárat” a média felhasználásával történt. A Fejlesztési Társaság két kampányt indított. Az első 1982–83-ban folyt a televízióban és a rádióban. Célja az volt, hogy tudatosítsa a Docklands létezését és azt, hogy ott komoly fejlesztések indulnak. Ebben nagy hangsúlyt kapott a terület alkalmassága az üzleti élet újraindítására. A második kampány 1990-ben az újságokban jelent meg és a Docklands speciális vonzerejét hirdette. Valójában mindkét kampány a terület egyedülállóságát hangsúlyozta a terület-marketing eszközeinek mesteri alkalmazásával.

A két kampány által a Docklands-ról kialakult kép lassan átalakult, miközben változott az épített környezet is, megindult a tér új hasznosítása. Két fő motívum uralta ezt a folyamatot: az örökség megővésének igénye (a hely történelmi értékének konzerválása: 170 emlékhelyet tartanak nyilván, és több ezer eredeti gépet, berendezést őriznek a modern épületek között) és a látványos építészet.

A fejlesztési program megvalósításában a beruházásoknak alapvetően négy funkcionális típusa ismerhető fel:

1. A terület funkciójának és image-ének újjáalakításában a vállalkozói övezetben történő építkezések a legmarkánsabbak. Meghatározó elem itt a pénzügyi, kereskedelmi, kommunikációs és a kapcsolódó szolgáltatások számára tervezett irodaházak. A Dockland-i fejlesztési program szándékát és méretét a Canary Wharf projekt jeleníti meg leginkább. A Canary Wharf valójában irodaház-komplexum. Nagy Britannia legmagasabb épülete, 800 láb magas. Létrejöttében kedvező körülmények szerencsés egybeesése is szerepet játszott. 1985 táján az amerikaiak helyet kerestek Londonban és megtekintették a Docklands-ot is, ahol a Canary Wharf-ajánlat kedvezőnek tűnt. A nemzetközi tőke is érdeklődést mutatott. Végül is az amerikaiak többszöri látogatása, konstruktív tárgyalási folyamat eredményeként az eredeti, viszonylag egyszerű irodaház-koncepció kiterjedélyesedett egy olyan irodaházkomplexum-programmá, amiből (közel 4 md. £ költséggel) felépül a világ legnagyobb, pazar kivitelű, alapvetően kereskedelmi-szállítási tevékenységek fejlesztésére, adminisztratív irányítására célszerűen kialakított toronyház-épületcsoport. Nagyon fontos körülmény, hogy a Canary Wharf-építkezés volt talán az első igazán erőteljes impulzus a Docklands látványos fejlődéséről. Fokozta ezt a Bank of England bejelentése, miszerint: „célszerűnek látszik a

városban területileg túlkoncentrált pénz-piac kelet-felé terjeszkedése”. 1988-ban a kanadai befektető Olympia és York Bankház megnyitotta tevékenységét a Canary Wharfban. Néhány vezető londoni újság szerkesztősége, közöttük a Daily Telegraph és a Guardian is kiköltözött ide a belváros hagyományos sajtókoncentrációjából, a Fleet Streetről. Sokezer új munkahely létesült. 1993-ban azonban volt egy félelmetes megtorpanás (bank-likviditási problémák miatt összeomlani látszott az ingatlanpiac, közlekedési nehézségek miatt lelassult az üzleti vállalkozások betelepülése), de 1995-re ismét megnőtt az érdeklődés a Torony (a Canary Wharf) iránt, egyre több cég költözött ide, közöttük külföldiek is (az Audi nagy autószalont nyitott). A Docklands ismét elegáns térség lett, amin látszik, hogy él, dolgozik és élvezetes a szabadidő eltöltésére is.

Érdekes területfejlődési párhuzam, hogy mind az 1802-ben megnyílt West India Docks, mind a helyén épült és 1992-ben megnyílt Canary Wharf saját kora mérnöki és építészeti csúcsteljesítménye volt.

2. A docklands-i fejlesztések talán legérzékenyebb pontja a *lakásépítési program* koncepciójának kialakítása és elfogadtatása volt. Az évtizedes társadalmi feszültségek, a munkanélküliség és a velejáró szegénység nyomorúságos tömeglakások övezetévé tette a Docklands nagy részét. A stratégia három célt fogalmazott meg, alapvetően a lakás-tulajdonviszonyok átalakulása érdekében:

- bővíteni a lakásválasztékot a méret, a stílus és ár tekintetében;
- emelni a már meglévő lakások színvonalát;
- növelni a vonzerőt a lakosok megtartása érdekében.

A lakáspiac azonban nehezen indult. Az 1981 előtti 4-5 évben kevés lakás épült magánereből, a lakásállomány több mint 90%-a állami tulajdon volt. Úgy tűnt, senki sem akar jönni, nem akar mozdulni a magánszektor. Szerencsére 1981 nyarán négy lakásépítő magánvállalkozás megérezte a lehetőséget és területeket vásárolt lakóházak építésére (600 házat terveztek 3 év alatt felépíteni). Már hét hónappal az indulás után látványos külsőségek között, miniszter jelenlétében „felavatták” az első elkészült házat, és még az év nyarán elővételben elment valamennyi tervezett ház. Valójában ez az akció indította el az Egyesült Királyság legnagyobb magán lakásépítési programját, ami 20000 lakás felépítését jelenti és amiből eddig közel 18000 fel is épült.

3. A docklands-i fejlesztések korán felkeltették a nagy telekommunikációs cégek érdeklődését is. A British Telecom a közeli Woolwich-ban épített távközlési műhold-fogadóállomást és 1983-ban elhatározta, hogy nagysebességű üvegszállal kapcsolja össze az állomást a Docklands-al. Más cégek, pl. a Mercury a Docklandsban építette fel a fogadó-állomást. Ezzel a legfontosabb *modern kommunikációs infrastruktúra* nem úgy épült ki, mint pótlólagos, hanem mint kapcsolódó fejlesztés, és így a területfejlesztés korai szakaszától kezdve növelte a hely használati értékét.
4. A *közlekedési kapcsolódási lehetőségek* bővítése, illetve az új funkcióknak leginkább megfelelő közlekedési infrastruktúra kiépítése a terület „újraélesztésének”

fontos feltétele volt. Már a 80-as évek elején tervek készültek egy magasépítésű, városi kisvasútrendszerű, teljesen automatizált vasútvonal (Docklands Light Railway) mielőbbi kiépítésére, ugyanis bizonyossá vált, hogy a Docklandsnak a városi metró-hálózatba való bekapcsolása csak 1998 végére várható. Végül is a kisvasút megvalósítási tervét a kormány 1982 nyarán elfogadta, és alig öt év múlva, 1987-ben a vasút első szakaszát megnyitották. A vasút szükségszerűségét négy ok erősítette:

- rendkívül fontos új infrastruktúra-elem a házhely-ingatlanok értékének növelésében;
- tömegközlekedési igényeket is kielégít;
- erős területimarketing-tényező azáltal, hogy az ide költözni kívánó emberek számára a látványos szolgáltatás típusát mutatja;
- kapcsolatot létesít világhírű turista látványosságok, a Tower és Greenwich (a Greenwichez vezető gyalogos Temze-alagút) között.

Hasonlóan rendkívül fontos szempont volt a térség közvetlen nemzetközi elérhetőségének, illetve a külföldre irányuló közlekedési kapcsolatrendszerének a biztosítása, hiszen az új funkció jelentős része nemzetközi jellegű és méretű. Nyilvánvaló, hogy ezt a szerepet leginkább egy modern repülőtér tudja betölteni. Ezért már 1987-ben megnyitották az évi 1 millió utasforgalomra méretezett repülőtér (London City Airport) a volt Royal Docks területén. Azóta kiépült a repülőtér városi közlekedési kapcsolatrendszere közúti, magasvasúti és metró-összeköttetéssel.

Az elmúlt 15 évben végrehajtott fejlesztések eredményeként jelentősen emelkedett a munkahelyek száma (1981-ben 27 ezer volt, 1996-ban megközelítette a 65 ezret). Sok ember él Docklands-ban, aki dolgozott korábban a dokkban vagy a kapcsolódó ágazatokban, majd munkanélküli lett. Sok új vállalat is ide települt, de jöttek a nagy újságyszerkesztőségek, fejlesztő, befektető és pénzügyi szervezetek is. Sok új munkahely létesült a szakmai-, konferencia- és a tömegturizmussal kapcsolatban.

1998 tavaszán a Docklands vibráló, és szinte a teljes területén továbbépítkező tér benyomását kelti. Bár a kételkedők még ma is gyakran felteszik a kérdést: álom vagy katasztrófa a Docklands? Úgy tűnik, hogy a fejlődés lendülete még jó ideig viszi előre a térséget. A tervek is – hasonlóan az eddigiekhez – grandiózusok:

- újabb toronyházak és terjedelmes épülettömbök a Canary Wharf körül,
- új utak, metró- és vasútvonal,
- új Temze alatti alagút,
- 1500 új lakás a Royal Docks déli részében,
- kiállítási központ,
- új egyetem 10000 ha területű campussal, 5000 hallgató részére, építészet, technológia, bussiness és management, művészet, formatervezés, médiakommunikáció szakokkal,
- brit millenniumi kiállítás 2000-ben.

DEPRESSZIÓS VÁROSI TÉR ÚJRAÉLESZTÉSE

Szoros összefüggésben a docklands-i fejlesztések sikerével, korábban csak sejtett, ma már egyre-inkább hangoztatott céllá erősödött az az óhaj, hogy *London a világ legnagyobb pénzügyi központja legyen*. Sőt, több hivatalos megnyilatkozás is úgy tartja, hogy már ma is az. Kétségtelen, hogy számos körülmény ebbe az irányba hat:

- a Canary Wharf London harmadik üzleti központjává fejlődött, és nincs távol a másik két üzleti központtól;
- a pénzügyi szolgáltatás és az irodai körülmények színvonala igen magas;
- a városban közel 500 külföldi bank működtet képviselőt, ami magasabb, mint Tokióban vagy New Yorkban;
- érzékelhetően formálódik a XXI. század első évtizedének egyik világgazdasági központja.

A súlyosan depressziós terület újraélesztési kísérlete tehát sikeresnek mutatkozik, még abban az értelemben is, hogy történetének korábbi szakaszához hasonlóan, ismét nemzetközi rangú funkciók működésének színhelyéül szolgál.

IRODALOM

- Crilley, D. 1992: Remarking the Image of the Docklands In.: Ogden, P. (ed.): *London Docklands: The Challenge of Development*. Cambridge: Univ. Press.
- Crilley, D. 1993: Architecture as Advertising: Constructing the Image of Redevelopment. In: Kearus, G. and Philo, C. (eds.): *Selling Places: The City as Cultural Capital. Past and Present*. Oxford: Pergamon: 231–252.
- Fretter, A. D. 1993: Place Marketing: a Local Authority Perspective. In: Kearus, G. and Philo, C. (eds.): *Selling Places: The City as Cultural Capital. Past and Present*. Oxford: Pergamon: 163–174.
- Gaebe, W. and Hall, J. 1991: London. *Geographische Rundschau* 1: 14–20.
- Grant, J. 1983: Strategic Planning: The Case of London's Dockland. Ledgerwood. London. (kézirat: London School of Economics)
- Hall, P. 1990: The Battle for Docklands. In: *Cities of Tomorrow. An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Oxford: Basil Blackwell: 351–355.
- Harvey, D. 1989: *The Urban Experience*. Oxford. Blackwell.
- Knox, P. L. (ed.) 1993: *The Restless Urban Landscape*. NJ. Prentice-Hall: Engelwood Cliffs.
- Knox, P. L. 1995: World Cities and the Organisation of Global Space. In: Johnston, R. J. – Taylor, P. J. and Watts, M.J. (eds.) *Geographies of Global Change: Remapping the World in the Late Twentieth Century*. Oxford: Blackwell.
- Thornley, A. (ed.) 1992: *The Crisis of London*. London: Routledge.

AN INTERESTING EXAMPLE OF REVIVING DEPRESSED URBAN SPACE: THE DOCKLANDS IN LONDON

Rezső Mészáros

The history of a city is best reflected through the changes in its system of functions. This process has spatial consequences within the city, profoundly influencing its very image, i.e. the image conveying the outward trappings of the city's viability, determining the first impressions and visual experiences of its visitors and affecting the feelings city-dwellers cherish towards their own settlements. This inter-relationship has been given special emphasis over the past one or two decades mainly in western societies, but of late in Hungary as well. This may be due to the fact that since the 80s there have taken place basic changes in the investment structure of the built-up area, the organization of industry development, architectural practice as well as the technology of constructions. All these changes are 'responsible' for the concepts shaping the new image of the city.

From the point of view of the viability and image of the city, managing spaces exhibiting the features of depression is of fundamental importance. One of the numerous attempts at tackling this problem is the development of the erstwhile Docklands in London, which offers a large number of noteworthy concepts and techniques to us as well.

The Docklands as a port goes back to nearly 2000 years, however, the regional and world trade significance of the area has only been present in the past 200 years. After World War II it could not retrieve its former importance in world trade. Between 1967 and 1981 all its docks were closed down, thus 'emptied' of the defining function of the area. With the rundown atmosphere radiating depression, the panorama became drab and bleak.

The issue of the fate of the area cropped up as early as 1971. The Parliament commissioned a project dealing with the reconstruction and economic revival of the area. A concept was required covering the whole of the Docklands and aware of multi-ownership and the non-homogeneous space. The concept and the strategic project based on it (1976) relied on the realization that the task was not simply to redevelop a useless port area but also to tackle grave social issues.

Owing to the development in the past 15 years employment figures in the Docklands have improved. Many new companies have set up business here and so have editorial offices, development, investment and financial corporations. Jobs have been created in conference and mass tourism. As a result of the success story of the Docklands development, London's leading role as one of the world's major financial centres has been redefined and reaffirmed, fact more and more official sources hasten to confirm.

A KERESKEDELMIINGATLAN-FEJLESZTÉSEK NÉHÁNY SAJÁTOS SÁGA ÉS TÉRSZERKEZET-FORMÁLÓ SZEREPE A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI VÁROSOKBAN

Nagy Erika*

1. INGATLANPIACI TRENDEK A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI VÁROSOKBAN

A rendszerváltás első éveiben Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban is elfogadták azokat a törvényeket (az állami vagyron privatizációjáról, a kárpótlásról, a gazdasági társaságok alapításának feltételeiről, a külföldi befektetésekről, az adózásról), amelyek – közvetve vagy közvetlenül – az ingatlanpiac keresleti és kínálati oldalának gyors átstrukturálódását eredményezték. Az irodát, telephelyet, üzletet keresők köre ugrásszerűen növekedett a kilencvenes évek elején. A hazai vállalkozások mellett növekvő számban fordultak a közvetítőkhöz *külföldi befektetők*, „akik” leányvállalataik, képviselőik számára „nyugati színvonalú” irodákat (24 órás biztonsági szolgálat, mágneskártyás biztonsági rendszer, ISDN-hálózat, légkondicionálás, őrzött parkoló, postai szolgáltatások, rugalmas belső térkialakítás stb.), üzleteket kerestek. A kereslet példátlanul gyors növekedésével a kínálat nem tarthatott lépést, ami az ingatlanok árának ugrásszerű növekedéséhez, az árak differenciálódásához, az ingatlan-állomány egy részének funkcionális konverziójához vezetett a kilencvenes évek első felében (Beluszky 1992; Kovács 1992). A liberalizációs folyamat eredményeként növekedett a külföldi befektetők mozgásteré is. Ezek kezdetben elsősorban vegyesvállalat-alapítások és kivásárlások, majd zöldmezős beruházások révén váltak ingatlan-tulajdonosokká és -fejlesztőkké a térség országaiban (Nagy 1998; Diczházi 1997; Rechnitzer 1998).

Az ingatlanárak és bérleti díjak differenciálódásában kulcsszerepet játszott a földrajzi helyzet: a fővárosok intézményi és kereskedelmi centrumainak ingatlanárait a legnagyobb vidéki városok belvárosai sem közelítették meg¹. A városi tereken belül már az évtized elején kialakul az Alonso-féle (1971) lejtő: a belváros és a magas presztízsű lakónegyedek felértékelődésével a külső (elsősorban tömblakásos beépítésű) kerületek árai nem tarthatnak lépést (Kovács 1992; Sykora 1999), az árgörbe a centrumból a peremek felé haladva meredeken zuhan. A folyamat különösen a gazdasági célra hasznosított ingatlanok esetében eredményezett látványos különbségeket, amelyek a tárgyalt fővárosokban két nagyságrendet értek el, a legnagyobb

---

* Dr. Nagy Erika a földrajztudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály

¹ Budapesten pl. a belső lakónegyedek (VI–IX. kerület) főutcáin található üzlethelyiségek négyzetméterárai (50-60 ezer Ft) nagyjából megegyeztek a vidéki városok belvárosi áraival ebben a kategóriában. (Beluszky 1992; Nagy 1997)

vidéki centrumokban azonban ennél valamivel szerényebbek voltak.² Az árak differenciálódásában tehát meghatározó szerepet játszott az ingatlan földrajzi helyzete: a belváros, illetve a kereskedelmi és közszolgáltatások elérhetősége, valamint az üzlethelyiség/iroda fizikai-társadalmi környezete (Cséfalvay 1995). E folyamatok leglátványosabb következménye a nyugat-európai értelemben vett „city” formálódása és terjeszkedése: az intenzívebb területhasználát (foghív-beépítések), valamint a kereskedelmi és egyéb szolgáltató szerepkörök terjeszkedése a lakófunkció rovására.

A kilencvenes évek közepén az ingatlanpiaci jelentések³ szerint új szakaszba lépett a magyar, a lengyel és a cseh ingatlanpiac átalakulása. A liberalizációs lépések révén (pl. a külföldiek privatizációban való részvételének és ingatlanhoz jutásának megkönnyítésével) e piacok nyitottabbá váltak, a térség nagyvárosai ma már külföldi – globális stratégia szerint építkező – fejlesztők célpontjai, s a városi ingatlanpiacok az öt évvel ezelőtti helyzethez viszonyítva sokkal inkább függvényei a nemzetközi pénzügyi folyamatoknak is. Ugyanakkor a – nagyobbrészt külföldi befektetők által finanszírozott – ingatlan-beruházásoknak köszönhetően jelentősen bővült a gazdasági célra hasznosítható ingatlanok alapterülete, s a növekedés egyrészt minőségi változást eredményezett, másrészt jelentős ár-, illetve bérletidj-csökkenést indított el.

A kereskedelemben a kilencvenes évek második felében zajló strukturális átalakulásnak köszönhetően a csökkenő bérleti díjakkal, még némileg lanyhuló kereslettel és építési kedvvel jellemezhető lengyel és magyar üzletiingatlan-piacnak a *kis- és nagykereskedelmi beruházások a legdinamikusabb elemei*. Ezek nem csupán a városi ingatlanpiacok struktúráját változtatták meg a vizsgált országok nagyvárosaiban, de átfórtmálták a lakosság térbeli mozgásainak irányait és közvetve (a munkahelyek, az üzletek és szolgáltató centrumok térbeli eloszlásának megváltoztatásával) befolyásolták a háztartások relatív földrajzi helyzetét és ingatlanpiaci státuszát is.

A fenti folyamatok azonban csupán *általánosságban* jellemzik a kelet-közép-európai ingatlanpiaci trendeket. A különböző törvényi-szabályozási kereteknek köszönhetően a vázolt trendek némiképp eltérő módon érvényesülnek Csehországban, illetve Lengyelországban és Magyarországon. Ugyanakkor az ingatlanpiac különböző szegmenseit más-más befektetői stratégiák befolyásolják, ezért azok térbeli megjelenése is sajátos: az irodaházak építése pl. a fővárosokban koncentráltódott, ezzel szemben a *nagy léptékű kiskereskedelmi beruházások a városhierarchia alsóbb szintjein* is megjelentek, átfórtmálva az alföldi városok kereskedelmi hálózatát és térszerkezetét is.

Jelen tanulmány célja, hogy a *kereskedelmi célra hasznosított ingatlanok* piacán lezajlott *strukturális változásokat*, azok *szereplőit* és döntéseik térbeli következmé-

² Empirikus kutatásaink szerint e különbségek a magyar vidéki városokban 10-12-szeres értékeket értek el. (Nagy 1997)

³ Jones-Lang Lassalle 1998, 1999; Healy and Baker 1999; INCOMA, 1998

nyeit, *városszerkezet-alakító hatásait* számba vegye.⁴ A témával kapcsolatos összehasonlító vizsgálatokat – amelyek tárgya az említett országok városi tereinek átalakulása – alig egy éve kezdtük el, és még sok részkérdés megválaszolatlan, számos forrás pedig feltáratlan maradt. Állításaink azonban nem csupán hipotetikus elemeket tartalmaznak; azok igazolására – a formális logika eszközei mellett – ingatlanpiaci jelentéseket (Jones Lang Wootton 1997, 1999; INCOMA, 1998, 1999), ingatlanfejlesztőkkel (Golub Europe, Skanska Property Group), kereskedelmiingatlan-tanácsadókkal (HealeyóBaker; Jones Lang Lassalle) és nemzetközi kereskedelmi hálózatok képviselőivel (Tesco, Marks and Spencer, Next) készült interjúkat, valamint saját megfigyeléseket is felhasználtunk. A kutatás jelenleg is folyik Magyarországon, további interjúk és kérdőíves felmérések formájában. Jelen tanulmány alapvetően koncepcionális keret felállítására tesz kísérletet, amely kiindulópontként szolgálhat a további empirikus városszerkezeti kutatásokhoz és azok majdani összegzéséhez is.

2. KELET-KÖZÉP-EURÓPA HELYE A KERESKEDELMIINGATLAN-FEJLESZTŐK STRATÉGIÁIBAN

A szektorban a kilencvenes években bekövetkezett drámai átalakulás két szakzra bontható. Az évtized első felében az előprivatizáció és a szerény tőkével alapított kisvállalkozások megjelenése eredményeként szervezeti szempontból erősen elaprózott, térben szórt struktúra jellemezte a kelet-közép-európai országok kereskedelmét: mennyiségi szempontból (az üzletek számát tekintve) a városi tereken belül is kiegyenlítődés indult el, az új vállalkozások elterjedése azonban alapvetően hierarchikus jegyeket mutatott (INCOMA 1998; Nagy 1997).

A *kilencvenes évek második felében* felgyorsuló szervezeti, tőke- és térbeli koncentráció csupán részben a hazai piacon kialakult verseny következménye, a folyamatban fontos szerepet játszott a *nemzetközi kereskedelmi hálózatok megjelenése és terjeszkedése* is. E csoport megjelenésével függ össze a különböző együttműködési formák, önkéntes társulások, szövetségek gyarapodása az említett országokban, különösen 1997-től kezdve. A leggyakoribbak a felvásárlási szövetségek (Magyarországon a legnagyobb ilyen szerveződés a CBA-hálózat, de nemrégiben kötött stratégiai szövetséget hasonló céllal a Julius Meinl Magyarország Rt, a Cora Kft és a Profi Magyarország Kft is), amelyek a közös alkuk megkötésére is korlátozódhatnak, de a felek eljuthatnak közös számlázásig is. Újabb keletű együttműködések a nagykereskedelmi szervezetek által szervezett önkéntes társulások, valamint a közös marketing-politikát folytató szerveződések (utóbbiak mögött sok esetben ugyancsak nagykereskedelmi cégek állnak). Sajátos kelet-közép-európai jelenség és probléma azonban, hogy a résztvevők fizetési fegyelmezetlensége miatt a szövetségek sok esetben

⁴ Kutatásaink során elsősorban a fővárosok és azon (legnagyobb) vidéki városok átalakulására koncentráltunk, amelyek az elmúlt 3-4 évben több kereskedelmi nagybefektető célpontjává váltak. Ezek Magyarországon és Csehországban a százezer főnél népesebb településeket foglalják magukban, Lengyelországban öt nagy regionális centrumot (Krakkó, Poznań, Lódz, Gdańsk, Wrocław).

felbomlanak (INCOMA 1998). Ez rontja a térség kereskedőinek esélyeit piaci részesedésük megtartására és gyorsíthatja a szervezeti koncentrációt a szektorban.

A *külföldi befektetők globális*, illetve európai léptékű *stratégia* részeként értékelik a kelet-közép-európai piacokat és jelölik ki beruházási célpontjaikat. E stratégiák közös vonásai:

- növekvő/erősödő ellenőrzés a beszerzési források fölött: saját elosztórendszer kiépítése, egyre több árucsoport forgalmazása saját márkanév alatt;
- stabil beszállítói hálózat kialakítása hosszú távú szerződések révén;
- nemzetközi üzlet- és elosztóhálózat kiépítése, ezzel párhuzamosan a szolgáltatások és az árukínálat adaptációja a nemzeti/regionális fogyasztási szokásokhoz;
- az információs technológiákban rejlő előnyök kiaknázása (hatékony logisztikai rendszerek, anyagmozgatás, raktárkészlet-kezelés és -ellenőrzés stb.).

Az egységes európai piac formálódása, az ennek hatására erősödő verseny egyrészt a költségek csökkentésére, másrészt *újabb tőkeforrások* felkutatására kényszeríti a kereskedelmi szervezeteket. Ennek következménye a kilencvenes évek közepén megélnéül *integrációs hullám*, amely a felvásárlási szövetségektől a vállalat-egyesítésekig és -felvásárlásokig sokféle formát ölthet. Ugyanakkor a társaságok egyre gyakrabban kényszerülnek arra, hogy a további fejlesztések finanszírozásához a *tőkepiacot* vegyék igénybe, következésképpen törekedniük kell a gyors és biztos megtérülésre, amelynek elkerülhetetlen következménye a folyamatos, és meglehetősen *agresszív terjeszkedés* (Dawson–Burt 1998).

A hazai – és sok esetben az európai szintű – versenyszabályok, a környezetvédelmi és építési korlátozások (és természetesen a gyorsan megszerezhető haszon lehetősége) *külföldi piacok* meghódítására ösztönzik a kereskedelmi szervezeteket. Napjainkban elsősorban *Kelet-Közép-Európát* és a tengerentúli országokat (elsősorban Észak-Amerikát) érinti a folyamat. Különösen a *Carrefour*-, *Auchan*-, *Ahold*-, *Delhaise*- és *Metro*-tulajdonban levő hálózatok bővülése gyors, üzleteik megjelentek a poszt-szocialista országokban is.

A nemzetközi kereskedelmi hálózatok terjeszkedési célpontjaikat – Kelet-Közép-Európa esetében – többnyire három lépésben határozták meg. Először a *térségben* fellelhető, potenciális vásárlóerő, a gazdasági stabilitás és a növekedési kilátások, továbbá a belátható időn belül bekövetkező EU-csatlakozás és az ennek eredményeként várható gazdasági fellendülés, valamint vámcsökkentés (illetve -megszüntetés) ösztönözték a befektetéseket. A kiskereskedelmi hálózat egész térségünkre jellemző „fejletlensége“, a hálózat szétaprózottsága és a szolgáltatások gyenge színvonala is siettette a „legnagyobbak“ megjelenését.

A kereskedelmi befektetőkkel készített interjúk szerint az *egyes országok* kiválasztásában a piac mérete, a népesség korösszetétele⁵, a vásárlók viselkedése⁶, szo-

⁵ A fiatal korosztályok magasabb aránya kifejezetten vonzó szempontnak bizonyult pl. Lengyelország esetében.

⁶ Az üzlet, illetve az áru kiválasztásának szempontjait, az adaptációs készséget (mobilitás, az újdonságok fogadása stb.), a vásárlás iránti általános attitűdöt, a reklámokra történő reagálást vizsgálják a vásárlói kérdőívekben.

kásai, a gazdaságpolitika liberalizmusa és az átfogó törvénykezési háttér (elsősorban a külföldi befektetésekre és az ingatlan-tulajdonlásra vonatkozó jogszabályok megléte és a végrehajtás intézményi háttere) játszott fontos szerepet. A *nemzetközi hálózatok* a kockázat minimalizálása érdekében általában egyszerre csak egy kelet-közép-európai országban, *vegyes-*, illetve *leányvállalatok* (amelyek előbb-utóbb teljes egészében az „anyavállalat” tulajdonába kerültek) alapításával, egy-egy helyi/regionális hálózat felvásárlásával kezdték meg működésüket.

A *befektetők viselkedésében* 1995-ben (Magyarország, Lengyelország), illetve 1996-ban (Csehország) következett be *gyökeres változás*, amikor egyrészt többségük mindhárom országban terjeszkedni kezdett, másrészt a zöldmezős kereskedelmi beruházások nagyságrendnyi növekedését regisztrálták az érintett gazdaságokban. A folyamat háttérben az *élelmiszer-kereskedelmi hálózatok* (és az utóbbi években a barkácstermékek, építőanyagok forgalmazói) állnak, amelyek diszkontárúház- és hipermarket-építkezéseik révén is megjelentek a piacon. Többnyire ők ösztönzik a bevásárlóközpontok építését is, amelyek legnagyobb bérlői közülük kerülnek ki (INCOMA 1997). Az üzemeltetés szabályainak kialakításakor szerepük meghatározó; ezzel is formálják – közvetve – a vásárlási szokásokat.⁷ Az új bevásárlóközpontok ugyanakkor megfelelő környezetet biztosítanak a specializált külföldi hálózatok – elsősorban a divat- és illatszer-üzletek – megjelenéséhez is, ösztönözve a külföldi befektetők (és üzleteik) további térbeli koncentrációját.

A kelet-közép-európai országok közül *Magyarországon* volt a leggyorsabb és leglátványosabb külföldi befektetők súlyának növekedése. 1994-től kezdve követhető a folyamat a kétszáz legnagyobb forgalmat elérő gazdasági szervezet közé bekerülő kereskedelmi vállalatok pozícióinak javulásán keresztül: a 10 legnagyobb nyertes közül 1995 óta négy-öt ebből a csoportból kerül ki. Az élelmiszer- és a vegyipar-cikk-kereskedelem mellett a jármű- és üzemanyag-, illetve a gyógyszer-kereskedelemben is növekedett a „legnagyobbak” részesedése. A koncentrációs folyamatban fontos szerepet játszott, hogy a privatizáció hazánkban viszonylag gyorsan zajlott és nyitottabb volt a külföldi befektetők számára, mint pl. Csehországban. Ez lehetővé tette, hogy első lépésként a *meglevő hálózatok vásárlásával*, a lehető legkevesebb kockázatot vállalva tesztelhessék a piacot. Ezután, több évnyi tapasztalat birtokában kezdtek további terjeszkedésbe, részben újabb vásárlásokkal, részben üzletek építésével (pl. Tesco, Plus diszkont-hálózat). Az élelmiszer-kereskedelmi hálózatok többsége ezeken a lépéseken keresztül terjeszkedett mindhárom tárgyalt országban (Nagy 1997; M+M Eurodata 1998).

A Magyarországon tevékenykedő kereskedelmi vállalatok közül⁸ a legsikeresebbeknek (a forgalom és a piaci részesedés növekedése szempontjából) a *Metro*, a *Julius Meinl*, az *Auchan*, a *Tesco*, a *Plus diszkont-* (Tengelmann), a *Penny-hálózat* (Rewe) és a *Spar* tekinthető. A tíz legnagyobb élelmiszer-kereskedelmi vállalat kö-

⁷ Legtöbbjük eléri, hogy korábban nyithassanak és később zárhassanak, mint a többi üzlet a központban, így még van idő a vásárlás mellett a mindennapi fogyasztási cikkeket is beszerezni.

⁸ Ebben az esetben nem vettük számításba a jármű- és üzemanyag-kereskedelmet, bár a piac e szegmenseiben a leggyorsabb a koncentráció, és meghatározó jelentőségű a külföldi tőke jelenléte.

zött csupán három (legalább részben) magyar tulajdonút találunk (a 8–10. helyen), amelyeknek kivétel nélkül jelentősen romlottak két évvel korábbi (1997 szeptemberi) pozíciói.⁹ Hasonló trendek jellemezték a cseh és a lengyel kiskereskedelmet is, de ott a külföldi szervezetek később és rövidebb idő alatt léptek előre, s a piaci koncentráció sem érte még el a magyarországi szintet (INCOMA 1998).

A nemzetközi kereskedelmi hálózatok *terjeszkedési stratégiáinak* kialakítását olyan gazdasági, társadalmi folyamatok ösztönözték (és ösztönzik), amelyek részben függetlenek a régiókban zajló változásoktól: ide sorolható a pénzügyi befektetők növekvő nyomása a gyors profit megszerzése érdekében, valamint a kereslet differenciálódása a nyugat-európai és tengerentúli piacokon (a növekvő jövedelmeknek, a népesség átlagos életkora emelkedésének és a háztartások zsugorodó méretének köszönhetően), ami a választék és a szolgáltatások folyamatos bővítésére ösztönzi a kereskedőket. Részben e folyamatok, részben a szektorban lezajló szerkezeti átalakulás következménye a vásárlási szokások átalakulása¹⁰, amelyben az egyéni mobilitás mellett növekvő szerep jut az információs technológiák használatának is. (Brown 1987; Price–Blair 1988; Weijers–Janssen 1997).

A kelet-közép-európai, viszonylag strukturálatlan kereslet formálásában, a *vásárlási szokások átstrukturálódásában* – feltevésünk szerint – jóval nagyobb szerep jutott a *nemzetközi kereskedelmi láncoknak*, mint a kontinens nyugati felén. Az *élelmiszer-kereskedelemben* különösen fontos az árukínálat kialakítása – amely túlnyomórészt hazai (ismerős) termékekből áll össze –, a rugalmas, vevők igényeihez igazodó térkialakítás és a hosszú nyitva tartási idő. Mindezt együttesen a tőkeerős kereskedelmi hálózatok nagy alapterületen, és az alacsonyan tartott felvásárlási áraknak köszönhetően viszonylag olcsón biztosíthatják. A *tartós fogyasztási cikkek* néhány csoportjánál azonban más stratégiával találkozunk: a kelet-közép-európai polarizálódó társadalmak *új elitje* (Weclawowicz 1991; Szelényi 1996; Ladányi–Szelényi 1998) válik a viszonylag magas árszínvonalú bevásárlóközpontok (s azokon belül különösen a külföldi tulajdonú üzletek, pl. a Marks&Spencer és a híres divattervezők butikjai) törzsközönségévé.

A Prága belvárosában található *Tesco* áruház s még inkább az újonnan megnyitott *Myselbek* bevásárlóközpont a város legdivatosabb bevásárlóutcájában például a városban élő külföldiek és a belvárosban dolgozó, a kifejezetten magas fizetésű irodai alkalmazottak célpontja a megfigyeléseink szerint. (Az utóbbit kifejezetten a tehetősek számára tervezték, a legnagyobb bérlő, a Marks&Spencer – amely Nagy-Britanniában kifejezetten a középosztálybeliek célpontja, régiókban az üzletembe-

⁹ Figyelő TOP 200, 1995, 1997, 1998, 1999

¹⁰ A változás térben és időben is megragadható: a bevásárlóutak hossza növekszik, a vásárlások gyakorisága viszont csökken. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a heti-kétheti vásárlások megjelenése általában nem jelent időmegtakarítást, mivel ezek általában időben torlódnak, zsúfoltságot okoznak, továbbá maguk a kereskedelmi cégek is megtesznek mindent azért, hogy a vásárlók a lehető legtöbb időt töltsék az üzletben/bevásárlóközpontban (éttermek, mozik, játszóházak kialakítása). Ily módon a vásárlás szabadidős tevékenységgé válik.

rek számára kínál ruházati termékeket.) Az átlagos fizetésű (kb. 12 ezer KCZ/hó) vagy kevésbé tehető prágaiak azonban elvétve ejtik útba az itteni üzleteket.

A külföldi befektetők terjeszkedési stratégiáiban tehát Kelet-Közép-Európa országai sajátos helyet foglalnak el. A kereskedelmi hálózatok fejletlensége és a szolgáltatások gyenge színvonala miatt formálható és bővülő piacként értékelik a tárgyalta országokat. Ugyanakkor a jogszabályok hézagai és hiányosságai, illetve a gazdasági átalakulás nehézségei miatt a kereslet alakulása bizonytalan, s ezért a kockázat kiküszöbölése (csökkentése) céljából fontos a megfelelő stratégiai partnerek keresése (franchise-rendszerek, beszállítók), illetve a térbeli döntések megalapozása (pl. a privatizációban való részvétel a zöldmezős beruházások megvalósítása előtt, illetve egyidejű terjeszkedés a városközpontban és a peremeken). A kockázat csökkentésének szándékával magyarázható a nemzetközi kereskedelmi hálózatok kb. másfél éves „késése” a cseh piacon a lengyelhez és a magyarhoz viszonyítva. A kizárólag hazai befektetők részvételével zajló privatizáció és közvetve a sajátos kárpótlási eljárás (amelynek során városi ingatlanokat is visszaszolgáltattak eredeti tulajdonosaiknak), továbbá a külföldiek ingatlanhoz jutását megelőző lassú és bürokratikus procedúra miatt a kilencvenes években szórványos volt a külföldi befektetők megjelenése a szektorban. Tapasztalatok és a több nemzetközi befektető távolmaradása (referenciák hiánya) miatt olyan szervezetek maradtak távol a cseh piactól a kilencvenes évek közepéig, amelyek Magyarországon például már megjelentek (Tengelmann-csoport, Tesco, Julius Meinl stb.).

3. A KERESKEDELMI INGATLAN-PIACOK SZEREPLŐINEK ÁTSTRUKTURÁLÓDÁSA A KILENCVENES ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

A városi terek átalakulásában meghatározó szerep jutott a kereskedelmi szervezetek tömeges megjelenésének, az ingatlanpiac liberalizálásának és a külgazdasági nyitásnak az átalakulás időszakában. A kilencvenes évek eleji vállalkezési „boom” a kereslet robbanásszerű növekedéséhez vezetett a kereskedelmi ingatlanok piacán mindhárom országban. A folyamat mozgatói az évtized közepéig döntően a helyi kisvállalkozások voltak, amelyeket – kevés kivétellel – csekély tőkével alapítottak, ám igen nagy számban. A boltok számának nagyságrendnyi változása (Csehországban és Magyarországon számuk a negyven ezret közelítette 1989 végén, 1995-ben mindkét országban több mint 150 ezer egység működött, s az állandó üzletek száma ekkorra Lengyelországban is megközelítette a félmilliót) ezért elsősorban a kis alapterületű (50 négyzetméternél kisebb) helyiségek iránti kereslet növekedését eredményezte (Nagy 1997; Jones Lang Lasalle 1998; Szczyrba 1998).

Az állami nagyvállalatok szétesése, a szövetkezeti szféra meggyengülése és a kisvállalkozások szerény tőkeereje miatt a beruházások – amelyek legköltségesebb elemei a kereskedelemben az ingatlanvásárlás, az építkezés és a külső és belső felújítások – reálértékben csökkentek a kilencvenes évek első felében; az üzlethelyiségek kialakítását a vállalkozók többsége minimális költséggel igyekezett megoldani. Erre vonatkozó pontos információkat – statisztikai adatok és kérdőíves felmérés formájában – csak Magyarországra vonatkozóan szerezhettünk, de a mozgó üzletek,

pavilonok óriási száma Lengyelországban¹¹ és a cseh statisztikai hivatal kereskedelmi beruházási adatai hasonló folyamatokra utalnak a másik két országban is. A kilencvenes évek első felében a *kínálati oldalon* felértékelődtek a *bérleti lehetőségek* (bérleti jogok), másrészt a kereskedelmi célra hasznosítható helyiségek iránti élénk kereslet az (árnövelő) ingatlanpiaci mechanizmusokon keresztül sietette a terület- (ingatlan-) használat módjának átalakulását (Sykora 1999). A szerény tőkével induló vállalkozások nagy része napjainkig az ingatlanpiac stabil eleme maradt.

Az évtized második felében azonban a *gazdasági célra hasznosított ingatlanok piacának keresleti és kínálati oldala* is átalakult. A keresleti oldalon a *helyi vállalkozások differenciálódó csoportja* változó igényekkel jelent meg a piacon mindhárom országban: a sikeres vállalkozások a belvároshoz közel vagy az új bevásárlóközpontokban, esetleg azok környékén kerestek általában jól felszerelt, modern üzlethelyiségeket.¹² A *külföldi befektetők* üzleteinek, képviseleteinek növekvő száma is új strukturális elemet jelentett a hazai ingatlanpiacon, egyrészt minőségi követelményeik, másrészt nagy léptékű fejlesztéseik (nagy alapterületű egységek, hálózatépítés) miatt. Az ingatlanpiac fontos szereplői maradtak azonban továbbra is a helyi kisvállalkozások, bár számuk csak csekély mértékben növekedett 1995 után, és felgyorsult körükben a fluktuáció¹³. A ingatlanácsadó cégek szerint (HealeyóBaker; Jones Lang Lassalle) ennek az az oka, hogy a helyi kisszervezetek többsége nem képes felmérni saját pénzügyi korlátait (bérleti díjak/várható bevétel) és az egy-egy üzlethelyiségben rejlő lehetőségeket; többségük ezért nehezen talál megfelelő helyiséget, ezért erős a (földrajzi) mobilitás ebben a csoportban.

A *kínálati oldalon* jelentős változást eredményezett a *külföldi ingatlanfejlesztő*¹⁴ és *szolgáltató* szervezetek megjelenése a helyi (belföldi) ingatlan-befektetők és építőipari vállalkozások mellett. A nemzetközi szereplők körében növekszik az *intézményi befektetők* súlya, ugyanakkor a *multinacionális vállalatok* nagy része is rendelkezik saját ingatlanbefektetési társasággal, ezek kelet-közép-európai leányvállalatai felügyelik régióbeli beruházásaikat¹⁵. E csoportok a piac sajátos szegmenseire (kereskedelmi létesítmények, irodaházak, szállodák, újabb logisztikai bázisok) koncentrálnak elsősorban, s az általuk megvalósított, nagy léptékű beruházások fontos szerepet töltenek be a kereskedelmi hálózat olyan, az évtized elején még hiányzó elemeinek megteremtésében, mint a belvárosi és városperemi bevásárlóközpontok, illetve a vegyes funkciójú üzlet- és szabadidős centrumok.

¹¹ Jones Lang Lassalle 1999

¹² Estate News 1998. november

¹³ Következtetéseinket elsősorban magyarországi adatokra alapozzuk, de az ingatlanpiaci és a vállalkozások számára vonatkozó adatok arra utalnak, hogy a cseh és különösen a lengyel kereskedelem a magyarhoz hasonló fejlődési pályán mozog.

¹⁴ A legnagyobb kelet-közép-európai ingatlan-befektetők közé tartoznak a Debenham Zadelhoff, az AIG Lincoln; Ofer Bros.; a Skanska Group, a Tishman Speyer; a Golub Europe és a CB Richard Ellis.

¹⁵ Például a Deutsche Telecom magyarországi leányvállalata (DT Immobilien) vesz részt befektettként a Budapesti Műszaki Egyetem melletti Infopark kialakításában. A Raffreisen-csoporthoz tartozó Raffreisen Property Invest Co. iroda- és szállodaépítésekben érdekelt mindhárom országban.

Ezeknek a beruházásoknak a *mozgatói* elsősorban a *nemzetközi kereskedelmi hálózatok*, amelyek sajátos igényeikkel, keresletükkel közvetve, építkezéseikkel közvetlenül is alakítói a városi ingatlanpiacoknak. Előzetes interjúink szerint (Jones Lang Lassalle; HealeyóBaker; Golub Europe) a városperemi építkezések ösztönzői a nagy hipermarket-láncok, a belvárosi fejlesztéseknél pedig elsősorban a – túlnyomórészt tartós cikkekre – specializált helyi és nemzetközi hálózatok keresletére számítanak.

A kereskedelmi beruházások gyors növekedésének (Magyarországon és Lengyelországban 1996-tól, Csehországban 1997-től)¹⁶ háttérében elsősorban a multinacionális kereskedelmi hálózatok növekvő érdeklődése állt. Az előbbi csoportot elsősorban a formálódó piacban rejlő lehetőségek, a liberális gazdaságpolitika és a kereskedelmi hálózatok fejletlensége vonzotta e három országba. Az ingatlanfejlesztők figyelme – az irodapiac telítődése miatt – az utóbbi három évben irányult a kereskedelmi, logisztikai és egyes funkciójú fejlesztések felé.

A nagy léptékű fejlesztések *kulcsszereplői* vagy maguk a *kereskedelmi szervezetek* (Tesco, Cora, Auchan, Ahold, Metro stb.) vagy az *ingatlanfejlesztési és -beruházási társaságok*, amelyek a *specializált tanácsadó szervezetekkel* közösen, több lépésben jutnak el a telek kiválasztásától az átadásig. A terület kiválasztását a lehetőségek felmérése, a megvalósíthatósági tanulmány, a javaslattétel (választás) és a pénzügyi terv készítése előzi meg. Ezt követi a *részletes terv készítése*, amelybe további szereplőket vonnak be: többnyire helyi (de minden esetben országon belüli) építészeket és belsőépítészeket, kereskedelmi tanácsadó cégeket, pénzügyi szakértőket. Az ingatlantanácsadók feladata ebben a szakaszban a *bérlők összetételének* meghatározása, s a belső teret ennek megfelelően (a legnagyobb bérlők igényeihez igazodva) tervezik meg. Ez a beruházási folyamat legfontosabb mozzanata, hiszen a stabilitás, a hosszú távon is biztos profit a beruházó célja. A *bérlők végleges összetételét* úgy alakítják ki, hogy sokféle árucsoportot és azokon belül változatos árakat (és minőséget) kínálhassanak. A belvárosi, illetve ahhoz közeli beruházásoknál elsősorban a változatosságot tartják fontosnak, ezért a specializált, kisebb méretű üzleteket részesítik előnyben, amelyek viszonylag drága, de jó minőségű árukat kínálnak. A városperemi fejlesztéseknél felértékelődik egy-egy nagy bérlő szerepe (hipermarketek, barkács- és bútor áruházak), amely egy szűkebb árucsoporton belül nagy választékot biztosít. A bérlők körének meghatározásával azonban eldől az is, hogy *mely rétegek számára* készül, *s milyen bevásárlóutak célpontjává* válik az új bevásárlóközpont.

4. AZ INGATLAN-BERUHÁZÁSOK TÉRSZERKEZETI VONATKOZÁSAI

A térségben már a kilencvenes évek elején megjelenő nagyberuházók – szakmai (kereskedelmi) és ingatlanbefektetők (s velük párhuzamosan ingatlan-tanácsadó

¹⁶ Magyarországon és Csehországban közel duplájára növekedett a kereskedelmi beruházások összege az említett időpontokban.

cégek) – többsége első lépésként a térség egyetlen országban hozott létre hídfoállást (a legtöbben Magyarországot, azon belül Budapestet választották), s onnan kiindulva építették ki az utóbbi két-három évben a régiót lefedő irodahálózatukat. A szervezetek a legkülönbözőbb országokból toborzott munkaerőt foglalkoztatnak. A helyi szakértők, nyelvtudásuk és helyismeretük miatt, fontos szerepet töltenek be a kapcsolattartásban. Az alvállalkozók köre egy-egy beruházás esetében ugyancsak nemzetközi: helyi és általában EU-tagországbeli tervezők és építési vállalkozók is részt vesznek benne. A beruházások szempontjából kulcsfontosságú információk a fővárosokban érhetők el elsősorban, továbbá a (Tesco-nál készült interjúban említett) vezetők által igényelt életminőség feltételei is itt vannak meg a leginkább, ezért a szervezetek központjai, régióbeli képviselői túlnyomórészt Budapesten, Varsóban és Prágában koncentrálódnak.

A *fejlesztések színterei, a települések kiválasztásának alapja a potenciális vásárlóerő*, tehát a város és hinterlandjának népességszáma. Az interjúk tanúsága – és az elmúlt években Magyarországon megvalósult vidéki (a gyarapodó nyíregyházi, miskolci, debreceni) beruházások eloszlása – szerint a jövedelmek és a munkanélküliség szintje nem befolyásolja számottevően döntéseiket: az építendő létesítmények méreteit a potenciális vásárlók számához igazítják.¹⁷ (Ennek magyarázata részben abban rejlik, hogy a nagy léptékű vidéki beruházások legfontosabb mozgatói is az élelmiszer-kereskedelmi hálózatok, amelyek a *rugalmatlan*, kevésbé változó kereslettel jellemezhető napi cikkek piacán szeretnék növelni részesedésüket.) Ez azonban elsősorban a terjeszkedés jelenlegi (1996-ban elindult), vidéki városok szélesebb körét is érintő szakaszában igaz. A kilencvenes évek közepéig a nagybefektetők figyelme – a számukra készített ajánlatok, jelentések szerint – alapvetően (néhány, speciális adottságokkal rendelkező településtől eltekintve) *a fővárosokra, illetve azok agglomerációjára irányult*. Magyarországon különösen erős a kereskedelmi nagyszervezetek térbeli koncentrációja: a nemzetközi hálózatok döntéshozatali és logisztikai központjai Budapesten és környékén tömörülnek (ha eredetileg nem itt alapították őket, az elmúlt három évben ideköltöztek). Ezzel szemben Prága és Varsó mellett más városok (Brno, Ostrava, Olmütz, Poznan, Krakó, Łódz) is betöltötték a hídfoállás szerepét (Drtna 1998).

A *zöldmezős fejlesztések első színterei* is *fővárosok* voltak, ami az egyébként is magas ingatlanárak további növekedéséhez vezetett. Részben ez a folyamat, részben a gyorsan bővülő kínálat (Varsóban 1998 végéig 112 ezer m²-rel növekedett a bevásárlóközpontokban és hipermarketekben rendelkezésre álló eladótér, Prágában a növekmény 140 ezer m² volt, Budapesten 180 ezer m²) ösztönözte a befektetőket, hogy befektetési célpontjaikat kiterjesszék a vidéki városokra is. Ennek következté-

¹⁷ A budapesti, győri, székesfehérvári és debreceni, illetve a tervezett miskolci, szegedi, pécsi Plaza-központok megnyitása után kisebb (kb. 7000 m²-es) „mall“-ok építését tervezik a 50000 főnél népesebb városokban (Estate News, 1999. november, JLL, Oxford). A beruházók – Red Sea Hotels Co; Europe Israel – látják el a működtetés feladatait, és így módjuk lesz a bérlők összetételét olyan módon kialakítani, hogy az a vásárlók meghatározott – minél szélesebb – körét lássa el (szupermarket, gyógyszertár, elektronikai üzlet, étterem, négy termes mozi).

ben egyrészt a fővárosi agglomerációk néhány kitüntetett települése (Budaörs, Törökbálint, Pruhonice, Hloubetín, Ursynow) egyre népszerűbb befektetési célponttá vált; másrészt a vidéki városok növekvő mértékben válnak a nagyléptékű fejlesztések színterévé. (1998 végén Magyarországon a bevásárlóközpontok alapterületének 6/7-e koncentrálódott a fővárosban, az 1998–2000 közötti időszakban épülő/építendő új alapterület kétharmadát vidéken építik fel a tervek szerint.)

A kereskedelemben zajló *szervezeti koncentráció* tehát, amely közvetve (a régióbeli kereskedők vertikális integrációk alakítására történő ösztönzésével) és közvetlenül is (hálózatépítés, nagy léptékű beruházások révén) összefügg a nemzetközi kereskedelmi hálózatok megjelenésével, a szektor térszerkezetét is átformálja. Interjúink szerint (Jones Lang Lassalle, Marks&Spencer, INCOMA) a folyamatban fontos szerepet játszik a rendszerváltás előtti, hierarchizált struktúra. A kilencvenes évek első felében feltárt piacok (fővárosi agglomerációk, nyugat-magyarországi megyeszékhelyek, Poznan, Wroclaw, Brno stb.) telítődése, a gazdaságpolitika kiszámíthatósága, a megbízható stratégiai partnerek körének bővülése egyrészt a vidéki hálózatok privatizációjában való részvételre, másrészt zöldmezős beruházásokra ösztönözte a kereskedelmi szervezeteket. (A vidéki terjeszkedés „úttörőinek” a Tengelmann, a Spar, a Tesco és a Julius Meinl tekinthető mindhárom országban.) A folyamat *hierarchikus eloszlással* jellemezhető: a településhierarchiában felfelé haladva növekszik az új hiper- és szupermarketek száma, javul a kiskereskedelmi ellátás. A vidéki hálózatok központjai a privatizációval értelemszerűen megszűnnek, ami a döntéshozatal további koncentrációját eredményezi mindhárom országban (Nagy 1997; INCOMA 1998; Jones Lang Wootton 1998).

A kereskedelmi szervezetek fent vázolt stratégiájának fontos eleme a méretgazdaságosság, ami a magas bérleti díjak és az építési korlátozások miatt szükségszerűen vezetett a *vásárlási lehetőségek térbeli súlypontjainak megváltozásához* mindhárom országban a kilencvenes évek második felében. A nagy alapterületű fejlesztések ellenére, amelyek évről évre átlagosan 15–20%-kal növelték az eladóteret a fővárosokban, s amelyek hatására máris jelentősen (mintegy 10–15%-kal) csökkentek a bérleti díjak a belvárosokban, a kereskedelmi ingatlanok piaca jelenleg is virágzik, és további több százezer négyzetméternyi bevásárlóközpont és hipermarket építése zajlik, illetve tervezett.¹⁸ A folyamat azonban növekvő mértékben koncentrálódik a vidéki városokra, Lengyelországban és Magyarországon a fővárosi piacok telítődése, Csehországban a prágai önkormányzat által bevezetett korlátozások miatt (INCOMA 1998). A leginkább „érettnek” tekintett magyar piacon (Jones Lang Wootton 1998) a napi cikkek kereskedelmében érdekelt nemzetközi hálózatok célpontjai között megjelentek a kisebb (50 ezer főnél népesebb) városok is az elmúlt két évben.

A fenti folyamatok eredménye a *növekvő egyenlőtlenség* egyrészt a főváros és a többi település, másrészt a vidéki nagyvárosok, illetve a beruházási célpontok közül kimaradó kisvárosok és falvak között. Ez elsősorban az áruválasztékban, a fogyaszt-

¹⁸ Estate News, 1999 november

tói árak eltéréseiben, közvetve azonban az ingatlanárak növekvő különbségeiben is megnyilvánul. A *főváros és a vidék* közötti különbségek ugyanakkor újfajta módon is jelentkeztek: a fővárosok az ingatlanpiac új szereplői révén részévé váltak a globális tőke- és információ-áramlásnak (annak előnyeivel és hátrányaival együtt). Ezzel szemben a városok többsége – az ingatlanpiaci jelentések tanúsága szerint – nem szerepel az ingatlan-befektetők és -szolgáltatók befektetési célpontjai között. A legnagyobb vidéki városokban megvalósuló nagyléptékű kereskedelmi fejlesztések a kereskedelmi hálózat hierarchikus jellegét erősítik, ami a centralizált elosztóhálózatban és döntéshozatalban is megnyilvánul.

A *kereskedelmi ingatlanok árának városi tereken belüli* alakulása, a növekvő térbeli különbségek az Alonso-féle klasszikus görbével is leírhatók voltak a kilencvenes évek elején. A külső kerületek kiskereskedelmi centrumaiban a bérleti díjak a belvárosi árak tizedét sem érték el. A „lejtő” – bár kevésbé meredek futású volt – a legnagyobb vidéki centrumok ingatlanpiacára is jellemző volt (Jones Lang Wootton 1998; Nagy 1997). Prágában a belvárosi árak a budapestinél is magasabbra szöktek, és csökkenésük is később indult el a sajátos privatizációs eljárás és a kárpótlás következtében. E folyamatok erősen leszűkítették mind azoknak a szereplőknek a körét, akik nagy léptékű fejlesztésekbe – építkezésekbe, átalakításba – vághattak a kilencvenes évek első felében (Sykora–Simonicková 1994), mind a potenciális bérlőket.

Az új kereskedelmi beruházások funkcionális szempontból átrendezték és *át is értékelték a városi tereket* a kilencvenes évek második felében. A térség *fővárosai*ban az új beruházások elhelyezkedése általában *kevésbé koncentrált*, a belváros mellett az ipari negyedek, illetve a peremkerületek is a befektetők célpontjaivá váltak. Részben ennek a folyamatnak az eredménye az ipari negyedek (Budapest XIII, Varsó III, Prága VII. kerülete) átalakulása. A folyamat a városközpontok magas telekárjai és a növekvő parkolási gondok mellett azzal is magyarázható, hogy a *várostervezés* szerepe ismét növekedett az elmúlt három évben: mindhárom országban elfogadták a várostervezésről és -rendezésről szóló törvényt, kidolgozták a területhasználatra vonatkozó elképzeléseket, amelyeknek fontos eleme a belvárosok funkcionális sokszínűségének megőrzése. Részben ennek köszönhető a „vegyes” beruházások (lakás, iroda, vásárlási és szórakozási lehetőségek együttes megjelenése) gyarapodása, illetve a pusztán gazdasági (iroda, kereskedelem) célú fejlesztések városperemekre, illetve ipari területekre történő korlátozása. Ennek egyik példája a Budapesten építhető bevásárlóközpontok mérete felső határának meghatározása a főváros belső kerületeiben (1998) és a hasonló funkciójú, nagy alapterületű létesítmények számának maximálása, illetve földrajzi helyük meghatározása Prágában (ÁRT, 1999). E törekvések sikere a nagyberuházások egyedi elbírálása során születő döntések függvénye. Az 1998-ig rendkívül liberális ingatlan-politikát folytató prágai önkormányzatnál – mint a fejlesztési osztályon készített interjúink során kiderült – *ad hoc* döntenek a beruházásokról részletes szabályozási tervek híján. Ennek eredményeképpen a rendezési terv kereteit formálisan nem sértik meg, de annak „szellemét”, lényegét figyelmen kívül hagyják. (Így történt ez pl. a Golub

Europe mintegy 30 ezer m²-es belvárosi projektjénél, ahol a lakófunkció az alapterület néhány százalékára korlátozódik, pedig az ÁRT szerint 25–30%-ot kellene elérnie.)

A magas ingatlanárak ellenére a nagyszervezetek a *belvárosokban* is megjelennek – mind a fővárosokban, mind a legnagyobb vidéki centrumokban –, többnyire áruházláncok megvásárlása révén, ahol egyrészt a kereslet zömét jelentő, a belvárosban dolgozó, magasabb jövedelmű rétegek, valamint a külföldi turisták keresletére támaszkodhatnak, s emellett a hagyományos (vásárlási célú) térpályák végpontjai maradhattak üzleteik (a Tesco pl. a cseh/szlovák K-Mart-hálózatot, a Tengelmann a Skála/Centrum áruházakat szerezte meg). Áraik azonban legfeljebb a középosztálybeli háztartások számára elérhetők. A prágai és budapesti belvárosi bevásárlóközpontokban végzett megfigyeléseink szerint a vásárlók között erősen alulreprezentáltak például a nyugdíjasok. Az átalakított belvárosi áruházak és új kereskedelmi létesítmények környékén ugyanott strukturális változások is megfigyelhetők: külföldi tulajdonú, specializált üzletek foglalják el a környező ingatlanokat. (Ennek tudatában van a bevásárlóközpontok menedzsmentje, illetve bérlői is, és kedvezőnek tartják a folyamatot az eddig elkészült néhány interjú szerint). A nagyszervezetek belvárosi megjelenése tehát felgyorsította a belvárosi kereskedelmi tömörülésekben már a kilencvenes évek elején megindult szelekciót (Nagy 1997; Nagy–Nagy 1999). A folyamat ugyanakkor az ingatlanok felértékelődése és funkcióváltása következtében a belvárosok lakófunkciójának gyengülését eredményezi, s ez a jelenség nem korlátozódik a fővárosokra. A napi megélhetési költségek emelkedése – ami a bérleti díjak s az árak (árak, szolgáltatások) emelkedésével függ össze – növekvő terhet ró a belvárosban élőkre, ezzel (rövid távon) a kevésbé tehető társadalmi csoportok helyzetének romlását, (hosszú távon) esetleg azok kiszorulását eredményezi a városközpontból és annak közvetlen környékéről. Az árak növekedésében – feltevésünk szerint – fontos szerepet játszottak a nagyléptékű befektetések.

A nemzetközi kereskedelmi hálózatok terjeszkedése, s az általuk ösztönzött ingatlanpiaci „boom” tehát átformálja a hagyományos, városi tereken belüli térpályákat, elsősorban (a leglátványosabb módon) a belváros kereskedelmi struktúrájának (a vásárlások célpontjainak) átalakítása révén. Ugyanakkor új elemekkel, egyrészt az árak széles skáláját kínáló, tömegközlekedési eszközökkel is jól megközelíthető bevásárlóközpontokkal és áruházakkal, másrészt, a *városperemi*, ugyancsak sokféle árut kínáló hipermarketekkel és diszkont-áruházakkal új vásárlási szokásokat és térpályákat alakítanak ki. Ez utóbbiak azonban gyakorlatilag csak az autót fenntartani és rendszeresen használni képes háztartások – középosztálybeliek, tehetősek – számára megközelíthetőek. Ugyanakkor ezekben az üzletekben az árukínálat kialakítása is elsősorban a nagyobb mennyiségű napi cikket vásárlóknak kedvez (pl. az akciós árak körének kialakításával), és az áruk elszállítása is veszélyes tömegközlekedési eszközön. A *vásárlás színhelye* tehát egyre több esetben utal a *vásárló társadalmi helyzetére* még a nem éppen státuszszimbólumnak számító napi fogyasztási cikkek esetében is. Bár a *tartós fogyasztási cikkek* kiválasztásakor általá-

ban racionálisan (az árak összehasonlítása alapján) dönt a kelet-közép-európai vásárló, néhány árucsoportnál az üzletek presztízse (az áru minősége, ára, a vásárlók köre) is választási szempont: a felmérések szerint a cseh vásárlókra kevésbé, a magyarokra és lengyelekre azonban annál inkább jellemző ez a magatartás (Töröcsik 1994; Jones Lang Wootton 1998).

A fenti folyamatok feltételezésünk szerint hozzájárulnak a népesség differenciálódásához,

- jövedelmek szerint: a specializálódó, egyre drágább árukat kínáló belvárosi üzletek növekvő mértékben váltak/válnak a középosztálybeliek, illetve tehetősek célpontjaivá, ily módon kereskedelmi szempontból elveszíti funkcióját a városközpont a helyi lakosság jelentős része számára;
- ugyanakkor a városperemi hipermarketek, amelyek alapvetően a heti élelmiszer-szükséglet beszerzésének célpontjai (viszonylag nagy tömegű áru vásárlását jelentik), személygépkocsival közelíthetők meg, ezért a népességének pl. fele-harmada számára elérhetetlenek, bár feltételezzük, hogy léteznek olyan társadalmi mechanizmusok, amelyek az ebből fakadó egyenlőtlenségeket enyhítik (pl. „megrendelések” az autóval rendelkező szomszédtól, családi összefogás);
- adaptációs képesség szerint: ami egyrészt az új üzletek és áruk feltérképezését, új vásárlási technikák tanulását jelenti, de olyan egyszerűnek tűnő dolgokat is, mint a tájékozódás egy bevásárlóközpontban; mindez nem feltétlenül jövedelem, de úgy tűnik, mindenképpen életkor és iskolázottság függvénye (mind belvárosi, mind városperemi bevásárlóközpontokban végzett megfigyeléseink arra utalnak, hogy az idősebb korosztályok alulreprezentáltak a vásárlók között, de ennek összefüggéseit a jövedelmekkel és adaptációs képességgel szét kell választanunk a további kutatások során);
- családi státusz szerint: budapesti és prágai megfigyeléseink szerint a bevásárlóközpontok hétféle közönsége túlnyomórészt fiatalokból és családoso kból tevődik össze, akik számára fél-/egész napos programot jelent a vásárlás;
- s végül egyéni ízlés szerint, ami az üzletek körének és választékának bővülésével a vásárlási szokások egyre hangsúlyosabb elemévé válik.

Azok a háztartások, amelyek képesek kihasználni az új fejlesztésekkel járó előnyöket – a hosszabb nyitva tartást, kombinált bevásárlóutak lehetőségét, a gyors kiszolgálást, szélesebb és speciális igényeket is kielégítő választékot stb. –, kétségkívül a vázolt változások *nyerteseinek* tekinthetők (s azok különösen, akik számára gyorsan elérhetőek az üzletek). A hagyományos vásárlási célpontjaikhoz kényszerből vagy más okból ragaszkodók számára a *változásokban rejlő hátrányokat* a belvárosi kereskedelem átalakulása, erősödő specializációja, s ezzel a korábbi vásárlási célpontok elvesztése jelenti, ami hosszabb bevásárlóutakat jelent városok idős, és általában kevésbé tehető rétegei számára (a nagyobb távolságok miatt elsősorban a fővárosokban). Az alacsonyabb presztízssű lakótelepek hatvanas, hetvenes években tervezett szolgáltató centrumainak „kiürülése”, pusztulása – ami feltételezéseink szerint közvetlenül összefüggésbe hozható a szuper- és hipermarket-fejlesztésekkel – az itt élő népesség számára egyrészt a korábbinál hosszabb

bevásárlóutakat, másrészt a fizikai környezet leértékelődését eredményezi. Végül pedig kétségtelenül veszítenek általában az alacsony jövedelmű háztartások, amelyek – mobilitás híján – nem képesek a számukra optimális vásárlási lehetőségeket megtalálni, illetve kihasználni.

A kereskedelem strukturális átalakulása, földrajzi súlypontjainak megváltozása nem csupán a városi népességen belül eredményez új keletű egyenlőtlenséget, hanem a gyarapodó kereskedelmi centrumoktól távol élő vidéki népesség helyzete is romlik a városban élőkéhez viszonyítva: többségük számára autó híján valóban elérhetetlenek az új bevásárlóközpontok, hipermarketek, az optimális vásárlási célpontok kiválasztása tehát erősen korlátozott. Ráadásul a nagyberuházókkal versenyezni nem vagy alig képes falusi kisvállalkozások jövője is veszélybe került, pedig megszűnésük az immobil, alacsony jövedelmű falusi rétegek számára akár az egyetlen, könnyen elérhető üzlet bezárását jelentheti. Ez az egyenlőtlenség a rendszerváltás előtti állapothoz viszonyítva új elemeket hordoz: a helyi ellátás, szolgáltatások színvonala hozzájárul az ingatlanok leértékelődéséhez, a mobilitás csökkentéséhez, ugyanakkor közvetlenül is érinti a rurális térségek háztartásainak kiadásait, hiszen az árak differenciáltak, de az összehasonlításra, és az előnyök kiaknázására nincs módjuk. A térbeli egyenlőtlenségek ezen új dimenzióinak további feltárása fontos feladat a kutatók számára, csökkentésük (enyhítésük) pedig kihívás a település- és területfejlesztésben tevékenykedő intézmények és szervezetek számára.

IRODALOM

- Alonso, W. 1971: A Theory of Urban land market. In: Bourne, L. S. (ed.) *Internal Structure of the City*. London–New York: Oxford University Press: 154–160.
- Beluszky P. 1992: Budapest és a modernizáció kihívásai. *Tér és Társadalom* 3–4: 15–54.
- Brown, S. 1987: Institutional Change in Retailing: A Geographical Interpretation. *Progress in Human Geography* 11: 181–206.
- Cséfalvay Z. 1995: Budapest, a minikapitalisták városa. *Valóság* 8: 77–92.
- Dawson, J. – Burt, S. 1998: European Retailing: Dynamics, Restructuring and Development Issues. In: Pinder, D. (ed.) *The New Europe – Economy, Society and Environment*. Chichester: J. Wiley and Sons: 157–176.
- Diczházi B. 1997: Külföldi tőkebefektetések hatása a regionális gazdaságra. *Tér és Társadalom* 2: 67–79.
- Drtina, T. 1998. Retailing in Europe: Crossing the borders. (Manuscript) Praha: INCOMA Estate News, 1998. november–1999 november közötti számai. Oxford: Jones Lang–Lassalle Figyelő TOP 200, 1995–1999.
- HealeyóBaker 1999: Report on Central European Real Estate Markets, 1999. Praha: HealeyóBaker.
- INCOMA, 1997: Analysis of the development of Czech trade. Report. Praha: INCOMA.
- INCOMA, 1997: Yearbook of the Czech and Slovak Food and Nonfood Trade. Praha: INCOMA.
- INCOMA, 1998: TOP 50 – The Largest Retail Chains in the Czech Republic and Slovakia. Report. Praha: INCOMA.
- INCOMA, 1999: Retail Market Monitor. Praha: INCOMA.
- Jones Lang Lasalle 1999: City Profile, Prague, Warsaw and Budapest. Praha: Jones Lang Lasalle.
- Jones Lang Wootton 1998: Shopping for a New Market. Retail Opportunities in Central Europe. Praha: Jones Lang Wootton.
- Kovács Z. 1992: A budapesti bérlakásszektor. *Tér és Társadalom* 3–4: 55–74.

- Ladányi J. – Szelényi I. 1998: *Class, Ethnicity and Urban Restructuring in Postcommunist Budapest*: Akadémiai Kiadó: 67–86.
- M+M Eurodata 1998: M+M EuroTrade – Trade Structures and Top Retailers in the European Food Business. Report.
- Nagy E. 1997: A szolgáltató szektor térszerkezet-alakító szerepének sajátosságai Győrben és Szegeden. Győr: Kandidátusi értekezés.
- Nagy G. 1998: A külföldi kivásárlások térszerkezete 1994 és 1998 között. In: Rechnitzer J. (szerk.) *A privatizáció regionális összefüggései*. Budapest: ÁPV Rt–Kulturtrade Kiadó: 56–80.
- Nagy G. – Nagy E. 1999: Fractal Cities in Transition. The 11th Colloquium on Quantitative and Theoretical Geography, Durham. Kézirat.
- Népszabadság, Ingatlan mellékletek, 1997–1999.
Prague Post 1998–99-es számai.
- Price, D. G – Blair, A. M. 1989: *The Changing Geography of the Service Sector*. London: Belhaven Press.
- Rechnitzer J. (szerk.) 1998: A privatizáció településhálózati jellemzői. In: *Privatizáció Magyarországon. 1994–1998*. Budapest: ÁPV Rt. Kulturtrade Kiadó: 24–33.
- Statistická Rocenka České Republiky 1998. Praha, Český Statistický úrad
- Sýkora, L. 1999: Processes of Socio-spatial Differentiation in Post-communist Prague. *Housing Studies* 14. 5: 679–701.
- Sýkora, L. – Simonicková, I. 1994: From totalitarian urban managerialism to liberalised urban property market: Prague in early 1990ies. In: Barlow, M. – Dostál, P. – Hampl, M. (eds.) *Development and Administration of Prague*. Amsterdam–Prague: University of Amsterdam–Charles University: 47–72.
- Szczyrba, Z. 1998: Spatial Structural Changes in Retail in the Czech Republic. *Acta Universitatis Palachinae Olomouensis*, Olomouc: Facultas Rerum Naturalum: 47–50.
- Szelényi I. 1996: Cities under Socialism – and After. In: Andrusz, G.–Harloe, M.–Szelényi I. (eds.) *Cities after Socialism*. Oxford: Blackwell: 286–317.
- Töröcsik M. 1994: A lakosság véleménye a kereskedelemről és fejlesztéséről. In: A kereskedelmi funkciók változásának irányai Győr és térségében. Kézirat. MTA RKK NYUTI, Győr.
- Weclawowicz, G. 1991: The socio-spatial structure of cities in East Central Europe. Manuscript. Warsaw.
- Weijers, S – Janssen, B. 1997: Changing logistics strategies and structures in retailing. Rome: Papers of the RSA.
- Yearbook of the Czech and Slovak Food and Non-food Trade and Industry. Report on the joint project of the INCOMA Group and the Journal of Modern Obchod 1996/97.

**COMMERCIAL REAL ESTATE DEVELOPMENTS
AND THEIR IMPACT ON SPACE OF MAJOR CITIES
IN EAST CENTRAL EUROPE**

Erika Nagy

In the past ten years, urban real estate markets have been transformed by the liberalisation process and the new agents that appeared both on the demand and supply side. The rush for offices, premises, shops etc. turned into new trends in the mid-1990ies in East Central European Countries that made the greatest progress in economic reforms (i.e. Hungary, Poland and Czechia). The significant increase in the office and lately, the shopping floorspace resulted in declining rents and prices and transformed urban landscape in many terms. Such developments were financed and realised by international agents of the market that were increasingly present and active on the „emerging markets“ since the early 1990ies. Their large scale projects and location choices involved significant changes in spatial distribution of urban functions particularly, in the service sector. Such trends transformed the socio-economic status of individual households in terms of housing prices/status and mobility, daily and weekly paths, shopping behaviour and leisure activities. In this way, urban society was differentiated by location choices of major international (and also domestic) agents.

The paper is to set up a theoretical and hypothetical framework for summarising the results of field work done hitherto and also to form questions and hypothesis for the future research.

The results of our comparative studies focused dominantly on the Czech and Hungarian market indicated the emergence of a new hierarchy of decision-making, distribution and retail in the discussed countries. However, national legislation and retail policies resulted in significant differences in the pattern and mechanism of spatial diffusion of retail developments (i.e. more centralised structures in Hungary and a rapid conversion of apartments in the historical core of major Czech cities). Transition of inner space of cities has been accelerated by large scale retail investments that formed new foci for retail, differentiated city centre shopping facilities (i.e. specialisation) and changed the frequency, direction and length of shopping trips. In this way, new dimensions of inequality appeared inside cities on the one hand (e.g. between household having and not having car) and between habitants if major cities and people living in the „rest“ of the settlements on the other. The process of differentiation and its consequences challenged urban/regional planners and policy-makers but no adequate answers has been articulated yet.

ADALÉKOK AZ ALFÖLDI VÁROSHÁLÓZAT 1990 UTÁNI VÁLTOZÁSAIHOZ

Beluszky Pál*

1990 a településhálózat-formáló folyamatok terén is számottevő változásokat hozott:

- A rendszerváltozás után a társadalom és a gazdaság folyamatait egyre inkább a piaci viszonyok alakítják. A városok is kiléptek a települések „piacára”; a települések pozícióit, fejlődési lehetőségei s azok irányait újra a települések közötti (szabad)verseny határozza meg, annak ellenére, hogy az állam újraosztó szerepe továbbra is jelentős, a költségvetési szférában működő intézmények változatlanul erősen függenek a „központi” elképzelésektől, az önkormányzati fejlesztési-működtetési eszközök igen magas hányada a központi költségvetésen keresztül jut el a településekhez, az önkormányzatok saját bevételeinek aránya – néhány speciális helyzetű településtől eltekintve – csekély stb. (Az a tény, hogy napjainkban egyes települések politikai motivációk alapján kerülnek előnyös vagy hátrányos helyzetbe, remélhetőleg múló epizód lesz a település-történelemben.) Ugyanakkor a *gazdasági szervezetek telephelyválasztását* a feltételek, lehetőségek, előnyök és hátrányok szabad mérlegelése határozza meg, így e téren a *helyi adottságok* (a rendelkezésre álló infrastruktúra és munkaerő, a piac, a forgalmi helyzet, az önkormányzatok gazdaságpolitikája, fogadókészsége stb.) *szerpe felértékelődik*. Nemcsak a gazdaság, hanem egyes városi intézmények telephelyválasztása – különösen a magánszférában – is *a piaci verseny szabályai szerint* zajlik, abba a „felsőbbtség” (az állam, a kormány, a területfejlesztés szervezetei, az önkormányzatok stb.) legfeljebb közvetett eszközökkel szólhat bele. A települések önkormányzatai ma is jórészt a költségvetésen keresztül jutnak bevételeik többségéhez, ám a központi juttatások jelentős része normatív szabályozás révén kerül az egyes önkormányzatokhoz, így az önkényes elemek (pl. a településfejlesztési kategóriákba való besorolás) szerepe a pénzelosztásban csökken. A gazdaságban a piac (s pl. nem a központi árszabályozás, az elvonás és újraosztás) minősíti a tevékenységet, ennek következtében a „helyi adottságok” szerepe ugyancsak felértékelődik (pl. az agrárgazdaságban a rendelkezésre álló természeti adottságok milyensége).

1990 előtt (annak ellenére, hogy már megjelentek olyan piaci elemek a településhálózat, így a városállomány fejlődésében, mint például a magánvállalkozások telephelyválasztása, a regionális helyzetből fakadó előnyök, a lakosság vásárlóereje, de ide sorolható a különböző „regionális lobbyk” tevékenysége, a „tervük” eredményei stb.) a felülről való irányítottság a településfejlesztés terén is meghatározó szerepet játszott. A *felülről való irányítottság* nem feltétlenül állami, kormányzati irányítást, illetve beavatkozást jelentett, hanem például az állami nagyvállalatok által

---

* Dr. Beluszky Pál a földrajztudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Regionális Kutatások Központja Közép és Észak-magyarországi Tudományos Intézet Budapesti Osztály

ADALÉKOK AZ ALFÖLDI VÁROSHÁLÓZAT VÁLTOZÁSAIHOZ

vezényelt iparosítást, telephely-politikát, településfinanszírozást és intézmény-fenntartást. Így az ipari üzemek többnyire nem a fokozatosan felhalmozódó helyi tőke bevonásával vagy a kisiparból kinőve jelentek meg egy-egy városban, hanem egyetlen „központi” döntés eredményeként, egyik napról a másikra megváltoztatva a települések funkcióit, pozícióit. Egyes „funkciók” letelepítése többnyire nem számolt a település „előzményeivel”, adottságaival; nem folytatta a „szerves fejlődést”, a tulajdonlás révén nem hozott létre szoros kapcsolatot a vállalat s a település (illetve lakói) között, nem gyarapította a helyi tőkét, gyakran nem szervesült a telephelyet adó falu vagy város gazdaságával, társadalmával. Így egy-egy üzem, iparág csődje, felszámolása, termelésének visszaesése ismét drasztikusan változtathatta meg egy-egy település helyzetét, főleg természetesen a monofunkciós településeket, a kisvárosokét, községeket. A helyi adottságok, erőforrások, elképzelések, a helyi társadalom milyensége háttérbe szorult a városfejlődés folyamatában, illetve csak áttételesen érvényesült (pl. egyes városok érdekérvényesítési képességén keresztül). Ehhez járult a helyi (tanácsi) bevételek jelentéktelen aránya, szerepe, a közigazgatási besorolás (megye- vagy járási székhely, város vagy község) fontossága a települések helyzetének alakításában.

A „felülről való irányítottság” is hozzájárult a városállomány homogenizálódásához, a „modellszerű” elemek terjedéséhez s a koncentrált fejlődéshez. A homogenizálódás és a koncentráció egyébként is a nyolcvanas évek végéig a településfejlődés folyamatának általános tendenciája. A homogenizálódást támogatta a társadalom és gazdaság irányításának, ellátásának, az ezt szolgáló intézményhálózatnak a monopolizált helyzete, a központosított intézményeknek országosan egységes, modellszerű elosztása, funkciója stb. A pénzügyi tevékenységet évtizedeken át a Magyar Nemzeti Bank és az OTP látta el, egységes hierarchiába foglalva, azonos hatáskörökkel, tevékenységekkel. Ilyen körülmények között pl. „regionális pénzügyi központ” kialakulása elképzelhetetlen volt. Hasonló elvek szerint működött az egészségügytől kezdve (itt „normatívák” alapján határoztak az egészségügyi intézmények telepítéséről, s ugyancsak elképzelhetetlen volt pl. több száz fogorvost eltartó „fogász-városok” kialakulása) a helyi sajtóig az államosított, „intézményesített társadalom” szinte minden szegmense. Az állami keretekbe szorított tevékenységek ugyanakkor koncentrációt eredményeztek, az ügyvédi munkaközösségekbe kényszerült ügyvédi tevékenységtől a megyei sütőipari vállalatok keretében dolgozó pékekig. A mezővárosok erőteljes iparosítása, az iparvárosok városi intézményeinek fejlesztése azt eredményezte, hogy kevés sajátos profilú város maradt a magyarországi városállományban. „Szabványosított” volt a városokban kialakított intézményhálózat is, függetlenül a tényleges igényektől.

- Az 1990. évi önkormányzati törvény elfogadásával változtak a városfejlődés közigazgatási feltételei. Csökkentek az eltérő jogállásból fakadó előnyök, hátrányok. Az önkormányzati törvény *nem tesz érdemi különbséget városok és községek között*, csakúgy, mint a települések finanszírozási gyakorlata. Ez a tény „liberalizálta” a várossá nyilvánítás gyakorlatát is, gyors ütemben szaporodott a városok száma (1990: 166, 1995: 184, 1999: 218 város). Ennek eredményeként ma már egy sor városi jogú település *nem rendelkezik városi funkciókkal* (Máriapócs, Ibrány, Nagyhalász, Pécel, Nyíradony, Téglás, Elek, Fertőd, Felsőzsolca, Izsák, Polgárdi stb.).

Merőben új helyzetet teremtett a nagy hagyományú és hatalmú *megyék* szerepének drasztikus csökkentése. A megyék megszűntek hatalmi, pénzelosztó, területfejlesztési, közigazgatási egységként funkcionálni. Ugyanakkor az intézmény-

szervezés ma is szinte kizárólag a megyék területi egységeit veszi figyelembe, nemegyszer indokolatlanul: megyei keretekbe szerveződik pl. a múzeumügy, a levéltári hálózat, az idegenforgalom hivatalos szférája, a közegészségügy, az igazságszolgáltatás, a könyvtárhálózat, a munkaügy, a statisztikai adatszolgáltatás stb. Így a megyeszékhelyek ma is kiemelkedő szerepet töltenek be a társadalmi élet szervezésében, a településhierarchiában, noha ez a szerep ma már jobban „megkérdőjelezhető” a vetélytársak által, mint korábban. A megyék szerepe tovább csökken azáltal, hogy a megyeszékhelyek s néhány nagyváros, mint *Sopron, Nagykanizsa, Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Baja* ún. *megyei jogú város*, nem tartozik a megyék területéhez, illetve hatáskörébe. A nem megyei jogú városok fejlődésébe is kevésbé szólhat bele a megyeszékhely, mint korábban, s így néhány hagyományos konfliktusforrás feloldódhat (Salgótarján – Balassagyarmat, Békéscsaba – Gyula, Zalaegerszeg – Nagykanizsa stb.). Ez is a „szabadverseny” városfejlődés lehetőségeit növeli.

A polgári közigazgatás megszervezésétől (1870-es évek) kezdve a kisvárosi központok kialakulásában, fejlődésében fontos szerepet játszó középfokú igazgatás (járások, majd az 1980-as években a városkörnyékek) 1990-ben megszűnt. A „középszint” kiiktatása a kisvárosi állományt fontos fejlesztési tényezőjéttől, térszervező szerepétől fosztotta meg. (Igaz, számos városi intézmény ma is „regionális” hatáskörrel rendelkezik, s kijelölt működési területen tevékenykedik, ilyenek pl. a bíróságok, ügyészségek, tisztiorvosi szolgálat, munkaügyi központok kirendeltségei, földhivatalok.) Az egyszintűvé tett igazgatási-önkormányzati rendszer, a települések egyenlősége (a finanszírozási rendszerben, a települések jogaiban), a korábbi hatalmi központok (megyék, tanácsi székhelyek) kiiktatása korlátozta a „külső” hierarchikus elemek szerepét a településhálózat alakításában, teret adott a *piaci elemek* hatásainak.

1990 *előtt* a megyeszékhelyek hatalmi központokká válása, a megyeszékhelyeken, valamint – a nyolcvanas évek első feléig – a járási székhelyeken felszaporodó intézmények, a falusi térségekben lezajló „körzetesítési” folyamat, a települési autonómia hiánya, a településhálózat-fejlesztés ösztönzése nyomán a fővárostól az ún. társközsegekig – a „nem-tanácsi-székhelyekig” – tagolt, a lakosság mindennapi életét, életkörülményeit, esélyeit stb. messzemenően befolyásoló *hierarchikus láncolat alakult ki*. Ez befolyásolta, irányította a migrációt, a népesedési folyamatokat, a helyi társadalmak rétegződését, az ellátottsági színvonalat és így tovább. A *területi differenciák* elsősorban a *településhierarchia mentén alakultak ki*, s csak másodsorban az egyes régiók között. A foglalkozási szerkezet, a települések ipari, agrár-, lakófunkcióiban mutatkozó különbségek mérséklődése, a mélyreható különbségekkel járó hierarchizálódás következménye volt, hogy a *települések típusainak megállapításakor a hierarchikus szempontok kerültek előtérbe*. Ilyen szempontú volt az Országos Településhálózatfejlesztési Konceptió kategória-rendszere, ha a tervezett állapotot vette is figyelembe.

- Növelte a városfejlődés „szabadságát”, hogy a rendszerváltozás során érvényüket veszítették a korábbi *terület- és településfejlesztési programok*, s a tervezés mint gazdaságirányítási eszköz, teljesen eltűnt a magyar gazdaságpolitikából (Enyedi

1994). 1990 és 1996 között ad hoc döntések alapján a *hátrányos helyzetű területek* (aprófalvak, határ menti térségek) és a *válságtérségek* – „jelentős munkanélküliséggel sújtott térségek” – részesültek központi támogatásban. Megállapítható, hogy az elmúlt években a *tervszerű terület- és településhálózat-fejlesztés nem befolyásolta a településhálózat alakulását*. Az 1996-ban jóváhagyott területfejlesztési és -rendezési törvény, valamint az időközben ugyancsak elfogadott *Területfejlesztési Konceptió* alapján megállapítható, hogy *csökkent a települések szerepe a területfejlesztési elképzelésekben*. (Az 1980-as évek végéig a terület- és településfejlesztés figyelmének középpontjában a településhálózat, illetve az egyes fejlesztési településkategóriák álltak.) E szemléletváltás okai:

- Mind az „alulról építkező” területfejlesztési gyakorlat szerveződési egységei, mind a központi elképzelések, területfejlesztési akciók, programok címzettjei a térségek (kistérségek, megyék, régiók). A közvetett eszközökkel folytatott állami területfejlesztési akciók (pl. térségi infrastruktúra-fejlesztés) hatása is térségi szinten mutatkozik (pl. autópálya-építés).
- A települések nagy többségének növekedése, összefüggésben az ország demográfiai helyzetével, megszűnt. A települések „fejlődése” a piaci szféra, néhány új funkció – pénzügyi központ, informatikai, vállalkozási központ, nemzetközi idegenforgalom stb. – térhódítása mellett olyan területeken nyilvánul meg, mint a városszerkezet átformálódása, a leromlott városrészek rehabilitációja, a városkép kedvező irányú változása, a városi környezet érték-növekedése, infrastruktúra-fejlődés, a helyi társadalom „polgárosodása”, a civil szféra térhódítása és így tovább. Ám ezek a szegmensek a területfejlesztés eszközeivel kevésbé befolyásolhatóak.
- A települések ezen belső fejlődése elsősorban a helyi önkormányzatok kompetenciájába tartozik.
- Azok a változások, melyeknek egyes elemei már a nyolcvanas években megjelentek (a magánvállalkozások növekvő súlya, privatizáció, a külföldi tőke beáramlása, a „nyugat” növekvő súlya a külkereskedelemben stb.), majd 1990 után felgyorsultak, mára már *érzékeltetően megváltoztatták az ország térszerkezetét*, noha természetesen a folyamat még csak a kezdetén tart. Az ország térszerkezete ma kiforratlan, változóban van, visszaszoruló-megszűnő és új elemeket egyaránt tartalmaz. Az ország makroszerkezetéről ugyan eltérően vélekednek a szakemberek, az azonban eléggé egyértelmű, hogy e változások során az Alföld pozíciói gyengültek. A térszerkezet átformálódásának része, hogy korábban a *településhierarchia mentén alakult ki erős differenciálódás* mind a társadalom demográfiai jellemzőiben (pl. a településhierarchia alsóbb régióiban az időskorú, kevésbé iskolázott, szakképzetlen, alacsony jövedelmű lakosság felduzzadt aránya), szociológiai összetételében, mind a helyi munkaerőpiacon, az életkörülmények, az alapfokú ellátás stb. terén. Így a térszerkezetet a mozaikosság jellemezte. Ezzel szemben ezen állapot inverziója figyelhető meg: a kedvező vagy kedvezőtlen jelenségek *térségi, regionális szinten* jelentkeznek (pl. a munkanélküliség, válságtérségek kialakulása stb.), a régiók között kialakuló differenciák lesznek megha-

tározóak, *ugyanakkor a települések közötti differenciák mérséklődnek*. A regionális hovatartozás egyre szigorúbban határozza meg a településfejlődés lehetőségeit (Nemes Nagy 1995; Enyedi 1996).

Változóban van a térségek, települések közötti *különbségeket kialakító tényezők fontossági sorrendje*. Míg korábban a településhierarchiában elfoglalt helyzet, az ehhez szorosan kötődő infrastrukturális ellátottság, intézményi ellátottság volt a legfontosabb differenciáló tényező, s a teljes foglalkoztatottság keretei között a munkaerő-piaci helyzet kihatásai enyhébbek voltak, ma elsősorban a *jövedelemszerzés lehetőségei* határozzák meg egy-egy térség helyzetét (vállalkozások esélyei, munkaerő-piaci helyzet, a befektetők helyzetértékelése stb.).

A változtató változásoknak a városállományra gyakorolt hatását a *városhierarchia alakulásán* és a városok *dinamikáján* kívánjuk lemérni, különös tekintettel az Alföldre, hozzátéve, hogy a *településhálózat* meglehetősen *lassan reagáló rendszer*, látványos átforgalmódására egy évtized alatt aligha számíthatunk.

1. A MAGYARORSZÁGI VÁROSOK HIERARCHIÁJA A KILENCVENES ÉVEKBEN

A városoknak a *településhálózatban* betöltött szerepére legközvetlenebbül a (város) *hierarchiában elfoglalt pozíció* utal. A települések között kimutatható hierarchikus tagolódás, a *városok hierarchikus „szintje”* (központosultsága) *a városi alapfunkciók mennyiségétől és minőségi kombinációjától függ*. *A városi alapfunkciók közé a tágabban értelmezett szolgáltatási ágak nem mindennapos igényeket kielégítő intézményei, illetve tevékenysége sorolódik.*

A hierarchikus szintet (a központosultságot) értelmezhetjük a városi alapfunkciók abszolút értékei alapján, de a „vidéknek” nyújtott városi szolgáltatások mennyisége szerint is. Ez utóbbi, az ún. „értéktöbblet” alapján való hierarchiaszint-megállapítás *Walter Christaller*, a hierarchia-vizsgálatok klasszikusa nyomán terjedt el, s hazánkban is van példa hasonló vizsgálatokra. Homogén településhálózatú területet vizsgálva a kétféle megközelítés hasonló eredményt ad, eltérő elvek alapján szerveződő településhálózatok együttes vizsgálata esetén – Dunántúl-Alföld – azonban az eltérések jelentősek.

Eltérnek a hierarchia-vizsgálatok abban is, hogy megkísérlik-e a városi funkciók széles skálájának számbavételét (mintegy leltározva azokat), vagy a központosultság valamely eleme, következménye adataival határozzák meg a hierarchia-szintet; *Christaller* (1933) a telefonállomások számával, *Major Jenő* (1964) a kiskereskedelmi adatokkal, mások a helyközi forgalom adataival, *Kubinyi András* (1971) – a középkorra vonatkozóan – az egyes településekből egyetemi tanulmányokat végzők számával stb.

A magyar településhierarchia feltárására több kísérlet történt a második világháború utáni időszakban. *Major Jenő* (1964) a hatvanas évek elején a kiskereskedelem volumene alapján határozta meg a városhálózat szintjeit, *Beluszky Pál* (1966a) ugyancsak a földrajzi-településhálózati vizsgálatokban igen jól használható kiskereskedelmi adatok – iparcikkforgalom, I főre jutó forgalom, a forgalom „vidékre eső” hányada – alapján tett kísérletet a kiskereskedelmi központok körének kijelölésére. *Kiss István* (1961) aprólékos statisztikai metódus („leltározó módszer”) alapján határozta meg a közigazgatásilag elismert városok hierarchia-szintjét, illetve a tele-

ADALÉKOK AZ ALFÖLDI VÁROSHÁLÓZAT VÁLTOZÁSAIHOZ

pülések „fejlettségét”. *Tóth József* (1977) többféle megközelítésben – pl. az ország térszerkezetének feltárása kapcsán az Alföld urbanizációjával összefüggésben – szintén kijelölte az ország különböző hierarchia-szintű központjait. Az OTK pedig a fejlesztési célok alapján ugyancsak hierarchikus alapú településkategóriákat jelölt ki, ezek egy ideig a kutatás gyakorlatában is helyet kaptak. *Rechnitzer János* (1993) vizsgálata a városok innovációs képességét határozta meg, eredményeinek összevetése a városhierarchiával tanulságos lehet.

E sorok írója több ízben s több időpontra kísérelte meg rekonstruálni, illetve megállapítani a városok hierarchikus rendszerét. Valamennyi vizsgálatnál „feltárazó módszert” alkalmazott. (Beluszky 1966b, 1967, 1973, 1999).

Így jártunk el az alább ismertetett vizsgálat során is. 174 városi szerepkörű intézmény, illetve funkció meglétét vagy hiányát regisztráltuk településenként. (Mivel Budapest helyzete egyértelmű a magyarországi településhierarchia csúcán, az országos intézmények, funkciók számbavételére nem került sor.) Ezen mutatókat az előfordulásuk gyakorisága alapján (hány településben működnek az országban?) hierarchikus kategóriákba soroltuk. (A kategóriák számát – részben előző vizsgálataink alapján – tapasztalati úton határoztuk meg.)

Budapesttel nem számolva, az alábbi szintek kerültek meghatározásra:

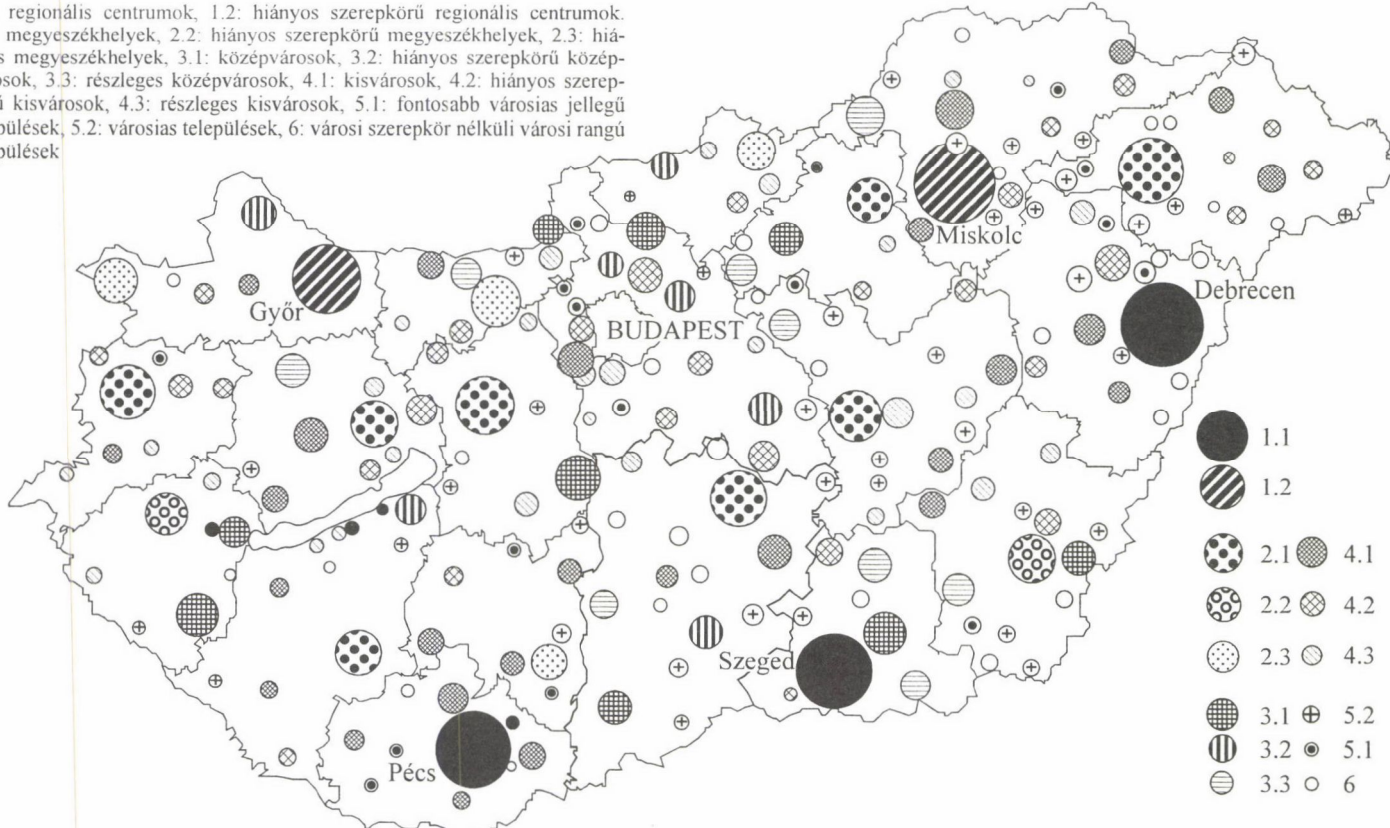
1. *Regionális központok* (jellegzetes intézményeik: MTA területi bizottságai, egyetemek, MALÉV-kirendeltség, postaigazgatóság, igazságügyi műszaki szakértői intézetek, legalább 25 pénzintézet, 16 utazási iroda, művese-állomás, érsebészeti klinikai-kórházi osztály stb.).
2. *Megyeközponti intézmények* (pl. megyei bíróság, megyei földhivatal, cégbíróság, megyei munkaügyi központ, APEH-igazgatóságok, gazdasági kamarák, főiskolák, művészeti szakközépiskolák, ÁNTSZ-megyei központjai, kórházak onkológiai, ortopédiai osztályai, legalább 18 pénzintézet, püspökségek stb.).
3. *„Középvárosi” intézmények* (pl. onkológiai gondozó-intézet, kórházak urológiai, szemészeti osztályai, MATÁV ügyfélszolgálati iroda, legalább 9 pénzintézet, 4 középiskola jelenléte, levéltár /levéltári fiók/, IBUSZ-bank stb.).
4. *Kisvárosi intézmények* (pl. városi bíróság, rendőrkapitányság, földhivatal, közjegyző, legalább 4 pénzintézet, 2–3 középiskola, ingatlanközvetítő cég, IBUSZ-iroda jelenléte, idegenforgalmi hivatal, kórházak bel-, sebészeti- és gyermekosztályai, ÁNTSZ, Suzuki-márkakereskedő stb.).
5. *„Alsó szintű” városi intézmények:* (munkaügyi kirendeltség, középiskola, ügyvéd, TBC-gondozó, mentő, pénzintézet jelenléte, ÁB-fiók, könyvesbolt stb.).

A továbbiakban megállapítottuk, hogy a városok az egyes hierarchia-szintek mutatóiból milyen mértékben részesednek; az egyes városok abba a legmagasabb szintbe kerültek besorolásra, amelyben még a mutatók *többségével* rendelkeztek (80% felett teljes értékű, 66–80% között hiányos, 50–66% között részleges központ).

E számbavétel eredményeként 190 településünket találtuk funkcionális (földrajzi) értelemben városnak (1. táblázat, 1. ábra).

1. ábra. A magyarországi városok hierarchiája, 1995
 Figure 1 The hierarchy of hungarian cities, 1995

1.1: regionális centrumok, 1.2: hiányos szerepkörű regionális centrumok.
 2.1: megyeszékhelyek, 2.2: hiányos szerepkörű megyeszékhelyek, 2.3: hiányos megyeszékhelyek, 3.1: középvárosok, 3.2: hiányos szerepkörű közép-
 városok, 3.3: részleges középvárosok, 4.1: kisvárosok, 4.2: hiányos szerep-
 körű kisvárosok, 4.3: részleges kisvárosok, 5.1: fontosabb városias jellegű
 települések, 5.2: városias települések, 6: városi szerepkör nélküli városi rangú
 települések

1.1: regional centres, 1.2: regional centres with deficient roles, 2.1: county seats, 2.2: county seats with deficient roles, 2.3: partial county seats,
 3.1: mid-sized cities, 3.2: mid-sized cities with deficient roles, 3.3: partial mid-sized cities, 4.1: small towns, 4.2: small towns with deficient roles,
 4.3: partial small towns, 5.1: major town-like settlements, 5.2: town-like settlements, 6: urban settlement without urban roles

1. táblázat. Az egyes hierarchia-szintekbe sorolt városok száma, 1995

Hierarchia-szint	Városok száma
1. Főváros	1
2. Regionális központok	5
3. Megyeközpontok	14
4. Középvárosok	25
5. Kisvárosok	83
6. Városias jellegű települések	62
Összesen	190

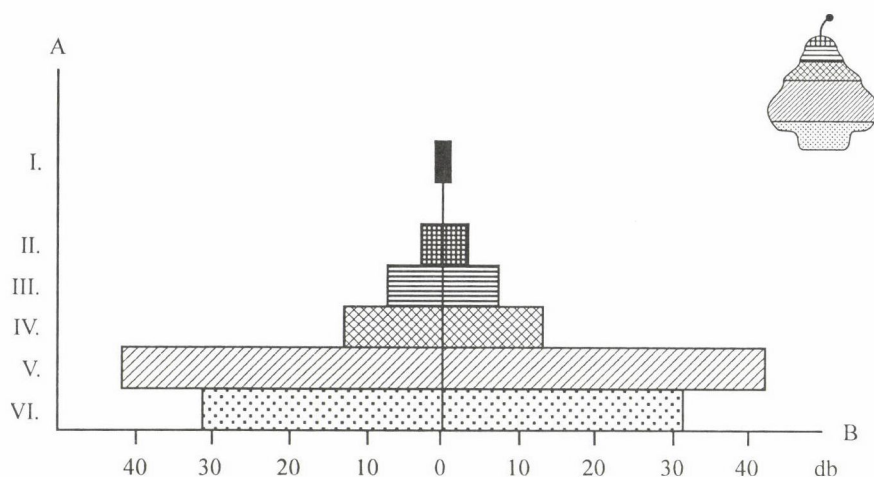
Forrás: A szerző saját számításai

Néhány általános megjegyzés:

- A *városi szerepkörű* és a *városi ranggal rendelkező települések* között jó megfelelés mutatkozik, annak ellenére, hogy a városi rang adományozása mára túllépett a városi szerepkörű települések körén. A két csoportba tartozó települések száma nagyjából hasonló: a városi jogúaké 218, a városi szerepkörűeké 190. A vitathatatlanul a városok közé sorolható 128 település (a kisvárosokkal bezárólag) mindegyike rendelkezik városi ranggal. Eltérések a legalsó szinten mutatkoznak.
- Ugyanakkor mintegy negyedszáz városi rangú település funkcionális értelemben ma még (?) nem város, megjegyezve, hogy a városi funkciójú települések alsó határának megállapítása természetesen némiképp önkényes. Magyarországon a városi szerepkörű intézmények szóródása csekély. Kevés az olyan település, amelynek városi szerepköre csekély ugyan, de az alapfokú intézmények bő választéka, színvonala kiemelne a falvak sorából. E csekély szóródás oka, hogy a városi intézmények többségét még „központilag” telepítették. Várható, hogy a magánvállalkozások terjedése e települési szinten változásokat eredményez, s a kereskedelem, szolgáltatásokban, idegenforgalomban tevékenykedő vállalkozások révén több település emelkedhet e „városcsírák” sorába.
- „Szabályosan” alakuló településhierarchia esetében az alacsonyabb rendű központok száma – valamely „törvényszerűség”, ismétlődő szorzószám szerint – egyre nagyobb, hierarchikus piramis alakul ki. Magyarországon Budapest „alatt” tulajdonképpen hiányzik egy szint, valódi „vidéki” nagyváros (300 ezres – félmilliós-milliós város) nem alakult ki, majd a regionális centrumok és a megyeközpontok száma „szabályosan” alakul, ám a középvárosok, de különösen a „városkezdemények” száma marad el az elvárhatótól. Hazánkban hierarchikus piramis helyett „hierarchikus körte” alakult ki (2. ábra).
- Ha a kilencvenes évek városhierarchiáját a hatvanas évek hasonló vizsgálatának eredményeivel összevetjük, megállapítható:
  - A három évtized alatt a városok kerekén egyharmadának változott meg érzékelhetően a hierarchikus rangsorban elfoglalt pozíciója.
  - Jelentősen javítottak pozícióikon a *budapesti agglomeráció városai*; *Szentendre* a hatvanas években a rangsor századik helye körül található, hiá-

nyos funkciójú kisváros, mára viszont a középvárosok közé került s egy sor megyei intézménnyel rendelkezik; *Érd, Budaörs, Százhalombatta, Szigetszentmiklós, Dunakeszi* szinte a „semhiből” lépett elő kisvárosi központi szerepkörrel rendelkező településsé. Városi funkcióik *menyisége* is esetenként tekintélyes. Előkelő helyezéseik ellenére városi funkcióik kiegyensúlyozatlanok, előretörésüket elsősorban a magánszféra (kereskedelmi, idegenforgalmi, pénzügyi szolgáltatások) gyors gyarapodásának köszönhetik.

2. ábra: Városi funkciójú települések megoszlása hierarchikus szintenként
Figure 2 The Proportion of Urban Settlements According to Hierarchic Tiers

A: hierarchikus szintek, B: városok
A: hierarchic tiers, B: urban settlements

- Egy sor *üdülöhely-fürdőhely* nyert városi rangot az elmúlt években, ezek közül többnek városi szerepköre is bővült; *Balatonboglár, Fonyód, Balatonalmádi* kisvárossá lépett elő, de javított helyzetén *Siófok, Balatonfüred, Balatonlelle* is. E városok központi funkciói is sajátosak: egyrészt *egyoldalúak* (Siófokot és részben Balatonfüredet nem számítva), az idegenforgalommal kapcsolatos ágakban kiemelkedőek, másrészt nagyarányú *évszakos pulzáció* jellemzi azokat.
- Hosszabb időszakot figyelembe véve, javítottak pozícióikon az ún. *szocialista városok* is, ez az előretörés azonban főleg a hatvanas-hetvenes évekre tehető. Az elmúlt években viszont súlyos strukturális gondokkal küzdöttek, az „új” funkciók megszerzésében nem sikeresek (*Ajka, Kazincbarcika, Tiszaújváros, Oroszlány, Százhalombatta*); ugyanakkor az iparvárosok többsége integrálódott a településhálózatba, magas hierarchikus helyezést ért el; *Dunaújváros és Ózd* (még?) középváros, *Kazincbarcika, Ajka, Komló, Vár-*

- palota* stabil kisvárosok, városi funkcióik mennyiségi mutatói is igazolják számottevő városi szerepüket.
- Viszont a közelmúltban bekövetkezett változások eredményeként javultak Győr és Sopron pozíciói; Győr közvetlenül Miskolc mögé zárkozott fel, a „modern” funkciók terén egyenrangú a többi regionális centrummal – pl. Győr a legjelentősebb vidéki pénzügyi központ –, az államilag telepített funkciók terén viszont megmaradt hátránya (pl. az egyetemi és főiskolai oktatás terén). Sopron rangszáma is csak keveset emelkedett, viszont egyetlen nem-megyeszékhelyként bekerült a megyeközpontok sorába, szintén a magánszféra által uralt funkciók – idegenforgalom, kereskedelem, magánorvosi tevékenység, gazdasági szolgáltatások, pénzügyi szolgáltatások stb. – jóvoltából. Győr és Sopron esetében tehát megfigyelhető az elmúlt évtized városfejlődésének egyik új aspektusa: a „hivatalos”, „felülről irányított” településfejlesztéstől elválhat a magánvállalkozások, illetve a tisztán piaci alapon szerveződő intézmények által kiváltott településfejlődés. Ennek észlelése, illetve a két különböző „síkon” folyó fejlődés-fejlesztés összehangolása a sikeres terület- és településfejlesztés fontos feltétele.
  - Szerényebb pozícióba került egy sor olyan tradicionális középváros, amely az elmúlt évtizedekben nem tett szert új funkciókra, s hagyományos piac-központi-kisipari-szolgáltató funkcióik is kisvárosi szintre estek vissza (pl. Mohács, Kiskunfélegyháza, Sátoraljaújhely, Karcag, Nagykőrös, Komárom, Kisvárd, Mátészalka stb.), valamint azok a korábban kisvárosi szerepkört betöltő járási székhelyek, melyek közigazgatási szerepüket a hatvanas-hetvenes években elvesztették s azt más téren – pl. ipar, idegenforgalom stb. – nem tudták pótolni. E települések többségét az elmúlt évek várossá-nyilvánításai „rehabilitáltak” ugyan, de korábbi rangjuk visszaszerzésére kevés esélyük van (pl. Tab, Jászapati, Szikszó, Mezöcsát, Tiszalök, Putnok, Nagykálló stb.).
  - Az Alföld és a többi országrész között a településhierarchia „felépítésében” – az 1. ábra tanúsága szerint – alapvető különbségek nincsenek. Sőt bizonyos szempontokból az Alföld helyzete előnyösebb. Mindenekelőtt a regionális centrumok országrészenkénti megoszlása terén. A regionális központok köre évtizedek óta változatlan, ugyanaz az öt város tölti be e szerepkört, mint a második világháború utáni évtizedben, sőt az e „feladatot” – hazai viszonyok között – maradéktalanul ellátó városok sem változtak. S e téren már az Alföld előnye egyértelmű: évtizedek óta Szeged és Debrecen áll a magyarországi városhierarchia élén, a magasabb szintű városi funkciók mennyisége terén is az első helyeket foglalják el. Ez a máig őrzött előny biztató az Alföld jövője szempontjából is. Ha a jövőben is érvényesnek bizonyul a regionális fejlődés azon törvényszerűsége – s minden valószínűség szerint annak bizonyul –, hogy a gazdaság, a szolgáltatások „új” elmei, egyáltalán a modernizáció az átalakulás kezdeti szakaszában néhány térségben, településen, „hídállásban” jelenik meg, akkor az Alföld a modernizáció „hierarchikus terjedésének” kedvező feltételeket kínál, „új” növekedési pólusok

kialakulásának lehetőségei adottak (Csatári 1993). Pécs hierarchikus szintje hasonló ugyan Debrecenhez és Szegedhez, de a regionális funkciók mennyiségi fejlettsége ezek mögött marad. Észak-Magyarország regionális centruma, Miskolc több évtizedes kedvezményezett helyzete ellenére sem tette egyértelművé helyét a legmagasabb hierarchia-osztályban, még városi funkcióinak mennyisége is elmarad a három vezető regionális centrumétól. Az Észak-Dunántúlon, mint említettük, változott Győr pozíciója, ennek ellenére ma is hiányosan látja el a regionális központok feladatkörét, különösen a „kötségvetési szektorban”.

A magyarországi városhierarchiában stabil csoportot képeznek a *megyeközpontok*. Valamennyi – magasabb szintbe nem tartozó – megyeszékhely e kategóriába került, rajtuk kívül viszont csak egy város: *Sopron*. A megyék szerepe az 1990-ben hozott önkormányzati törvény szerint csökkent. A *megyeszékhelyeké kevésbé*. Az államigazgatás legtöbb ágazata ma is megyei keretek között működteti regionális intézményeit (pl. megyei közgyűlések, munkaügyi központok, földhivatalok, mezőgazdasági hivatalok, statisztikai hivatal, tisztiorvosi szolgálat, adóhivatalok, rendőrkapitányságok, stb.), csakúgy, mint az igazságszolgáltatás, s ezen intézmények székhelye kevés kivétellel a megyeszékhely. A korábban „államosított” társadalmi-gazdasági feladatok intézményrendszere ugyancsak megyei keretek között szerveződött, – a korábban részletezettek szerint – számos esetben különösebb indok nélkül. Ez a *szisztéma máig keveset változott*, s a megyeszékhelyeknek eleve igen nagyszámú hivatalt és intézményt, köztisztviselői réteget, értelmiséget biztosít. Különösen a rendszerváltásig hatáskörük-hatalmuk is igen jelentős volt, ez további előnyökhöz juttatta a megyeközpontokat. Növeli szerepüket, hogy megszűnően a középszintű igazgatás, az állami hivatalok „keze” ma már csak a megyeszékhelyekig ér le. Máig csupán – s csak a legutóbbi évek eredményeként – egyetlen nem megyeszékhely, *Sopron* tudott a megyeközpontok közé ékelődni.

A régiók kialakítása azonban feltehetően tovább csökkenti a megyeszékhelyek esetében az „automatizmusokat” s felerősítheti közöttük – illetve a megyeszékhelyek s a fejlettebb középvárosok, mint Sopron, Nagykanizsa, Dunaújváros, Baja, Gyula stb. között – a *városversenyt*. Ez a szituáció az alföldi megyeszékhelyek pozícióit is gyengítheti: Baja – de akár Kiskunhalas, Kalocsa vagy Félegyháza – városi szerepkörének bővülését Kecskemét rovására; Jászberényét Szolnok; Szarvas, Orosháza, Gyula „előretörését” Békéscsaba rovására. Hosszabb távon még Kisvárdát s különösen Mátészalka városi funkciói is magasabb szintre léphetnek, de e két várost, elsősorban Mátészalkát s hinterlandjukat ma is laza szálak fűzik a megyeszékhelyhez. Ám ez a szituáció pl. a Dunántúllal összevetve sem előnyt, sem hátrányt nem jelent, ott is éleződhet a városverseny Zalaegerszeg és Nagykanizsa, valamint Keszthely, Veszprém és Pápa, Tatabánya és Esztergom, Kaposvár és Siófok között.

Hátrányos viszont az Alföld számára, hogy a megyeközpontok és a „járási székhely-szintű” városok (kisvárosok) közötti szint, a – hierarchikus értelemben vett – *középvárosi szint* összességében *zsugorodik és „elbizonytalanodik”*. (Ennek csak részben mond ellent az a korábbi megállapításunk, hogy a középvárosok egynémelyike számára – Baja, Nagykanizsa, Esztergom, Keszthely, Dunaújváros,

Gyula stb. – a „városverseny” új szakasza akár sikeresen is alakulhat.) Az elmúlt évtizedekben csökkent a „köztes” városok száma: jelenlegi vizsgálatunk 25 várost talált e hierarchia-szinten, a hatvanas években számuk még 33 volt. „Kiesett” e körből Mátészalka és Kisvárda (annak ellenére, hogy a hatvanas évektől a városiányos, „alulurbanizált” Szabolcs-Szatmárban erőteljesen iparosították őket, s városi intézményeik – igaz, kisvárosi intézményeik – volumene is bővült), s olyan nagynépességű mezővárosok, melyeket korábban épp a népességszám s az arra „méretezett” funkciók emeltek ki a kisvárosok sorából, mint pl. Karcag, Nagykőrös, Kiskunfélegyháza vagy Szarvas. Ma ez a hierarchia-szint nem tűnik a hierarchikus piramis „szerves” és szükségszerű elemének, a csökken a jelentősége (s az idesorolt városok száma).

Ennek okai sokrétűek: a megyeszékhelyek és a kisvárosok (az egykori járási székhelyek) *között* nem volt s ma sincs „hivatalos”, például közigazgatási közbeeső hierarchikus szint. Az egykori településhálózat-fejlesztési koncepció sem ismerte ezt a szintet; a nagyjából a megyeszékhelyeket magában foglaló felsőfokú központok után következő fokozat (középfokú központok) a közép- és kisvárosokat egyaránt jelentette. Ha ki is alakultak a múltban a kisvárosi szintből kiemelkedő városok, azok nem adminisztratív-egyházi-kulturális központok voltak, hanem vagy kereskedelmi-kisipari-uradalmi központok – mint pl. *Mohács, Nagykanizsa, Baja*, részben *Pápa, Vác* stb. – vagy népes alföldi mezővárosok. E funkciók az elmúlt évtizedekben nem biztosítottak kellő forrásokat a városfejlődéshez. Egyébként is jellemző, hogy a középvárosok között több az utóbbi fél évszázad alatt a magasabb szintekről lecsúszó, hanyatló város (pl. egy sor volt megyeszékhely: *Baja, Esztergom, Gyula, Balassagyarmat, Makó, Szentés* stb.), mint a kisvárosok közül felemelkedő. A megyeszékhelyek versenye is akadályozta a középvárosok pozícióinak javulását.

A magyarországi településhálózatban nem általános, még csak *nem is gyakori*, hogy a *kisvárosok* (és vonzáskörzetük) *középvárosok közbeiktatásával kapcsolódjanak a megyeközpontokhoz*. Más közelítésben, a középvárosok vonzásterületén is ritkán találunk kisvárosokat (Baján Bácsalmást, Jászberényén Jászapátit, Keszthelyén Zalaszentgrótot *!?!*). Kevés is *a jellegzetesen középvárosi funkció*. Inkább a kisvárosi intézmények koncentrálnak nagyobb számban a népesebb, nagyobb vonzáskörzettel rendelkező középvárosokban.

Az Alföldön viszont nem kevés települést nem a településhálózatban elfoglalt „központi” helyzet emel a városi funkciókkal – többnyire szerény mértékben – rendelkező települések sorába, hanem pusztán a lakosságszám (pl. Hajdúdorog, Balmazújváros, Hajdúnánás, Tiszavasvári, Túrkeve, Abony, Kisújszállás, Mezőberény stb.). Végül, ha az alföldi, funkcionális értelemben városnak tekinthető települések – a városállomány – legegyszerűbb „mutatóját”, darabszámukat vetjük egybe a többi országrész hasonló értékével, megállapítható, hogy az *országrészek között számottevő különbség nem mutatkozik a „városodottságban”* (2. táblázat).

2. táblázat. Várossűrűség az egyes országrészekben, 1997

Országrész	1 városra jutó	
	terület, km ²	lakosság
1. Alföld	470	44 260
2. Dunántúl	516	43 930
3. Észak-Magyarország	463	44 970
4. Pest megye	320	48 650

Forrás: Magyar Statisztikai évkönyv 1997 (Budapest 1998)

Míg tehát a városi lakosság arányában az Alföld előnyösebb helyzetben van a Dunántúllal szemben, addig a várossűrűség, akár a területhez, akár a lélekszámhoz mérjük, az egyes országrészekben gyakorlatilag azonos.

2. A VÁROSOK DINAMIKÁJA

Más képet kapunk, ha az 1980–1995 közötti időszak városfejlődésének dinamikáját vesszük szemügyre (3. ábra). A városok „dinamikájának” mérése több kérdést vet fel:

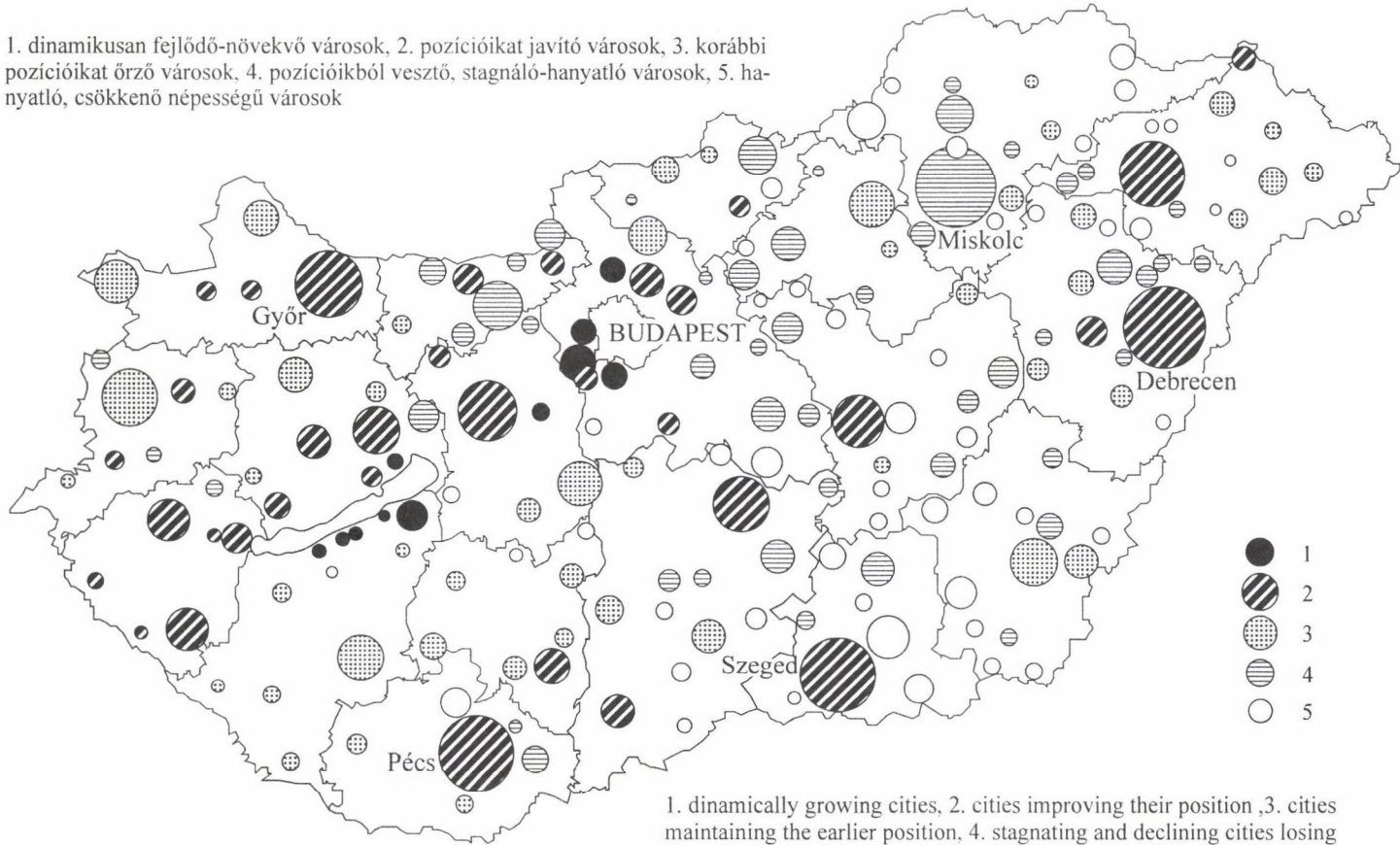
- A „dinamika” *nem azonosítható a növekedéssel*; ugyanakkor a növekedés-fogyás legegyszerűbb mérőszáma, a népességszám-változás is kapcsolatban áll a munkaerő-piaci helyzettel, a megélhetési lehetőségekkel, a „karrier-lehetőségekkel”, a beruházások mértékével, tehát „valódi” dinamikai elemekkel.
- Az urbanizáció egyes fázisaiban egy-egy város „dinamikáját” épp az jelentheti, ha felgyorsul belőle a kertes elővárosokba, az agglomerációs övezetbe való kiköltözés (ami szintén népességszökkenést, esetleg a városi funkciók csökkenését eredményezheti az „anyatelepülésben”).
- Az elmúlt évtizedben a „hagyományos” városi szektorok (pl. állami nagyipar) egy része szintén felszámolódott, fellépett a munkanélküliség, majd teljesen leállt az állami-„tanácsi” lakásépítés stb. Ugyanakkor e folyamatok mellett – olykor azok ellenére – megjelentek a városokban a piacgazdaság városi intézményei (gazdasági szolgáltatások, kereskedelmi bankok stb.). Vagyis egyazon településben jelen lehetnek dinamikus és hanyatló elemek, ráadásul ezek egy része nem is mérhető (pl. egy meglévő pénzintézet működésének bővülése).
- Vagyis egy városban végbemenő változások iránya, üteme több „síkon” jelentkezhet, napjainkban leggyakrabban a „hagyományos” városi – többségében „állami” – intézmények és a piacgazdaság intézményeinek síkján. Dinamikájuk gyakorta nem felel meg egymásnak.

Mіндеzt figyelembe véve, a városok „dinamikájának” megállapítására egyszerű módszert alkalmaztunk: a népességszám és a munkahelyek számának változásait, a gazdasági szervezetek számának alakulását, a munkanélküliségi rátát s a városhierarchiában bekövetkezett változásokat vizsgáltuk, az összegzést „szokványos módon”, pontozással végeztük, s ennek alapján öt fokozatba soroltuk a városokat:

3. ábra. A magyarországi városok dinamikája, 1980-1995
 Figure 3 The dynamics of hungarian cities, 1980-1995

1. dinamikusan fejlődő-növekvő városok, 2. pozícióikat javító városok, 3. korábbi pozícióikat őrző városok, 4. pozícióikból veszítő, stagnáló-hanyatló városok, 5. hanyatló, csökkenő népességű városok

1. dynamically growing cities, 2. cities improving their position, 3. cities maintaining the earlier position, 4. stagnating and declining cities losing their earlier position, 5. declining cities with decreasing population

1. dinamikusan fejlődő, növekvő városok;
2. mérsékelt dinamikájú városok;
3. stagnáló városok;
4. pozícióikban visszaeső, stagnáló-hanyatló városok;
5. csökkenő méretű, hanyatló városok.

Miután a vizsgálatunk által felölelt időszak nagyobbik hányada a nyolcvanas évek végének, a kilencvenes évek elejének recesszióval terhes idejére esett, érthető, hogy a városok bő fele (52%-a) a két alsó kategóriába (pozíciójukban visszaeső, illetve hanyatló városok) került, a két felső kategóriába alig több mint ötödük. A városok dinamikája országrészenként eltérő (3. táblázat).

3. táblázat. A városok megoszlása dinamikájuk szerint, 1980–1995

Megye, főváros	Dinamikai típusok				
	1.	2.	3.	4.	5.
<i>Dunántúl</i>					
1. Baranya	-	1	2	4	1
2. Fejér	1	2	2	1	1
3. Győr-Moson-Sopron	-	3	2	-	-
4. Komárom-Esztergom	-	2	1	5	-
5. Somogy	5	-	6	-	1
6. Tolna	-	1	5	1	3
7. Vas	-	2	3	3	-
8. Veszprém	1	4	3	1	-
9. Zala	1	5	-	1	-
<i>Alföld</i>					
10. Bács-Kiskun	-	2	3	4	5
11. Békés	-	-	2	3	8
12. Csongrád	-	1	-	2	5
13. Hajdú-Bihar	-	2	4	6	3
14. Jász-Nagykun-Szolnok	-	1	2	4	8
15. Szabolcs-Szatmár-Bereg	-	2	5	3	6
<i>Észak</i>					
16. Borsod-Abaúj-Zemplén	-	-	3	6	6
17. Heves	-	-	2	4	1
18. Nógrád	-	1	3	1	1
19. Budapest, Pest megye	4	4	3	5	1
<i>Összesen:</i>	<i>12</i>	<i>33</i>	<i>50</i>	<i>54</i>	<i>49</i>

Forrás: A szerző saját számításai

A városok dinamikai típusainak elterjedése országrészenként eltérő. A 12 *dinamikusan fejlődő-növekvő város* kivétel nélkül a Dunától nyugatra található, a *budapesti agglomerációban* (Szentendre, Budaörs, Érd, Szigetszentmiklós), illetve *fürdővárosok-idegenforgalmi központok* a Balaton partján (Siófok, Balatonalmádi,

Balatonföldvár, Fonyód stb.), a Velencei-tó mellett (Gárdony), valamint *Hévíz*. Va-
gyis többségük kisméretű, szerény városi funkciókkal rendelkező település. A
múlté a megyeszékhelyek elszánt előretörése, növekedése, noha többségüknek még
szerényebb mértékben javította pozícióit. A *Dunántúlon* a városok kerekén 70%-a
őrzi vagy javítja helyzetét; a „hanyatló” városok közé a korábbi évtizedekben kiala-
kult egyoldalú ipari városok kerültek (Komló, Várpalota, Oroszlány, Komárom, Nyer-
gesújfalú, Tatabánya), néhány, a korábbi években mellőzött kisváros (Vasvár, Zala-
szentgrót, Dunaföldvár, Pécsvárad, Enying, a kisvárosok közé szerényült Mohács).

Az *Alföldön* viszont a pozícióikat javító regionális centrumoktól és megyeszékhelyektől (Kecskemét, Szolnok, Nyíregyháza) s néhány speciális helyzetű várostól (mint az idegenforgalmi szerepkört is betöltő Hajdúszoboszló, a régóta favorizált Záhony, az előnyös településhálózati helyzetű Baja) eltekintve általános a városok hanyatlása; 70%-uk az utolsó két dinamikai kategóriába tartozik, pozíciójából veszítő, hanyatló, csökkenő népességű település. E városokat egyaránt sújtja a hatvanas-hetvenes években felduzzasztott iparuk termelésének drasztikus visszaesése (főleg a ruházati-, konzerv és élelmiszeripar), az agrárágazat válsága, a piacgazdaság városi funkcióinak vontatott terjedése „a Dunától keletre”. *Csongrád* megyében Szegedtől eltekintve csak „dinamikátlan” városok találhatóak; közülük tartozik *Csongrád*, *Hódmezővásárhely*, *Szentes* és *Makó* is (ez utóbbi funkció- és népességvesztése több évtizede tart). *Békésben Gyula* és *Békéscsaba* „tartja” magát, a többi város „hanyatló”. Hasonló a helyzet a Jászságban és a Nagyunságban is; *Szabolcs-Szatmár-Beregben* – tán a megkésett urbanizáció utolsó hullámaként – a városhálózat gerince, *Mátészalka*, *Kisvárd*, *Nyírbátor*, *Fehérgyarmat*, *Vásárosnamény* szintén őrzi pozícióit.

Észak-Magyarország súlyos depressziója a városok dinamikájában is tükröződik; még a regionális centrum szerepkörét betöltő *Miskolc* is pozícióiból veszítő, hanyatló város, csakúgy, mint a megyeszékhely *Salgótarján*, nem is beszélve *Ózdról*, s a többi ipari városról (Kazincbarcika, Bánytereny, Sajószentpéter stb.). Feltűnő, hogy az egyébként régóta hanyatló *Hegyalja* városai, *Sátoraljaújhely*, *Sárospatak*, *Tokaj* is a legrosszabb kategóriába kerültek.

E változások egy része még a „múltban” gyökerezik; az akkor folytatott településfejlesztésben, az akkor kialakított gazdaság összeomlásában stb. Az is nyilvánvaló, hogy a városfejlődés feltételeiben 1990 táján bekövetkezett alapvető változások hatásai máig még nem mélyrehatóak.

3. A VÁROSOK FUNKCIONÁLIS ÉS „KOMPLEX” TÍPUSAI

A városok funkcionális és „komplex” típusaiban az elmúlt évtized változásai még nem tükröződhetnek, már csak azért sem, mert a meghatározásukkor használt adatok egy része meglehetősen elavult. A két vizsgálat végeredményét (4., 5. ábra) csupán egy futólagos, országrészek közötti összehasonlítás kedvéért közöljük.

A *funkcionális típusok* meghatározásakor a városok főbb funkció-csoportjainak (központi szerepkör, vagyis az adminisztratív, pénzügyi, gazdasági szolgáltatás, kereskedelmi, kulturális, oktatási, egészségügyi, egyházi, stb. funkciók városi szintű

szolgáltatásai, ipari-, agrár-, forgalmi-, üdülési-idegenforgalmi szerepkör és lakófunkció városon belüli arányait vettük figyelembe. Egy-egy funkció-csoport városon belüli aránya lehet *hegemón* vagy *domináns*, illetve egyik eleme lehet a kettős funkciónak (pl. ipari-lakófunkciójú város). Így a lehetséges kombinációk 34 típust adnak (a funkciók erős szóródása, egyenkénti kis súlyuk esetén a vegyes funkciójú város típusát is kialakítottuk). A lehetséges funkcionális típusokból 27 fordult elő hazánkban. A 7 „legnépesebb” várostípus foglalja magában a városok 71%-át (4. táblázat).

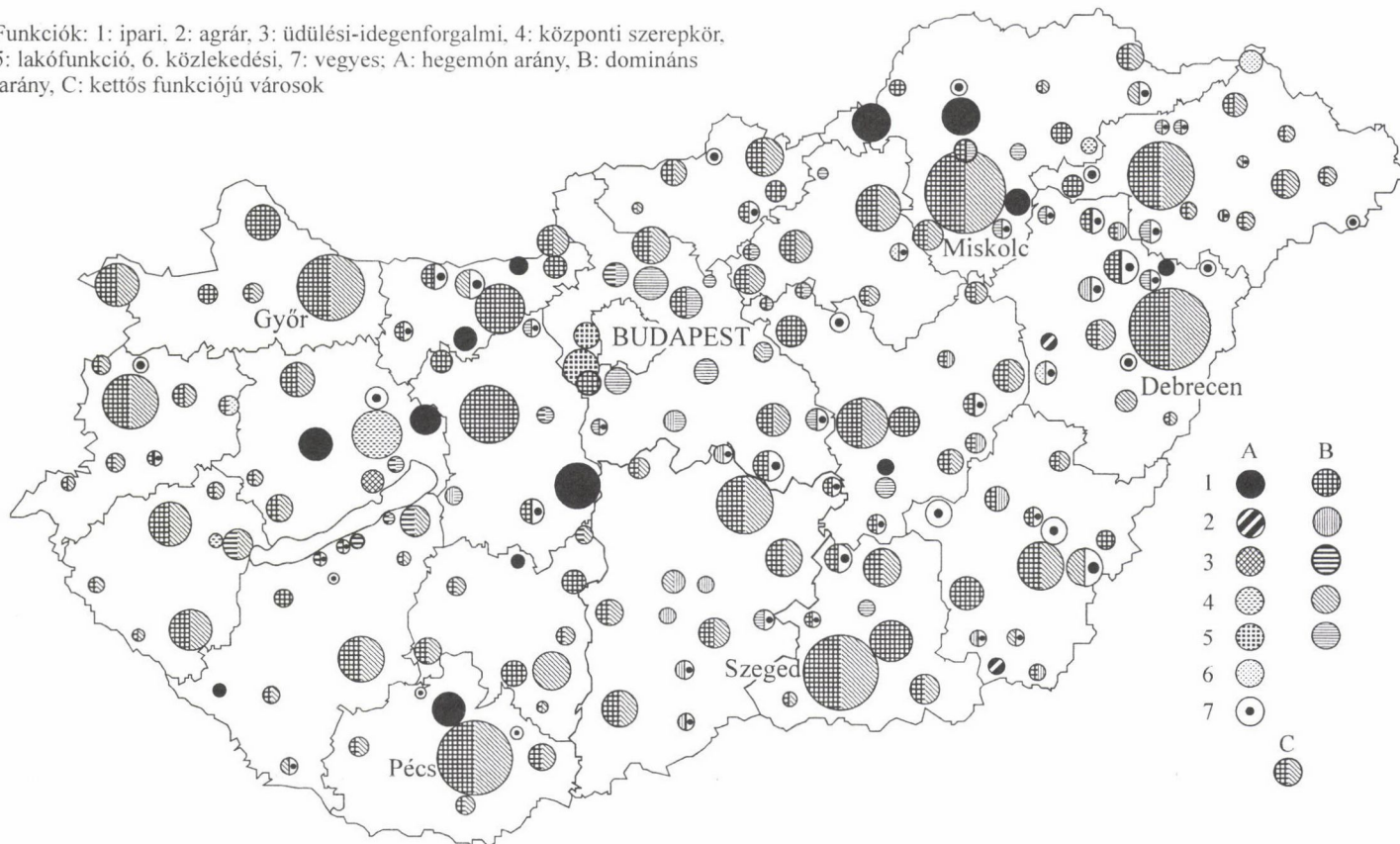
Megállapítható, hogy a városállomány funkciói terén az elmúlt évtizedekben nagymérvű homogenizálódás ment végbe. Az iparosítás, a városok „tercializálódása”, az állami tulajdonú-irányítású intézmények azonos telepítési elvei stb. eredményeként a városok meghatározó szerepköre a „központi funkció” (a szűkebb értelemben vett városi szerepkörök) ellátása, illetve az ipari tevékenység. Az ipar 139 város (a tipizált városok 70,6%-a) funkcionális képletében” szerepel, a központi funkció 110 városban, hozzátevé, hogy e két funkciócsoport a „vegyes” funkciók sorában is többnyire előfordul. Így a leggyakoribb várostípus a központi-ipari szerepkörű város (a városok kerekén egyharmada, 64 város).

A „homogenizálódás” az országrészek közötti is végbement. Karakterisztikus különbségek ma pl. az Alföld s a többi országész között nem mutatkoznak. (4. ábra) Az agrártevékenység, amely korábban a magyarországi urbanizációban, legalábbis az Alföldön meghatározó szerepet játszott, ma már csak néhány kisépességű településben jelenik meg a funkcionális „képletben”, legalábbis a statisztikailag mért jellemzők alapján. Az alföldi városok iparosítása is olymértű volt, hogy „klasszikus” mezővárosok kerültek az ipari jellegű városok sorába (mint pl. *Hódmezővásárhely, Jászberény, Orosháza, Törökszentmiklós*) vagy a központi-ipari szerepkörű városok közé (mint pl. *Kecskemét, Békéscsaba, Karcag, Makó, Kiskunhalas, Mezőtúr* stb.). Meg kell azonban jegyezni, hogy némiképp változna a kép, ha az agrártevékenység teljes körét vehetnénk számításba (pl. az agrártermékek feldolgozását, az agrár-szakképzést stb.), vagy figyelembe vennénk a mezőgazdasági kistermelésben résztvevők arányát stb.

Az uniformizálódásból következik, hogy kevés a sajátos, speciális, egy jellegadó funkcióval meghatározható város (pl. iskolaváros, egyetemi város, bányaváros stb.). Még a monofunkciós ipartelepékként létrejött, majd várossá nőtt települések sem nevezhetők ma egyértelműen bányászvárosnak, vegyipari városnak stb., noha pl. a „szocialista iparváros” kategória ma is jól meghatározható „városképlet”. Rajtuk kívül csak néhány üdülő-fürdőváros (pl. Balatonfüred, Balatonalmádi, Balatonföldvár, Balatonlelle, Hévíz stb.) sorolható az ilyen „egy-ügyű” városok közé, valamint a határátkelő-vasúti átrakó város, *Záhony*. Speciális múlttal-szerepkörrel természetesen több városunk rendelkezik; pl. *Mezőhegyes* állami ménesbirtokból fejlődött városi ranggal rendelkező településsé, de ma is egy sor egymástól több km-re fekvő településrészre, a volt majorokra tagolódik; *Lenti* a garnizon-város vonásaival is rendelkezik; *Martfű* egyetlen nagy könnyűipari üzem, egy cipőgyár „köré” épült, a városi rangú *Máriapócs* búcsújáráhely, *Mórahalom* Szeged egyik tanyaközpontjából vált városi joggal rendelkező településsé stb.

4. ábra. A magyarországi városok funkcionális típusai, 1996
 Figure 4 The functional types of hungarian cities, 1996

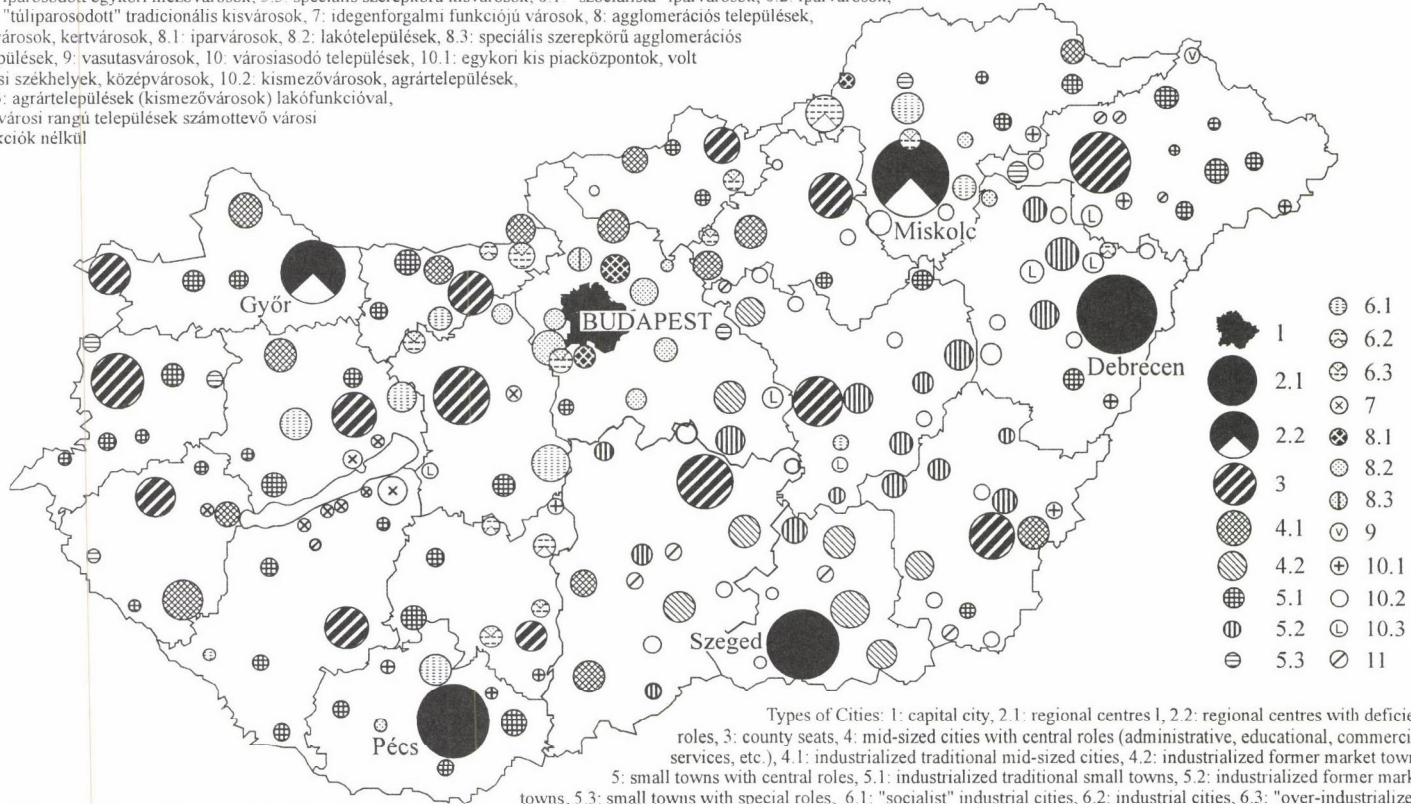
Funkciók: 1: ipari, 2: agrár, 3: üdülési-idegenforgalmi, 4: központi szerepkör,
 5: lakófunkció, 6. közlekedési, 7: vegyes; A: hegemón arány, B: domináns
 arány, C: kettős funkciójú városok

Functions: 1: Industrial, 2: Agrarian, 3: Tourist, 4: Central Role, 5: Residential, 6. Transport, 7: Mixed; A: Hegemonic proportion, B: Dominant proportion, C: cities with double functions

5. ábra. A magyarországi városok (komplex) típusai, 1996
 Figure 5 The complex types of hungarian cities, 1996

Várostípusok: 1: főváros, 2.1: regionális központok, 2.2: hiányos funkciójú regionális központok, 3: megyeközpontok, 4: központi szerepkörű középvárosok (adminisztratív, oktatási, kereskedelmi, szolgáltató stb. központok), 4.1: iparosodott tradicionális középvárosok, 4.2: iparosodott egykori mezővárosok, 5: központi szerepkörű kisvárosok, 5.1: iparosodott tradicionális kisvárosok, 5.2: iparosodott egykori mezővárosok, 5.3: speciális szerepkörű kisvárosok, 6.1: "szocialista" iparvárosok, 6.2: iparvárosok, 6.3: "túliparosodott" tradicionális kisvárosok, 7: idegenforgalmi funkciójú városok, 8: agglomerációs települések, elővárosok, kertvárosok, 8.1: iparvárosok, 8.2: lakótelepülések, 8.3: speciális szerepkörű agglomerációs települések, 9: vasutasvárosok, 10: városiasodó települések, 10.1: egykori kis piacközpontok, volt járási székhelyek, középvárosok, 10.2: kismezővárosok, agrártelepülések, 10.3: agrártelepülések (kismezővárosok) lakófunkcióval, 11: városi rangú települések számottevő városi funkciók nélkül

Types of Cities: 1: capital city, 2.1: regional centres, 2.2: regional centres with deficient roles, 3: county seats, 4: mid-sized cities with central roles (administrative, educational, commercial, services, etc.), 4.1: industrialized traditional mid-sized cities, 4.2: industrialized former market towns, 5: small towns with central roles, 5.1: industrialized traditional small towns, 5.2: industrialized former market towns, 5.3: small towns with special roles, 6.1: "socialist" industrial cities, 6.2: industrial cities, 6.3: "over-industrialized" traditional small towns, 7: tourist cities, 8: agglomeration settlements, suburbs and residential areas, 8.1: industrial cities, 8.2: residential settlements, 8.3: agglomeration settlements with special roles, 9: railway cities 10: settlements undergoing urbanization, 10.1: former small market centres, districts and mid-sized cities, 10.2: small market towns, agrarian settlements 10.3: agrarian settlements (small market towns) with residential function, 11: urban settlements without any significant central function

ADALÉKOK AZ ALFÖLDI VÁROSHÁLÓZAT VÁLTOZÁSAIHOZ

4. táblázat. Funkcionális várostípusok, 1996

Funkció	A funkció erőssége		Kettős funkciójú városok							Vegyes-funkciójú városok
	Hegemón	Domináns	Központi	Ipari	Agrár	Közlekedés	Üdülési	Lakó	Vegyes	
Központi	3	4	-	-	-	-	-	-	6	
Ipari	12	19	64	-	-	-	-	-	15	
Agrár	2	2	2	5	-	-	-	-	8	}14
Közlekedési	1	-	-	1	-	-	-	-	2	
Üdülési	2	1	2	-	-	-	-	-	2	
Lakó	2	6	2	5	2	-	3	-	8	
Összesen	22	32	70	11	2	-	3	-	41	14

Forrás: A szerző saját számításai

A komplex várostípusok meghatározása során a funkcionális jellemzők mellett mindenekelőtt a városoknak a városhierarchiában elfoglalt helyét, ezzel összefüggésben alkalmanként a város lélekszámát, markáns várostörténeti jellegzetességek esetén e sajátosságokat (pl. az ún. „szocialista iparvárosok”, alföldi mezővárosok stb.), „dinamizmusukat” vettük figyelembe (5. ábra). E szempontok figyelembevételének mértéke azonban az egyes típusok esetében nem azonos. Vannak típusok, melyek jelleg-meghatározó ismérve a hierarchikus rang (pl. a regionális centrumok esetében), függetlenül pl. várostörténeti sajátosságaiktól vagy a funkcionális típusok között elfoglalt helyüktől (pl. a megyeközpontok esetében). Máskor viszont a keletkezés hasonló körülményei, a közel azonos „funkcionális képlet”, az e jellemzőkhöz kötődő egyéb elemek (városkép, dinamika, demográfiai jellemzők stb.) alakítanak ki karakterisztikus várostípusokat, függetlenül a városhierarchiában elfoglalt helyzettől (pl. a „szocialista városok” vagy az üdülőhelyek-fürdővárosok esetében).

A várostípusokban még kevésbé tükröződnek az elmúlt évtized történései (részben az „adatkésés” miatt, hisz a várostípusjelölés jelentős mértékben támaszkodik a népszámlálási adatokra). Így a homogenizálódás a várostípusokban is tükröződik; az alföldi mezővárosok esetében ugyan gyakran felbukkan a várostípus elnevezésében az „egykori mezőváros” jelző, a statisztikai megközelítés esetén (a városi funkciók súlya és összetétele, a lakosság foglalkozási szerkezete, a gazdaság statisztikai mérőszámai stb.) azonban számottevő az eltérés az itteni s a más országrészek városai között. Az eltérések elsősorban a járulékos jegyekben mutatkoznak, a típusokon belül a nagyobb lélekszámokban, a településképben és alaprajzban, a városlakók életmódjában, a nehezen megragadható mentalitásban stb.

IRODALOM

- Beluszky P. 1966a: Magyarország kereskedelmi központjai. *Földrajzi Értesítő* 2: 237–262.
- Beluszky P. 1966b: Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. *Földrajzi Értesítő* 3: 329–341.
- Beluszky P. 1967: A magyar városok központi szerepköre. *Statisztikai Szemle*: 543–563.
- Beluszky P. 1973: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. *Földrajzi Értesítő* 1: 121–142.
- Beluszky P. 1999: *Magyarország településhálózata*. Pécs: Dialóg Campus.
- Christaller, W. 1933: *Die zentralen Orte in Süd-Deutschland*. Jena.
- Csatári B. 1993: Az Alföld tünetcsoport újraéledése, 1990–1994. *Tér és Társadalom* 3–4: 1–12.
- Enyedi Gy. 1994: Területfejlesztés, regionális átalakulás a poszt szocialista Magyarországon. *Társadalmi Szemle* 8–9: 133–139.
- Enyedi Gy. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Kiss I. 1961: A városok igazgatási szerepe. In: Borsos J. (szerk.) *Vidéki városaink*. Budapest: 195–204.
- Kubinyi A. 1971: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények*: 58–78.
- Major J. 1964: A magyar városhálózatról. *Településtudományi Közlemények*: 32–65.
- Nemes Nagy J. 1995: Soprontól Nyíradonyig. Városok a piacgazdasági átmenetben. *Comitatus* 8–9: 15–22.
- Rechnitzer J. 1993: *Szétszakadás vagy felzárkózás. – A térszerkezetet alakító innovációk*. Győr: MTA RKK.
- Tóth J. 1977: Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. *Földrajzi Tanulmányok* 14. Budapest: Akadémiai Kiadó.

**SOME ADDITIONAL REMARKS
ON THE CHANGES OF THE CITY NETWORK
IN THE GREAT PLAIN AFTER 1990**

Pál Beluszky

1990 was also a milestone in launching fundamental changes in shaping the city network in Hungary:

- Social and economic processes are more and more shaped by market forces; cities are also put to 'the market' of settlements; however, government-funded institutions still heavily depend on government handouts.
- The 1990 Self-government Law does not make a real distinction between cities and villages, thus making the practice of incorporation easy.
- Recent settlement and regional development practice favours small regions rather than settlements.
- The basic features of the national spatial structure are also changing: while it used to be settlement hierarchy where strong differentiation had evolved, today it happens on the regional level.

The study examines the effects of the changes in the conditions of city development through the shifts in city hierarchy. We applied what is called the inventory method to explore the city hierarchy of today. The results are shown in Figure 1. Concerning settlement hierarchy, there are no fundamental differences between the Great Plain and other parts of the country. From a certain point of view the Great Plain is even in a more favourable position, especially as far as the national distribution of the regional centres is concerned. It is also in a favourable position regarding the proportion of urban population. Urban density is, however, similar to that of other parts of the country. On the other hand, recent 'modernization' has only spread to the regional centres and county seats in the Great Plain, whereas 70 % of the cities are declining settlements with decreasing population.

ALFÖLDI NAGYVÁROSOK TÁRSADALMI TÉRSZERKEZETÉNEK VIZSGÁLATA

Kovács Zoltán*

1. BEVEZETÉS

Az Alföldet hazánknak az urbanizáció szempontjából legelmaradottabb térségeként szokták emlegetni. Ez a megállapítás amellet, hogy túlzó, még abba a hibába is esik, hogy leegyszerűsíti, összemossa az Alföld településhálózatán belül megfigyelhető, gyakran igen jelentős különbségeket. Kétségtelen, hogy a sajátos urbanizációs fejlődés eredményeként az Alföld városhálózata az ország más régióival egybevetve gyengébben fejlett, sok helyen megfigyelhető a városi funkciók bizonyos szóródása, sőt hiánya (Beluszky 1980). Kivételt jelentenek viszont ez alól a megyei jogú városok, amelyek – nem kis részben a szocialista településfejlesztési politika által nyújtott előnyöknek köszönhetően – a legkiegyensúlyozottabb városi funkciókkal rendelkeznek a térségben és sok tekintetben dunántúli társaikkal is felveszik a versenyt.

Az urbanizáció, a városfejlődés alföldi sajátosságai már régóta felkeltették a településtudománnyal foglalkozó szakemberek figyelmét, amit a témában megjelent publikációk rendkívüli gazdagsága is hűen tükröz. Az igazán értékálló munkák egy része az agrárvárosi múlt következményeivel (Mendöl 1936, 1939; Erdei 1939; Beluszky 1992), illetve a II. világháborút követő mélyreható politikai-gazdasági változásoknak a településhálózatra gyakorolt hatásával foglalkozott (Lettrich 1965, 1973; Beluszky 1966, 1986; Tóth 1976, 1981, 1985, 1988; Becsei 1977, 1984; Zoltán 1980; Csatári–Enyedi 1986; Csatári 1990). Külön is figyelmet érdemelnek a települések belső életével és morfológiai sajátosságaival foglalkozó dolgozatok (Lettrich 1968; Becsei 1973, 1983, 1988; Balogh 1976; Veresegyházi 1982; Tóth 1993; Hegedűs–Tosics 1988; Béres 1990; Király 1990; Baukó 1993).

Az irodalmi háttér eme gazdagsága ellenére feltűnően kevés adalék áll rendelkezésünkre az alföldi városok társadalmának térbeli tagolódásáról, az alföldi települések belső társadalmi rendjéről. Ugyancsak kevés információval rendelkezünk a városfejlődés újabb keletű – az 1980-as években végbement – folyamatairól, amelyeknek csupán néhány lenyomata került behatóbb vizsgálatra (Timár 1993), s a kérdéskör átfogó elemzésére mindeddig nem került sor. A jelen tanulmány célja hézagpótló, amennyiben arra keressük a választ, hogy miként alakult a különböző társadalmi csoportok településen belüli elhelyezkedése az alföldi nagyvárosokban, továbbá milyen szabályszerűségeket figyelhetünk meg az 1980-as évtizedben a népesség térbeli mozgásában, illetve a szóban forgó városok társadalmi térszerkezetének átalakulásában. Vizsgálatunk a hét legnépesebb alföldi városra, a hat megye-

---

* Dr. Kovács Zoltán a földrajztudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet (Budapest)

székhelyre és az egykor megyeszékhely – ma szintén megyei jogú város – Hódmezővásárhelyre terjedt ki.

2. AZ URBANIZÁCIÓS FEJLŐDÉS SAJÁTOSSÁGAI AZ ALFÖLDÖN

Az alföldi városokat gyakran „parasztvárosoknak” is nevezik, utalva kialakulásuk gazdasági-társadalmi gyökereire, a nyugat-európai városoktól sok tekintetben eltérő arculatukra (Lettrich 1973). Az Alföldön már az ősi, honfoglalás kori településhálózat is sajátos vonásokat viselt, amely az ország más részeivel összevetve ritkának, fejletlennek bizonyult, lévén, hogy nagyobb állandó települések csak a magasabb, árvízmentes térszíneken jöhettek létre. A török hódoltság ezt az egyébként is foghíjas településhálózatot tovább ritkította, megerősítve ezzel a nagy határral rendelkező, agrár-kereskedő mezővárosok fejlődését. A török kiűzése után az anyagilag is megerősödött, jelentős önkormányzati tapasztalatra szert tett alföldi városok többé-kevésbé sikerrel védték kivívott pozícióikat a visszatérő feudális igazgatási rendszer és annak településpolitikai törekvéseivel szemben, meggátolva ezzel egy térbelileg arányosabb falurendszer újjáéledését, s egyúttal megalapozva a település-földrajzi szempontból sajátos jegyeket hordozó tanyavilág létrejöttét. Az urbanizációs folyamat legfőbb alföldi sajátosságait röviden az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

- Az Alföld városai viszonylag fiatalok, az urbanizáció az ország más részeivel szemben megkésett, s töretlen tartós városi fejlődésben is csak néhányuknak volt része a török, illetve az áradások és tűzvészek okozta pusztítások következtében.
- Fejlődésük legfőbb bázisa a Dunántúl vagy az Északi-hegyvidék városaival szemben nem az ipar vagy a kereskedelem, illetve valamilyen más kitüntetett (pl. védelmi) funkció volt, hanem elsősorban az „agrárvertikum”: az agrártermelés és az agrártermékek kereskedelme, illetve feldolgozása.
- A városi funkciók hiányossága folytán az alapközművek fejlettségi szintje sok esetben elmarad a hazai városok átlagától, az alföldi városok morfológiai képe a paraszti polgárosodás következtében jórészt ma is falusias.
- Az Alföld városhálózata fejlettség tekintetében két táborra szakadt, a szocialista modernizációból származó előnyöket leginkább csak a megyeszékhelyek tudták kihasználni, amelyek a gazdaság és az infrastruktúra fejlettségét tekintve messze megelőzik társaikat, sőt sok vonatkozásban a Dunántúl vagy Észak-Magyarország városaival is megállják a versenyt.
- A város és vidéke kapcsolatát számos egyedi vonás jellemzi, zárt belterületüket nagy kiterjedésű szórványvidék (tanyavilág) öleli körül, ez képezi a város egyébként csekély vonzáskörzetének belső részét, ami azt a furcsa ellentmondást szüli, hogy a város közigazgatási területén belül nemcsak a város foglal helyet, hanem vonzáskörzetének egy jelentős része is.

A városfejlődés általános sajátosságai mellett valamennyi alföldi város rendelkezik olyan egyedi vonásokkal, amelyek megkülönböztetik őket társaiktól. A vizsgált nagyvárosok közül a két legnépesebb – Debrecen és Szeged – már a középkor során

kiemelkedett környezetéből, s túllépve a mezővárosi fejlődés keretein, szabad királyi városokká váltak. Századunk elejére mind funkcionális értelemben, mind építészeti megjelenésükben (különösen Szeged) meghaladták a mezővárosi szintet, s részben a trianoni határmegvonásoknak is köszönhetően jelentős regionális szerepkörre tettek szert.

Nyíregyháza és Békéscsaba fejlődése ezzel szemben már közel sem mutatott ilyen kiegyensúlyozott képet – mindkét város elpusztult a török háborúk következtében, újjáépítésükre csak a XVIII. század első felében került sor, elsősorban szlovák telepesek segítségével. Közös jellemzőjük emellett az is, hogy mindkét város sikerrel használta ki kedvező forgalmi fekvéséből adódó lehetőségeit, s a múlt század második felétől a nagy vasútépítések időszakában, gyorsabb ütemű gazdasági fejlődésük révén rendre vetélytársaik fölé kerekedtek. Ezt az előnyüket később a megyeszékhely-funkció elhódításával (Nagykálló, illetve Gyula rovására) hosszabb távon is bebiztosították.

Kecskemét és Hódmezővásárhely sokkal inkább a tipikus alföldi mezővárosi fejlődést járta be, hirtelen felduzzadt népességükkel, hatalmasra nőtt határukkal, gyorsan szaporodó tanyavilágukkal és nem utolsósorban a paraszti polgárosodás jegyeit magán hordozó társadalmi fejlődésükkel. Hozzájuk képest Szolnok fejlődési pályája igencsak eltért, s benne a mezővárosi elemeknek csak egy részét fedezhetjük fel, így nem rendelkezik kiterjedt határral és tanyaövezettel, fejlődésének alapját pedig sokkal inkább az ipari és terciér funkció jelentette mint a mezőgazdaság. Mindezek fényében izgalmas feladatnak tűnik a társadalmi térszerkezet és az urbanizáció jelenkori sajátosságainak feltárása az alföldi nagyvárosokban, amelyen keresztül lehetőség nyílik az urbanizáció alföldi folyamatainak összehasonlítására a nemzetközi és hazai tendenciákkal.

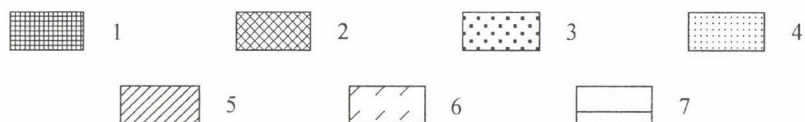
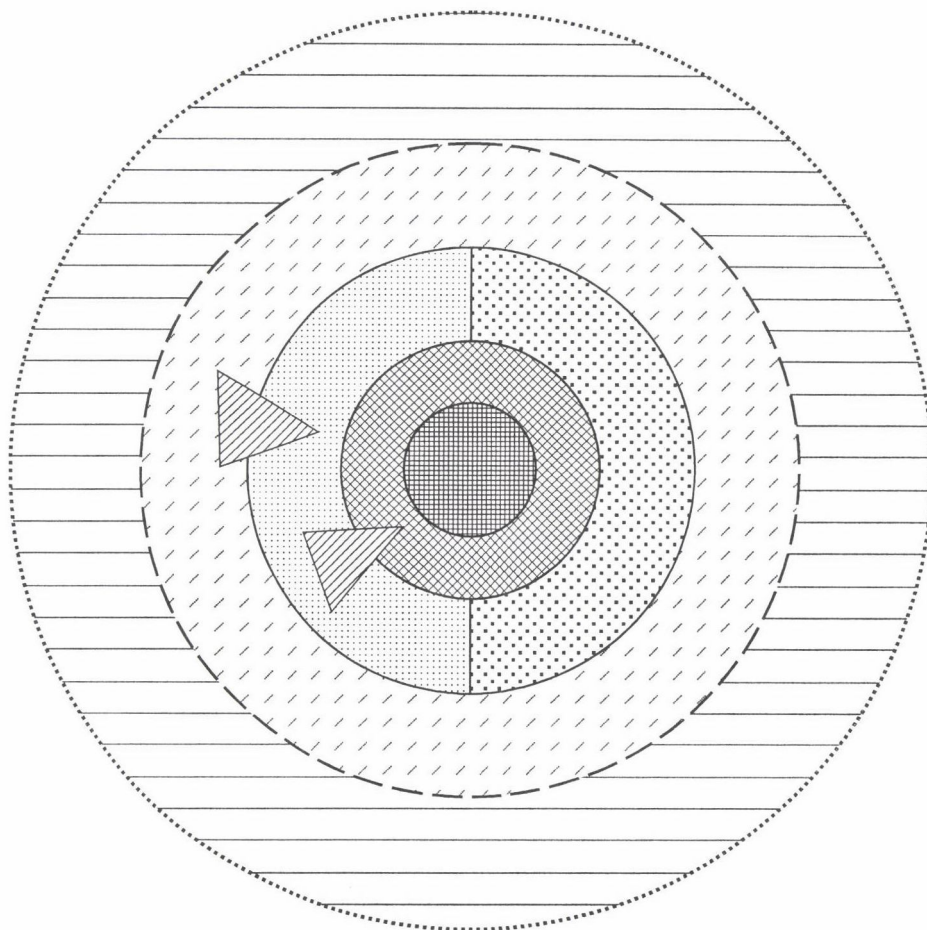
3. A VIZSGÁLAT MÓDSZERE

Egykori agrármúltjukkal összefüggésben, alföldi városaink funkcionális-morfológiai tagolódását eredetileg egy sajátos övezetes szerkezet jellemezte, amely az Alföld sík terepviszonyainak köszönhetően az esetek többségében csaknem szabályos koncentrikus elrendeződésben öltött testet. Ezt az övezetes elrendeződést a II. világháborút követő lakótelep-építések és iparfejlesztések jelentős mértékben megtörték és szektorális irányba mozgatták. Az alföldi városok belső funkcionális és morfológiai tagolódása modellszerűen az alábbiakban írható le (1. ábra).

Az erősen szétterült várostest középpontjában található a városközpont (city), a város üzleti-irodai funkciót magába tömörítő, döntően azonban még mindig lakófunkciójú magja. Ettől kifelé haladva előbb egy zárt beépítésű kisvárosias lakóövezet következik (Mendöl 1936), a mezővárosi polgárság egykori lakónegyede, amelyet váltakozva fog közre a laza beépítésű kertvárosok (kertségek), illetve a nagy helyigényű intézmények és lakóházak keveredéséből álló vegyes funkciójú övezet. Többnyire ebbe a földszintes övezetbe ékelődik be zárványszerűen az 1960-as, 70-es években épült lakótelepek többsége, építészeti és társadalmi szempontból egyaránt markánsan elkülönülve eredeti környezetüktől.

ALFÖLDI NAGYVÁROSOK TÁRSADALMI TÉRSZERKEZETE

1. ábra. Az alföldi nagyvárosok funkcionális-morfológiai szerkezete
 Figure 1 The functional and morphological structure of the cities in the Great Plain

I: city, II: zárt beépítésű, kisvárosi lakónegyed, III: vegyes (ipari-lakó) funkciójú övezet,
 IV: családi házas lakónegyed, V: lakótelep, VI: egyéb belterület, VII: tanyaövezet

I: city, II: built-up small town residential areas, III: belts with mixed (industrial and residential) functions,
 IV: residential areas with detached houses, V: housing estates, VI: other inner areas, VII: tanya belts

Ezt követően a város éles határok nélkül megy át egy szórványövbe, amely többnyire a várost szegélyező kertések beépülése nyomán alakult ki, s amelyet „egyéb belterület”-ként tart nyilván a statisztika. A várostesttel nem érintkező, korábban közigazgatásilag is önálló életet élő „egyéb belterületek” aránya különösen a szocialista időszakban nőtt meg a nagyvárosok horizontális terjeszkedése révén. Ez az öv kifelé haladva fokozatosan beleolvad a város körzetéhez tartozó tanyavilágba. A tanyavilág (hivatalos nevén „külterület”) mai „leválasztását” a zárt településről a foglalkozási szerkezetben, a települési funkciókban és a beépítés jellegében megmutató markáns különbségek egyaránt indokolják (Timár 1993).

Vizsgálatunk módszertani vezérfonala az, hogy a települések belső társadalmi térszerkezetéről, a közhiedelemmel ellentétben, meglehetősen sokat elárulnak a népszámlálási adatokban rejlő „kemény” információk. A népesség és a lakásállomány minőségi összetételére vonatkozó népszámlálási adatok kellő csoportosításával és elemzésével eljuthatunk egy olyan árnyalt képhez, amely több-kevesebb hűséggel visszatükrözi az egyes társadalmi csoportok és lakásosztályok városon belül elfoglalt helyzetét és mozgását, a különböző városrészek lakosságának társadalmi státuszát.

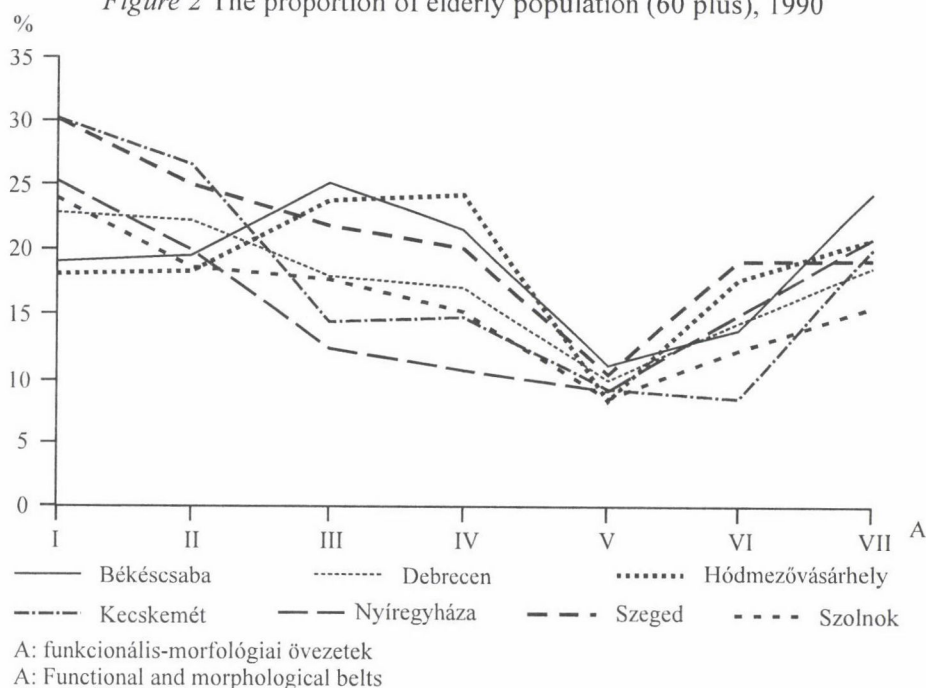
A hét vizsgált nagyvárosra feldolgoztuk az 1980-as és 90-es népszámlálások városrendezési körzetekre vonatkozó népesség- és lakásstatisztikai adatait, mégpedig oly módon, hogy a városrendezési körzetek adatait a fentiekben ismertetett modellnek megfelelően hét – többé-kevésbé homogén – nagy övezetre aggregáltuk. A homogén egységek kialakításánál a beépítés morfológiai és funkcionális jellege játszotta az elsődleges szerepet, amelyet empirikus úton, terepbejárással mértünk fel. A módszer hiányossága, hogy a városrendezési körzetek egy része túlságosan nagy ahhoz, hogy homogén városnegyedként foghatnánk fel őket, gyakorta keverednek bennük eltérő funkciók és a hozzájuk kötődő nagyon különböző beépítési formák (pl. lakótelep-kertváros-iparnegyed együttese). Ezt a fajta torzítást úgy próbáltuk meg kiküszöbölni, hogy a különösen nagy kiterjedésű és vegyes beépítésű városrendezési körzeteket számlálókörzetekre bontottuk, majd az azonos urbanisztikai jegyekkel jellemezhető kisebb statisztikai egységek adatait az övezetek szintjére ismét aggregáltuk.

4. AZ ALFÖLDI NAGYVÁROSOK TÁRSADALMI TÉRSZERKEZETÉNEK NÉHÁNY JELLEMVONÁSA

Az időskorú népesség aránya a vizsgálatba bevont hét város többségénél a városközpontban a legmagasabb, ami lényegében megfelel a normál európai urbanizációs tapasztalatoknak. Kivételt képez ez alól Hódmezővásárhely és Békéscsaba, ahol a népesség elöregedése a III. (vegyes funkciójú) és IV. (családi házas) övezetben éri el csúcspontját (2. ábra). A városközpont elöregedő jellege legmarkánsabban Szeged és Kecskemét esetében tűnik elő, ami egyértelműen jelzi, hogy őket érte a legkevesebb külső beavatkozás az utóbbi évtizedekben a belső városrész építészeti és társadalmi képének az újraformálására, s itt maradtak fenn legzavartalanabban a városfejlődés polgári jegyei. A népesség korösszetétele a lakótelep övezet (V. zóna) felé haladva egyre fiatalodik, majd ismét egy fokozatos öregeedés figyelhető meg. Ez alól kivételt

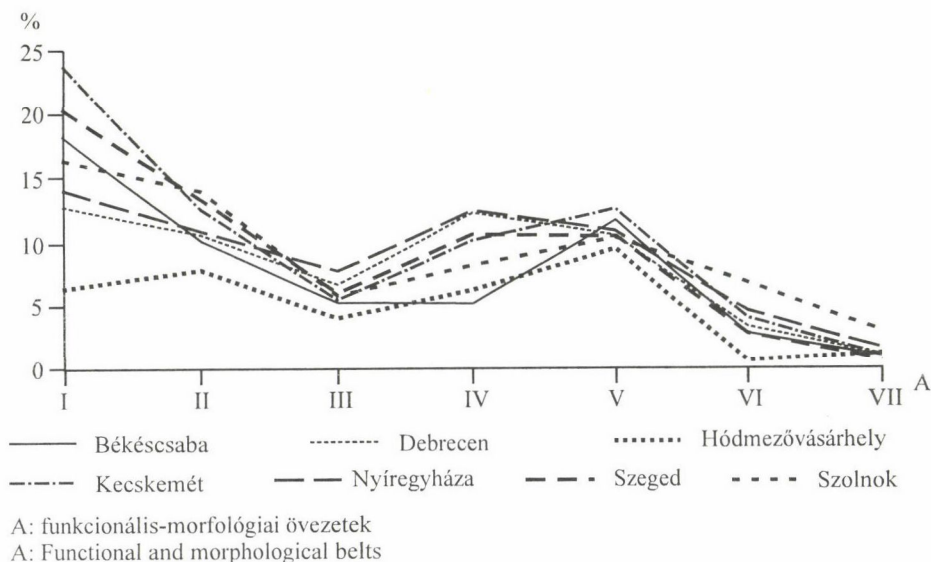
jelent Kecskemét, ahol az „egyéb belterület” népességének korösszetétele még a lakótelep-övezetnél is fiatalabb, ami a város közigazgatási határain belül megindult gyors ütemű elővárosi fejlődéssel hozható összefüggésbe. Az időskorú népesség aránya a tanyaövezet felé haladva éri el másodlagos csúcspontját, bár Békéscsaba és Hódmezővásárhely kivételével ez sehol sem éri el a városközpontok szintjét. A szórványöv túlzott mértékű elöregedése Békéscsaba esetében a legmarkánsabb.

2. ábra. Az időskorú népesség (60-x) aránya, 1990
 Figure 2 The proportion of elderly population (60 plus), 1990

Az egyén társadalmi státuszára nagymértékben befolyással van iskolai végzettsége. Az európai nagyvárosok tapasztalata azt mutatja, hogy az iskolázottabb, magasabb státuszú rétegek lakóövezete hagyományosan a belváros, ahol a lakás- és ingatlanárak a legmagasabbak. A magas státuszú népesség térbeli eloszlásának ezt a szabályszerűségét az alföldi városok esetében is megfigyelhetjük, annyi módosítással, hogy a felsőfokú végzettségűek arányát ábrázoló grafikon a vizsgált városokban egy sajátos „kettős csúcson” képet mutat, kiugróan magas értékekkel a belváros és a lakótelep-területén (3. ábra). Ez nem is annyira az Alföld, mint inkább a kelet-európai szocialista városok általános sajátossága, ahol igazi szuburbanizáció híján, és a modern, magas komfortfokozatú lakótelepek felépülése révén a fiatalabb, magasabb státuszú népesség egy jelentős része az 1960-as, 70-es évek során a lakótelep-övezetben telepedett le (Szelényi 1990).

3. ábra. A felsőfokú végzettségűek aránya, 1990
 Figure 3 The proportion of professionals, 1990

A diplomások koncentrációja a city területén ismét csak Szeged és Kecskemét esetében a legerősebb, míg Hódmezővásárhelyen a grafikon első csúcspontja a belvárost övező kisvárosias lakónegyedbe tolódik át. Figyelemre méltó továbbá, hogy a státuszgörbe elsődleges mélypontját valamennyi város esetében a III. (vegyes funkciójú) övezetben találjuk, ezek alkotják a slumosodásnak leginkább kitett városnegyedeket. A felsőfokú végzettségűeket jelentősebb arányban tömörítő másik nagy övezet a lakótelepeké. A belvárossal ellentétben azonban az itt élő népesség már számottevően fiatalabb és státusza sem éri el a belvárosét. A villanegyedek, kertvárosok intenzívebb elitkoncentráció hatását csak Nyíregyháza, Debrecen, illetve kisebb mértékben Szeged esetében figyelhetjük meg. Ez látszólag ellentmond az 1970-es 80-as években épült káderdűlők, magas státuszú negyedek létének, valójában azonban inkább arról van szó, hogy társadalmi összetételét tekintve szinte valamennyi városban a családi házas övezet a legheterogénebb, ahol éppúgy megtaláljuk az 1950-es, 60-as években épült szerényebb munkáskolóniákat, mint a hivalkodó elitnegyedeket, ami nem egyszer jelentős különbségek összemosódásával jár.

A társadalmi struktúrát tekintve, hazánkban az elmúlt két évtized egyik legfontosabb változásának a népesség foglalkozási átrétegződést tekinthetjük, amelynek során a foglalkoztatottakon belül gyors ütemben csökkent a fizikai, illetve az agrár és ipari keresők aránya, ugyanakkor jelentősen növekedett a szellemi, illetve terciér keresők súlya. Az ország többi városához hasonlóan az alföldi nagyvárosok is gyors foglalkozási átrétegződésen mentek keresztül az utóbbi évtizedekben, amelynek legnyilvánvalóbb jele a szolgáltató ágazatok abszolút dominanciája (többnyire 60%

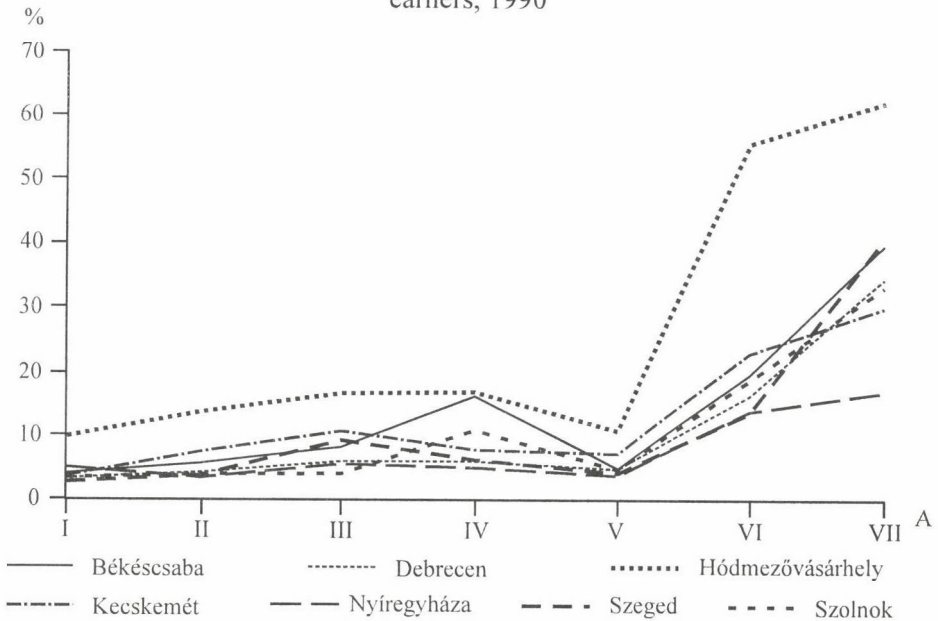
ALFÖLDI NAGYVÁROSOK TÁRSADALMI TÉRSZERKEZETE

feletti munkaerő-piaci részesedéssel), az agrárszektor elhanyagolható súlya (5–8%) és az ipar egyre zsugorodó (35–38%) szerepe. Ez alól csupán Hódmezővásárhely jelent kivételt, ahol továbbra is az ipar (47%) a legfontosabb foglalkozási ág, s emellett nem lebecsülendő a mezőgazdaság (18%) szerepe sem.

A munkahelyek fokozódó poszt-indusztriális jellege kihatással van a szélesebb rétegek életmódjára, ami egyebek között a lakással, lakókörnyezettel kapcsolatos igények megváltozását is eredményezi. A társadalmi-foglalkozási átrétegződés ennek megfelelően jól körülírható térbeli folyamatokat indukál, ami a népesség növekvő térbeli mobilitásában, az egyes lakónegyedek társadalmi összetételének megváltozásában, a társadalmi-foglalkozási csoportok növekvő térbeli elkülönülésében (szegregációjában) ölt testet.

A foglalkozási átrétegződés – Hódmezővásárhely kivételével – valamennyi vizsgált nagyvárosban rendkívül mélyreható volt, a mezőgazdasági keresők aránya a zárt várostesten belül (I.–V. övezet) mindenütt 10% alá csökkent. Hódmezővásárhely speciális helyzete különösen a városon kívüli övezetek vizsgálatakor tűnik elő: ott a népesség túlnyomó többsége még ma is a mezőgazdaságból él (4. ábra).

4. ábra. A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az aktív keresőkön belül, 1990
 Figure 4 The proportion of those employed in agriculture within active earners, 1990

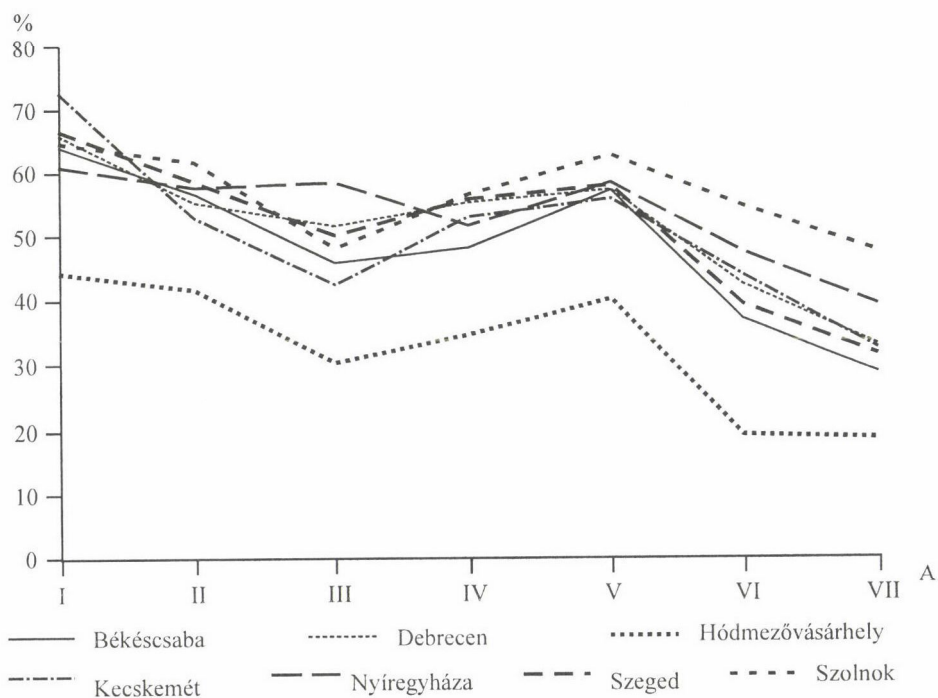

A: funkcionális-morfológiai övezetek
 A: Functional and morphological belts

A többi város esetében az agrárszektor már a tanyaövben is elveszítette korábbi vezető szerepét, sőt a kiterjedtebb szórványövel rendelkező Nyíregyháza és Kecskemét tanyai népességének foglalkozási szerkezete már most is bizonyos poszt-indusztriális vonásokat tükröz, a keresők többségét nem az ipar, hanem a szolgáltató szféra foglalkoztatja.

A tercier keresők aránya – a demográfiai és képzettségi mutatókkal összhangban – a belvárosban (I.) és a lakótelep-övezetben (V.) a legmagasabb (5. ábra). A két csúcspont között egy átmeneti zónát (III. vegyes funkciójú övezet) figyelhetünk meg, ahol az ipari keresők aránya – a helyi munkahelyek jellegéből adódóan – megnövekszik, és a szekunder, illetve tercier szektor egyensúlya figyelhető meg, némileg az utóbbi javára billenve. A népesség foglalkozási szerkezete Kecskemét és Szeged belvárosában viseli a legurbánusabb jegyeket, itt a tercier foglalkoztatottak aránya eléri, sőt meghaladja a 70%-ot, miközben Hódmezővásárhelyen egyik város-szerkezeti övben sem találunk 50%-nál nagyobb értéket.

5. ábra. A tercier foglalkoztatottak aránya az aktív keresőkön belül, 1990
Figure 5 The proportion of those employed in tertiary sector within active earners, 1990

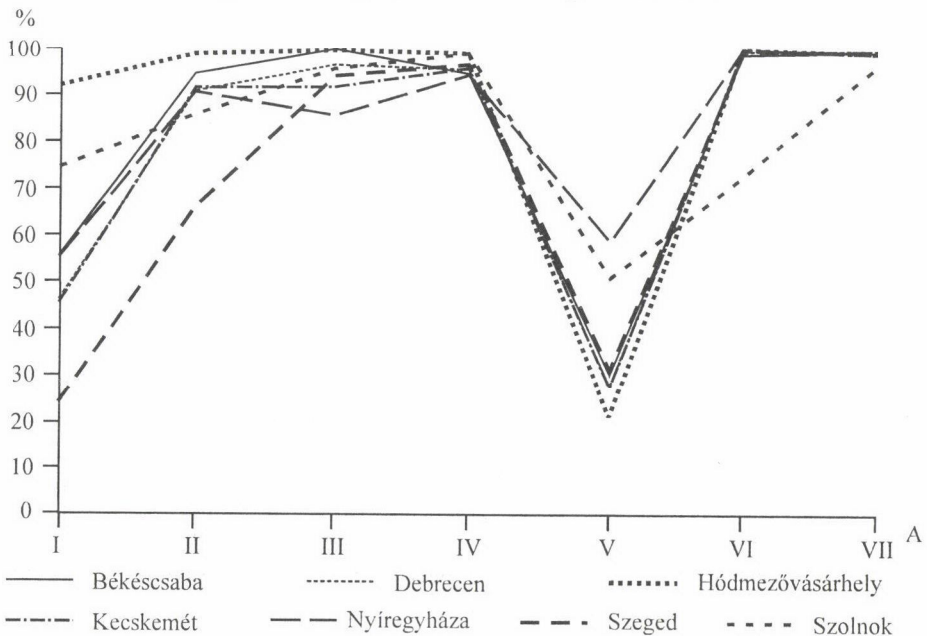
A: funkcionális-morfológiai övezetek
A: Functional and morphological belts

ALFÖLDI NAGYVÁROSOK TÁRSADALMI TÉRSZERKEZETE

Az alföldi városok kapcsán sokakban él a képzet, hogy ezek zömmel falusias arculatú, fejletlen közmű- és lakásállománnyal rendelkező városok, ami alól csupán a tervezőasztalon „született” Szeged jelenthet kivételt. Tény, hogy a nagy határ, a szabad horizontális terjeszkedést lehetővé tevő sík terep következtében az alföldi városok képe sok tekintetben eltér dunántúli társaiktól, ez azonban még közel sem jelentheti azt, hogy akár infrastrukturálisan, akár a lakásállomány minőségi mutatóit tekintve elmaradottabbak lennének. A különböző városrészek beépítési módja, az épített környezet színvonala visszatükrözi egyrészt az adott városnegyed funkcionális jellegét, de emellett közvetett adalékkal is szolgál az ott élő népesség életkörülményeiről, az illető lakóosztály jellemzőiről.

A beépítés jellegét tekintve a hatvanas, hetvenes évek lakótelepei mélyreható változást hoztak az alföldi városok korábban kialakult szerkezetében. Az eredetileg a centrumtól (gyakorlatilag a főtértől) a város szélei felé gyors ütemben alacsonyodó, a kisvárosi övezettől kezdve szinte kizárólag földszintes, kertes beépítés a lakótelep-zónában élesen megtörik (6. ábra). A fővároshoz hasonló nagyvárosi jegyeket leginkább csak Szeged belvárosában lelhetünk fel – elsősorban az 1879. évi árvízet követő újjáépítés eredményeként, – ahol a földszintes lakóházak aránya valamennyi vizsgált település közül a legalacsonyabb (24,6%).

6. ábra. A földszintes lakóházak aránya, 1990
 Figure 6 The proportion of bungalows, 1990

A: funkcionális-morfológiai övezetek
 A: Functional and morphological belts

A városok többségénél a city-övezet lakóházainak még ma is kb. a fele földszintes, ami Szolnok (75%) és Hódmezővásárhely (90%) esetében egészen extrém módon megnövekszik, s egyúttal visszatükrözi, hogy ezek városközpontja viseli magán leginkább a mezővárosi fejlődés jegyeit. Az alföldi városok többségénél a központ beépítésére egy sajátos kettősség a jellemző, ahol egyfelől az alacsony (földszintes, 1–2 emeletes) lakóházak, másrészt az 1960-as, 70-es években épült, zömmel intézményi funkciót ellátó modern toronyházak keverednek, – ez kivált Szolnokra jellemző.

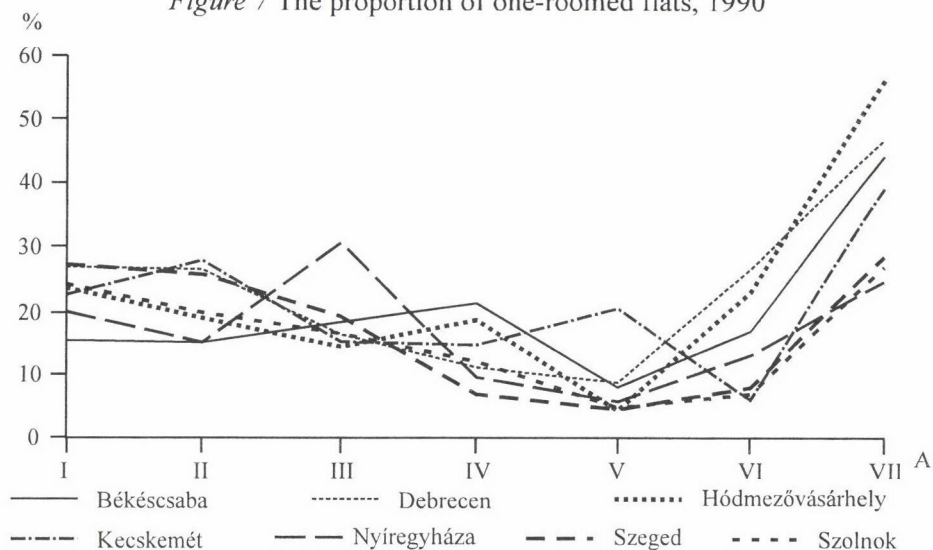
A vizsgált városok között jelentős eltéréseket fedezhetünk fel a lakásállomány kor, tulajdonjelleget és felszereltség szerinti összetételében is. A szocializmus évei alatt Nyíregyháza és Debrecen lakásállománya fiatalodott meg a leginkább, esetükben az 1945 előtt épült lakások részesedése nem éri el a 20 %-ot sem, ugyanez a mutató Hódmezővásárhely esetében már 39,3%. A lakásállomány övezetenkénti korösszetételét vizsgálva érdekes különbségek tűnnek elő. Ez elmúlt négy évtized városfejlesztési célkitűzéseit figyelembe véve, idősebb és elavultabb lakásállománnyal egyrészt a tanyaövezetben, másrészt a belvárosok területén kellene számolnunk. Érdekes módon ez a modell csak Hódmezővásárhelyre és kisebb mértékben Szegedre, illetve Szolnokra érvényes. Kecskeméten és Békéscsabán a kisvárosi övezet lakásállományának átlagéletkora meghaladja a belvárosét, míg Nyíregyháza és Debrecen esetében a szórványöv lakásállománya az átlagosnál jóval fiatalabb.

A lakásállomány minőségi összetételéről és felszereltségéről sokat elárul az egyszobás és a fürdőszobás lakások aránya. A kedvezőbb korstruktúra a lakások méretében is jól visszatükröződik: a nagyobb (3 vagy több szobás) lakások aránya Nyíregyháza (42,7%) és Debrecen (39,0%) esetében a legmagasabb. Az elavultnak számító, egyszobás lakások aránya Nyíregyháza kivételével valamennyi városnál a tanyaövezetben éri el csúcspontját (7. ábra). Általános törvényszerűségként foghatjuk fel, hogy az egyszobás lakások aránya a belvárostól a lakótelepek övéig haladva fokozatosan csökken, majd ismét hirtelen emelkedni kezd. Kivételt képez ez alól Nyíregyháza és kisebb mértékben Békéscsaba, ahol előtűnnek a vegyes funkciójú (III.) övezet slumosodó vonásai, illetve Kecskemét, ahol ugyanez mondható el a kisvárosi övezetről. Kecskeméten és Szegeden szembeűnő az „egyéb belterület” (VI. öv) lakásállományának kedvező összetétele. Ennek magyarázatául szolgálhat, hogy ebben az övezetben szép számmal találunk viszonylag fiatal, illetve a közelmúltban egy jelentős fiatalodáson keresztülment régi uradalmi központokat, tanya-központokat és nagyüzemi mezőgazdasági lakótelepek köré szerveződő kis csoportos falusi településeket pl. Kecskemét esetében Katonatelep (Csatári–Enyedi 1986). Ezeknél a településrészeknél a korábbi vizsgálatok már kimutatták a szuburbanizáció dinamikus jelenlétét, amelynek eredményeként a szóban forgó településrészek az átlagosnál urbánusabb népességgel és jobb lakásállománnyal rendelkeznek.

A lakásállomány komfort szerinti összetétele és a felsőfokú végzettségűek aránya között meglepően szoros korreláció fedezhető fel az egyes városövekben. A fürdőszobával ellátott lakások aránya ennek megfelelően legmagasabb a belvárosi-, illetve a lakótelep-övezetben (8. ábra).

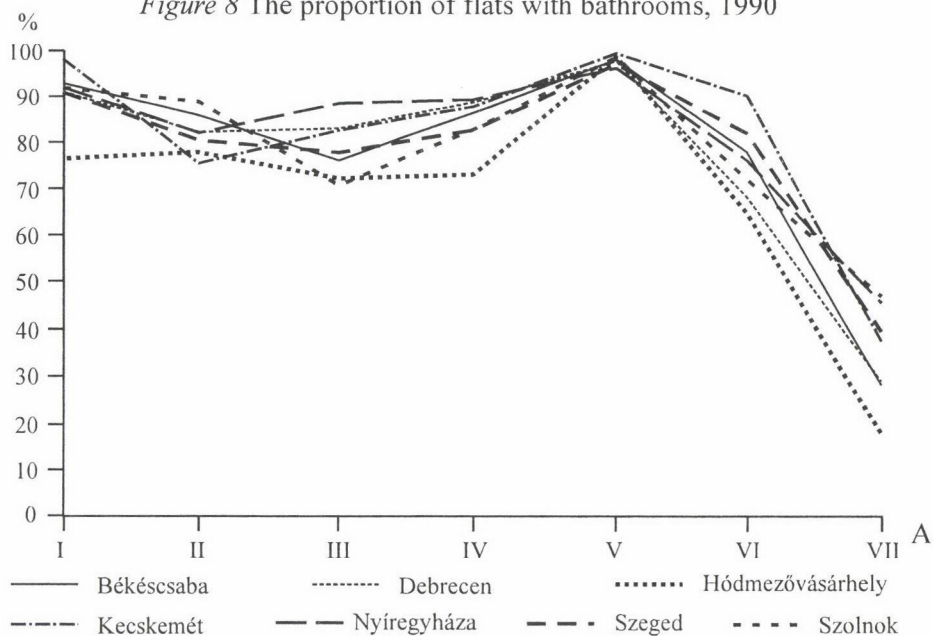
ALFÖLDI NAGYVÁROSOK TÁRSADALMI TÉRSZERKEZETE

7. ábra. Az egyszobás lakások aránya, 1990
 Figure 7 The proportion of one-roomed flats, 1990

A: funkcionális-morfológiai övezetek
 A: Functional and morphological belts

8. ábra. A fürdőszobás lakások aránya, 1990
 Figure 8 The proportion of flats with bathrooms, 1990

A: funkcionális-morfológiai övezetek
 A: Functional and morphological belts

A két övezet között az alacsonyabb státuszú népességgel összhangban egy alacsonyabb komfortfokozatú lakásállomány a jellemző, különösen a kisvárosi (II.) és vegyes funkciójú (III.) övezetben. Az ábra egyértelműsíti, hogy a lakásállomány komfortfokozata a tanyaövből a legalacsonyabb, ahol átlagosan csupán minden harmadik lakás rendelkezik fürdőszobával.

Az érintett nagyvárosok lakáspiacának és társadalmi térszerkezetének fejlődésére nagymértékben befolyással van a lakások tulajdonlásának kérdése. Általános törvényszerűségként elmondható, hogy az állami lakások súlya az érintett városok lakáspiacán, az országos tapasztalatoknak megfelelően, egyenes arányban nő azok méretével. Ennek megfelelően a tanácsi bérlakások aránya 1990-ben Hódmezővásárhelyen (6,6%) és Békéscsabán (12,0%) volt a legalacsonyabb, Debrecenben (25,4) és Szegeden (30,5%) pedig a legmagasabb. Az állami lakások városrészenkénti megoszlását tekintve ismét csak két övezet érdemel megkülönböztetett figyelmet: egyrészt a belváros, ahol a II. világháborút követően a korábbi magánbérházak államosítása révén az állam nemegyszer igen jelentős súlyra tett szert (Nyíregyházán 76,8%, Szegeden 71,7%, Kecskeméten 69,3%), illetve a lakótelepöv, ahol a 60-as évektől kezdve az állam közvetlen beruházásokkal járult hozzá a lakásállomány bővüléséhez, s ért el jelentősebb részesedést (Debrecenben 40,7%, Szegeden 37,2%).

5. AZ ALFÖLDI NAGYVÁROSOK BELSŐ TÉRSZERKEZETÉNEK ÁTALAKULÁSA 1980–1990 KÖZÖTT

Ebben a fejezetben azt szeretnénk megvizsgálni, hogy az 1980 és 1990 közötti időszakban – tehát az államszocialista berendezkedés utolsó időszakában – milyen változásokon ment át az alföldi nagyvárosok belső térbeli tagolódása. Jóllehet tíz év igen rövid idő ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le az érintett városokban zajló társadalmi folyamatok dinamikájáról, mégis úgy véljük, az időszak vizsgálatát különösen indokoltá teszi, hogy:

- a korábbi időszakokkal szemben a 80-as évtizedre jelentősen csökkent a külső intervenció szerepe a települések belső életjelenségeinek formálásában;
- ugyanakkor rohamos növekedésnek indultak a társadalmon belüli vagyoni különbségek, ami vélhetőleg új urbanizációs tendenciák megjelenéséhez, illetve fölerősödéséhez vezetett.

Az Alföld népessége a II. világháború óta folyamatosan csökken, ami a településhierarchia egyes szintjein eltérő intenzitással és időben jelentős különbségekkel jelentkezett. Az 1950-es években először a tanyák, majd a kisebb lélekszámú falvak népessége indult fogyásnak, ami a 60-as évektől fokozatosan áterjedt a kevésbé dinamikus, periférikus fekvésű mezővárosokra is (pl. Túrkeve). A megyeszékhelyek e tekintetben sokáig kivételnek számítottak, hiszen a szocialista településfejlesztési politika előnyeiket kihasználva, kellő számú munkahely és lakás révén magukba tudták szívni a vidéki népesség mobilisabb részét, ami nemegyszer népességszámuk dinamikus növekedést eredményezett (pl. Debrecen, Szolnok).

Ez a folyamat lényegében a nyolcvanas évek második feléig tartott, amikor a megyeszékhelyek dinamizmusa a központi fejlesztési források elapadása révén megszűnt, sőt a városi élet jelentős drágulása, a növekvő létbizonytalanság már egyenesen taszítólag hatott a népesség egy számottevő részére. Legalábbis ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy mind a hét vizsgált város népességszámának növekedése az évtized végére lelassult, majd 1993-tól csökkenni kezdett (Hódmezővásárhelyen ez a folyamat már korábban kezdetét vette). A népességszám csökkenésében alapvetően két tényező játszott közre: egyrészt a rendkívül alacsony természetes szaporodás, amely Hódmezővásárhely, Békéscsaba és Szeged esetében már egy ideje természetes fogyásba ment át, valamint az egyre csökkenő bevándorlás, illetve a helyenként megfigyelhető elvándorlás (pl. Szeged).

A népességszám változásának dinamikája az egyes városökológiai övezetekben rendkívül eltérően alakult (1. táblázat). Általános érvénnyel megállapítható, hogy az első három övezet, valamint a tanyaöv népességszáma valamennyi város esetében csökkent, ugyanakkor erős növekedésnek indultak a városperemhez közeli övezetek (IV., V., VI.), ami jelzi, hogy a 80-as évtized során felgyorsult a népesség településen belüli dekoncentrációja (belső „szuburbanizációja”). Legintenzívebb népességfogyást általában a belvárosokban figyelhetünk meg (Kecskemét -53,8%, Hódmezővásárhely -38,0%), s csak Nyíregyháza (-28,3%) és Debrecen (-35,8%) esetében haladta meg a kisvárosi lakónegyedek népességfogyásának üteme a belvárosokét, ami mögött döntően a tudatos városrendezési beavatkozások eredményét fedezhetjük fel. A tanyák népességszáma továbbra is csökken, legszámottevőbb mértékben Szeged (-47,2) és Hódmezővásárhely (-47,1) környékén.

1. táblázat. Az alföldi nagyvárosok népességszámának változása funkcionális övezetenként (%), 1980–1990

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Békéscsaba	-6,01	-9,61	-7,65	-0,55	6,32	100,19	-26,95
Debrecen	-12,84	-35,82	-10,05	25,51	35,42	89,71	-21,39
Hódmezővásárhely	-38,07	-13,58	0,01	-6,11	19,68	5,71	-47,17
Kecskemét	-53,81	-19,16	-3,85	17,64	50,23	155,43	-14,74
Nyíregyháza	-15,01	-28,31	-16,28	33,32	39,02	15,91	-22,53
Szeged	-18,43	-14,47	-9,23	7,62	29,33	-11,21	-47,21
Szolnok	-15,08	-8,82	-11,35	20,07	26,54	n.a.	-27,24

Forrás: A szerző saját számításai

Egy-egy funkcionális övezet népességszámának változása többnyire szoros összefüggésben áll az adott területen épült, illetve megszűnt lakások számával. A szuburbanizációhoz köthető egyik általános jelenség a belső városnegyedek lakásállományának csökkenése, a lakófunkció fokozatos kitolódása az elővárosokba. Három városövben (belváros, kisvárosi övezet, tanyaöv) csökkent egyöntetűen a lakások száma 1980 és 1990 között, igaz ezen belül jelentős eltérések fedezhetők fel. A belvárosi övezetben Hódmezővásárhelyen (-22,9%) volt legnagyobb mértékű a la-

kásmegszűnés, a többi város esetében csak szerényebb csökkenést vagy stagnálást figyelhettünk meg (2. táblázat). A belvárosoknál lényegesen gyorsabb ütemben csökkent a kisvárosi beépítésű övezet lakásállománya, ami mögött inkább feltételezhető bizonyos városépítészeti törekvések hatása, semmint a lakás piac belső strukturális átalakulása. Ezzel szemben már jóval nagyobb szerep jutott az öntörvénnyel szerveződő spontán folyamatoknak a tanyaövezet lakásállományának csökkenésében, amely Kecskemét kivételével mindenütt megfigyelhető volt. A lakásállomány bővülése a fentiekkel összhangban egyfelől a lakótelep-övezetben (V.), másrészt a kertvárosokban (IV.) és az „egyéb belterületeken” (VI.) volt a legjelentősebb.

2. táblázat. Az alföldi nagyvárosok lakásállományának változása funkcionális övezetenként (%) 1980-1990

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Békéscsaba	0,29	-9,72	0,33	15,08	31,21	114,89	-16,11
Debrecen	-4,77	-25,51	8,52	41,56	54,42	123,35	-7,78
Hódmezővásárhely	-22,91	-11,31	9,94	2,69	40,04	1,22	-30,52
Kecskemét	1,57	-9,67	11,13	26,46	83,81	191,01	1,06
Nyíregyháza	0,68	-13,95	9,25	46,08	63,37	31,66	-9,51
Szeged	-2,79	0,89	-1,63	17,71	50,25	-0,09	-33,01
Szolnok	0,21	10,74	2,75	31,19	44,95	n.a.	-19,55

Forrás: A szerző saját számításai

A növekvő lakás- és népességszámú övezetek (IV., V., VI.) között lényeges különbség tehető aszerint, hogy ez a folyamat kívülről vezérelve, központilag irányított lakásépítkezések következtében (lakótelep övezet), avagy spontán módon, a mobilisabb rétegek beköltözése révén ment végbe (családi házas és az „egyéb belterület” övezetei). A lakótelep-építkezés nagy hulláma a jól ismert gazdasági kényszerítőerők következtében az 1980-as évek elejére számottevően csillapodott (Kovács-Douglas 1996). A még kifutó építkezéseknek köszönhetően Kecskemét, Nyíregyháza és Debrecen lakótelepi népessége gyarapodott a leginkább. A növekvő népességű nem-lakótelepi övezetek közül robbanásszerű népességgyarapodásnak lehetünk tanúi Kecskemét (155,4%), Békéscsaba (100,2%) és Debrecen (89,7%) „egyéb belterületi” (VI.) övezetében, s arányait tekintve ugyan kisebb, de szintén jelentős növekedést figyelhettünk meg Nyíregyháza (33,3%), Debrecen (25,5%) Szolnok (20,0%) és Kecskemét (17,6%) családi házas, kertvárosi övezetében (IV.).

Mindkét esetben ugyanazon folyamat, a népesség és a lakásállomány térbeli dekoncentrációjáról („szuburbanizációjáról”) van szó. Az alföldi városokra elvégzett korábbi szuburbanizációs vizsgálatok bizonyították, hogy a folyamat csak részben rokonítható a nyugati nagyvárosok (illetve Budapest) szuburbanizációs jelenségeivel. Az elővárosi gyűrű fejletlensége folytán az alföldi nagyvárosokból kiáramló népességnek ugyanis csak egy része költözik önálló településekbe, ugyanakkor jelentős számban telepednek le a nagyvárosokhoz tartozó, azok közigazgatási határain belül elhelyezkedő, de a központtól nemegyszer jelentős távolságra fekvő település-

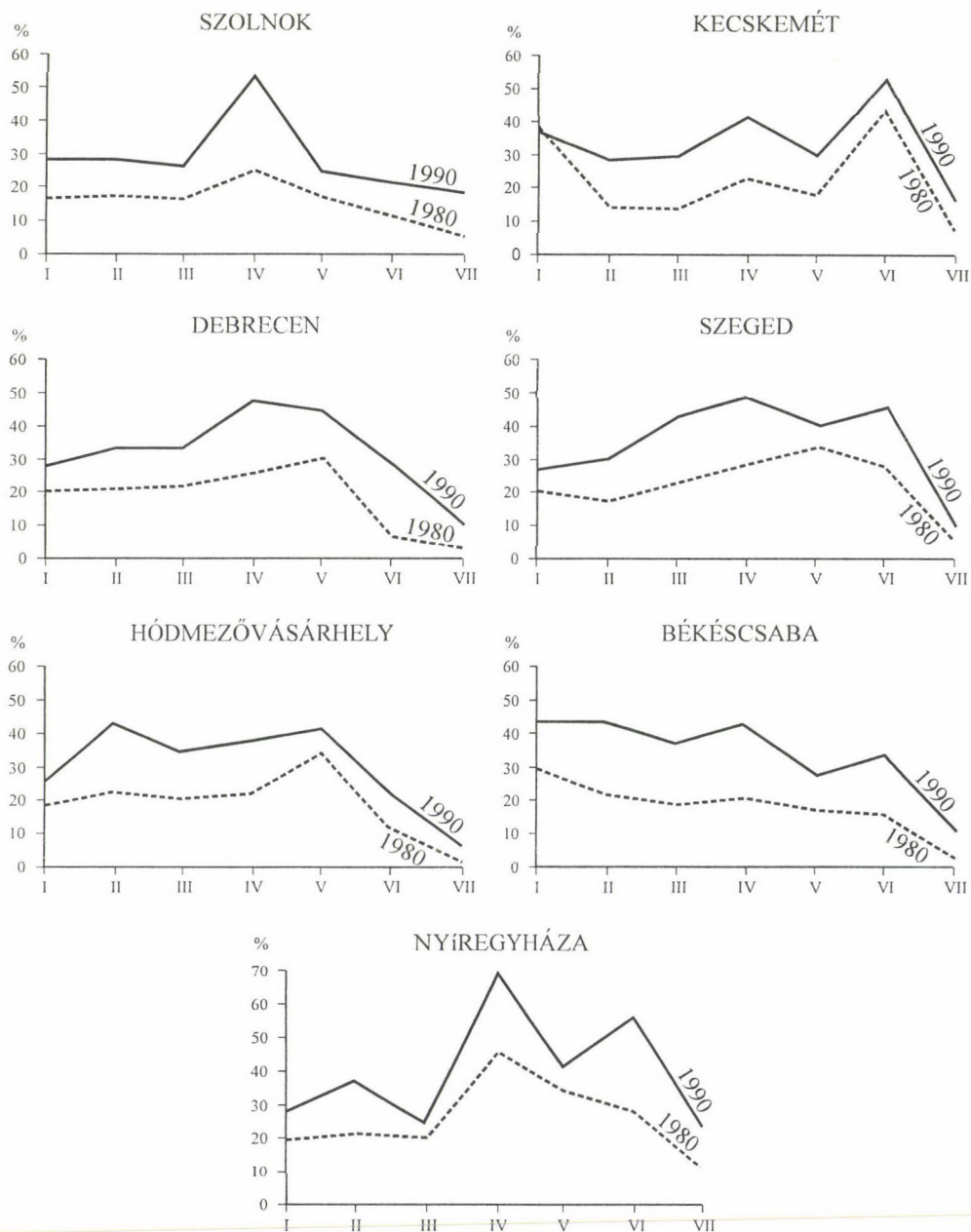
részekbe (Timár 1993). Ezeket a többé-kevésbé önálló életet élő szuburbiákat a statisztika egyfelől „egyéb belterület”-ként (pl. Kecskeméten Hetényegyháza, Katona-telep; Debrecenben Józsa, Bánk), másrészt rendes belterületet alkotó önálló város-rendezési egységként tartja számon (pl. Szolnokon Szandaszőlős; Szegeden Szőreg, Kiskundorozsma, Tápé; Nyíregyházán Oros, Sóstóhegy). Ez utóbbiak igen gyakran korábban ténylegesen is független települések voltak, amelyek önállóságukat az 1960-as, 70-es évek erőltetett csatolásai során veszítették el. Mivel az említett övezetek közötti határ statisztikailag meglehetősen tisztázatlan, ezért elkülönített vizsgálatuk nehézkes, sőt jószerivel lehetetlen.

A lakásépítkezések és a népesség térbeli súlypontjának előbb részletezett eltolódása számottevően átforgatta a városok korábbi ökológiai szerkezetét is. A népesség korösszetételére – az országos tendenciákkal összhangban – a vizsgált városok szinte valamennyi övezetében az elöregedés volt a jellemző, még a lakótelep övben is (!). Az időskorúak aránya leggyorsabb ütemben a belváros (I.) és a tanyaöv (VII.) területén nőtt. Sajátos kivételt jelent ez alól Szeged, Hódmezővásárhely és Békéscsaba kisvárosi övezete (II.), ahol némiképp fiatalodott a népesség. A csökkenő népességszámú és lakásállományú kisvárosi övezet fiatalodó korstruktúrája egy újabb, valószínűleg hosszabb távon is ható folyamat előjeleként fogható fel. Legalábbis erre utal, hogy a kisvárosi övezet népessége a fent említett településeken nemcsak fiatalodott, de státusza is látványosan emelkedett, s emellett az elavult, alacsony komfortfokozatú lakásállományon belül is szembetűnő javulás ment végbe, gyors ütemben nőtt a nagyobb (3 és több szobás) és magasabb komfortfokozatú lakások aránya (9. ábra).

Ez jelzés lehet arra nézve, hogy a city-hez (és az ott található munkahelyekhez) közeli lakónegyedek presztízse az elmúlt időszakban mégsem csökkent olyan mértékben, mint gondolnánk, s a fiatalabb, viszonylag magas státuszú népesség nem csupán a kertvárosokat és „egyéb belterületeket” részesíti előnyben, de helyenként a belső városrészeket is célpontjának tekinti.

Az aktív népesség szektoronkénti megoszlását vizsgálva szembetűnik, hogy valamennyi övezetben növekedett a tercier foglalkoztatottak aránya, igaz nem egyforma ütemben. Leggyorsabb volt az urbánus népesség gyarapodása a kertvárosi (IV.) és „egyéb belterületi” (VI.) övezetben, ami nagy mértékben összecseng a korábban elmondottakkal. A népesség foglalkozási szerkezetét vizsgálva megfigyelhető, hogy a lakótelep-övezetet kivéve mindenütt csökkent a fizikai foglalkozásúak aránya. A lakótelepek fokozódó „kékgalléros” karaktere jelzi, hogy az adott időszak során megindult a kvalifikáltabb, magasabb státuszú népesség kiáramlása a lakótelepekről, s a helyükre érkezők státusza már alacsonyabb volt. A szellemi keresők aránya leginkább a kertvárosok (IV.) és az egyéb belterületek (VI.) övében nőtt, ez a két övezet vált az új elit legfőbb koncentrációs helyévé.

9. ábra. A 3 és több szobás lakások aránya, (1980–1990)
 Figure 9 The proportion of flats with three or more rooms (1980–1990)

6. URBANIZÁCIÓS TENDENCIÁK AZ ALFÖLDI NAGYVÁROSOKBAN: ÖSSZEGZŐ GONDOLATOK

Az államszocializmus utolsó évtizedére a hazai városfejlődésben jelentősen csökkent a külső állami beavatkozás mértéke, s ezzel együtt megnőtt a spontán fejlődési folyamatok jelentősége. Az urbanizáció és a városfejlődés szempontjából ez annyit jelentett, hogy fokozatosan felértékelődött a helyi hatalom, illetve az egyén szabad döntéseinek súlya egy-egy város fejlődésében. A posztoszocialista átmeneti időszak, az egyre gyorsuló deindusztrializáció, valamint a piacgazdaság révén szükségszerűen növekvő társadalmi egyenlőtlenségek új – korábban nem tapasztalt – folyamatokat indítottak el hazai városaink fejlődésében. A sajátos történelmi fejlődési utat bejáró alföldi nagyvárosok átalakulása az alábbi jegyekkel összegezhető.

A *belvárosok (I.) övezetében* felgyorsult a népesség fogyása, ami döntően az itt élők elöregedésével, valamint a lakófunkció fokozatos zsugorodásával magyarázható. A lakófunkció visszaszorulásának egyik lényeges előfeltételét a lakás-tulajdonviszonyok átalakítása, az állami bérlakások privatizációja képezte. Az 1990–94 közötti időszakban Debrecen (55,9%), Nyíregyháza (55,8%) és Szolnok (53,1%) korábbi szociális bérlakás-állományának már több mint felét értékesítették, de igen intenzív lakásprivatizáció folyt a többi városban is, ahol az állomány átlagosan 30–35%-át adták magánkézbe. Az első lépcsőben privatizált lakások többsége központi fekvésű, nagy értékű ingatlan. A lakás- és ingatlanprivatizáció révén megjelenő szabadpiac gyors ütemben rajzolja át a városok telek- és ingatlanár térképét, amely során a belváros egyre inkább felértékelődött. Ebben nem kis szerep jutott az üzleti élet érdeklődésének, az iroda és üzlethálózat gyors ütemű terjeszkedésének, ami fokozódó konkurenciát jelentett a lakófunkció számára. Ma már kézzel fogható jelei vannak a city-funkció egyre erősödő expanzójának, a lakófunkció fokozatos háttérbe szorulásának a belvárosok területén, ahol a lakásokat egyre nagyobb számban váltják fel irodák és üzletek. Ez a folyamat a jövőben tovább gyorsulhat a belvárosok tervbe vett átfogó revitalizációja révén.

A *kisvárosi övezet (II.)* fejlődése sajátosan kettős képet mutat. Ez hagyományosan az alacsonyabb státuszú, kevésbé urbánus népesség lakóövezete, amelyben a lakásállomány minőségi színvonala, s így az ingatlanok piaci értéke is jócskán elmaradt a belvárosétól. Az övezetre egyrészt a népesség fokozódó elöregedése, az amúgy sem magas társadalmi státusz további csökkenése – helyenként a gettósodás (!) – a jellemző, ugyanakkor már vannak olyan városrészek (különösen Kecskemét, Békéscsaba, Debrecen, Szeged esetében), ahol megindult az övezet részleges revitalizációja, a lakásállomány színvonalas megújulása, amely révén egy fiatalabb és magasabb státuszú népesség áramlik ide. A területet elsősorban centrum-közeli fekvése és „nyomott” ingatlanárai teszik vonzóvá az új elit részére. Ezt a folyamatot lényegében a nyugati dzsentrifikációval rokoníthatjuk, az említett posztoszocialista elit ugyanis zömmel a lakótelepövből érkezik, ennél fogva itt egy városközpont felé irányuló reurbanizációs folyamattal állunk szemben (Kovács 1990).

A *vegyes funkciójú övezet (III.)* már ma is, s a jövőben még inkább a slum-övezet szerepét tölti be az alföldi nagyvárosokban, gyorsan öregedő, túlnyomórészt fizikai foglalkozású, ipari kereső népességgel. A posztindusztriális átmenet ezt az övezetet sújtotta leginkább, mind gazdasági, mind társadalmi vonatkozásban.

A *lakótelepek (V.)* megjelenése az alföldi nagyvárosokban egy egészen új, korábban ismeretlen elemet vitt a szóban forgó települések belső térszerkezetébe. Az ide koncentrálódó lakásállomány színvonala ugyanis számottevően felülmúlta a városi átlagot, s az itt élő népesség demográfiai, társadalmi összetétele is sokkal kedvezőbb volt a többi városövezetnél. Az 1980-as évek elejétől a lakótelepek egyre inkább vesztettek korábbi „varázsukból”, ami a 90-es évekre a magasabb jövedelmű csoportok menekülésszerű kiáramlásába torkollt. Az övezet korábbi magas státusza ennél fogva rohamosan csökken, sőt egyes extrém esetekben (pl. Széchenyi lakótelep – Szolnok) már az is látható, hogy a nagy méretű, építészeti igénytelen panel lakótelepek képezik majd a jövő évtized(ek) nagyvárosi gettóit.

A *kertvárosi övezet (IV.)* és az „*egyéb belterület*” (VI.) dinamikus fejlődése, fokozódó besűrűsödése (pl. Kecskemét – Vacsihegy, Debrecen – Kertváros), illetve népességyarapodása az 1980-as évek során zavartalan volt, s lényegében ugyanannak a folyamatnak, a sajátos jegyeket hordozó „alföldi szuburbanizációnak” a részét képezték (Timár 1993). Ahogy Timár Judit (1994:1) megállapítja: „...az 1980-as években az Alföld nagyobb városai körül – a kiterjedt határban elterülő egykor kis településmagokban vagy a szomszédos falvakban – gomba módra szaporodó családi házakból új utcák egész sora nyílt.” Ehhez a folyamathoz csatlakozott az 1990-es évektől más funkciók (ipar, kereskedelem) térbeli dekoncentrációja (szuburbanizációja), folyamatos kitelepülése a városok határában kialakított nagykereskedelmi, raktár, expedíós, ipari stb. parkokba.

A *tanyaöv (VII.)* fejlődése rendkívül összetett képet mutatott az elmúlt másfél évtizedben, egyrészt tovább tartott az 1950-es évek végétől kezdődött tanyafelszámolódás, másrészt, a társadalmi polarizáció révén a tanyák is gyors ütemben differenciálódtak, az itt élők életkörülményei nagyban megváltoztak. Már az 1970-es évek végétől, 80-as évek elejétől megfigyelhettünk egy szerényebb mértékű modernizációt (villamosítás, infrastruktúrafejlesztés), amely elsősorban a városokhoz közeli fekvésű területeken játszódott le. A szuburbanizáció (sok esetben már inkább dezurbanizáció) kitolódása a városoktól távolabbi területekre egyúttal a tanyák további differenciálódását is elősegítette, s egészen új típusok (pl. hobbitanya) megjelenéséhez vezetett.

A sok egyedi vonást tükröző alföldi nagyvárosok XX. századi fejlődésének egyik legfőbb sajátossága, hogy a II. világháborút követően – részben hatalmi pozícióik révén – a térség átlagához képest egy gyorsabb urbanizációs pályára álltak, ami a népességszám gyors ütemű gyarapodásában, az infrastruktúra és a lakásállomány javuló színvonalában öltött testet. Ez a szakadatlanul tűnő fejlődés (urbanizációs fázis) a nyolcvanas évek elejéig bizonyult „fenntarthatónak”, amikor a korábbi redisztribúciós rendszer összeomlása és az országot sújtó gazdasági krízis következtében ezen városok fejlődése is új irányt vett. Az azóta végbement fejlődés egya-

ránt magán viseli a szuburbanizáció, a dezurbanizáció, sőt bizonyos mértékig a reurbanizáció jegyeit is, ami azt példázza, hogy a szocializmus „alulurbanizált” évtizedei után a lakás- és munkaerőpiac gyorsuló differenciálódása az egyes városövezetek funkcionális és társadalmi képét is gyors ütemben újraformálja, amelyben a városi életciklus-elméletben leírt urbanizációs szakaszok nem feltétlenül váltakozva követik egymást, hanem térben és időben együtt jelentkeznek.

IRODALOM

- Balogh B. A. 1976: Nyíregyháza népesség- és település-földrajzi vázlata. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 4: 21–39.
- Baukó T. 1993: Land Use Problems of Settlement Fringe Zones in Agrarian Regions. *Geographica Slovenica* 18. Ljubjana: 317–330.
- Becsei J. 1973: Az alföldi „mezővárosok” szerkezetének átalakulása. *Földrajzi Közlemények*. 21(1): 37–69.
- Becsei J. 1977: Az agrárvárosok átalakulásának néhány jellegzetessége. *Alföldi Tanulmányok*: 96–116.
- Becsei J. 1983: *Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Becsei J. 1984: Az alföldi települések átalakulásának néhány jellegzetessége. In: Gurzó I (szerk.) *Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatásának eredményei és további feladatai* I. Békéscsaba: Békés megyei Tanács VB. Tudományos Koordinációs Szakbizottsága 112–146.
- Becsei J. 1988: A településen belüli társadalom és morfológia. *Alföldi Tanulmányok*: 80–99.
- Beluszky P. 1966: Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. *Földrajzi Értesítő* 15(3): 329–344.
- Beluszky P. 1980: Az alföldi településhálózat jellegzetes vonásai. In: Zoltán Z. (szerk.) *A változó Alföld*. Budapest: Tankönyvkiadó: 90–102.
- Beluszky P. 1986: Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez. In: Novák L.–Selmeczi L. (szerk.) *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Nagykovács: 763–777.
- Beluszky P. 1992: Századforduló - sorsforduló? (Az alföldi városhálózat a 20. század küszöbén). *Alföldi Társadalom*: 7–33.
- Béres Cs. 1990: Falu a nagyvárosban (A kertés, családi házas övezetek urbanizációjának szociológiai kérdései – Debrecen példáján). *Alföldi Társadalom*: 139–150.
- Csatári B. 1990: A tanyarendszer és a modernizálódó településhálózat viszonya. In: Csatári B. (szerk.) *Tanakodás a tanyákról*. Kecskemét: RKK Településkutató Csoport: 13–21.
- Csatári, B. – Enyedi, Gy. 1986: The Formation of New, Clustered, Rural Settlements in Hungary. In: Enyedi Gy. – Veldman, J. (eds.) *Rural Development Issues in Industrialized Countries*, Regional Research Reports 1. Pécs: Centre for Regional Studies: 96–105.
- Erdei F. 1939: *Magyar város*. Budapest: Atheneum Kiadó.
- Hegedüs J. – Tosics I. 1988: Városfejlesztés és lakáspolitikai Szolnokon. *Alföldi Tanulmányok*: 205–218.
- Király L. Gy. 1990: Kritikus pontok Kecskemét mai fejlődésében. *Alföldi Társadalom*: 123–135.
- Kovács Z. 1990: A posztfordizmus hatása a nagyvárosok társadalmára. *Területi Kutatások*: 73–84.
- Kovács Z. – Douglas, M. 1996: A városépítés időzített bombája – avagy a magyar lakótelepszindróma társadalomföldrajzi megközelítésben. *Földrajzi Értesítő* 45(1–2): 101–117.
- Lettrich E. 1965: Urbanizálódás Magyarországon. *Földrajzi Tanulmányok* 4. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lettrich E. 1968: Kecskemét és tanyavilága. *Földrajzi Tanulmányok* 9. Budapest: MTA FKI.
- Lettrich E. 1973: Kecskemét, legnagyobb tanyás városunk. *Földrajzi Közlemények* 1: 1–18.
- Mendöl T. 1936: *Alföldi városaink morfológiája*. Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből 1. Debrecen.
- Mendöl T. 1939: Városaink népsűrűsége. *Földrajzi Közlemények* 4: 398–409.

ALFÖLDI TANULMÁNYOK 1998–1999

- Pál Á. – Zsigó L. 1981: Az előkészített ipartelepítés példái az Alföldön. *Alföldi Tanulmányok*: 113–128.
- Szelényi I. 1990: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Timár J. 1993: Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága. *Alföldi Tanulmányok*: 217–232.
- Timár J. 1994: A szuburbanizáció néhány elméleti kérdése és alföldi vonásai. Kandidátusi Értekezés. Békéscsaba.
- Tóth J. 1976: Adalékok az alföldi városfejlődési ütem értékeléséhez. *Földrajzi Értesítő* 25 (2–4): 353–359.
- Tóth J. 1981: A városhálózat funkcionális, strukturális és területi sajátosságai az Alföldön. *Alföldi Tanulmányok*: 105–112.
- Tóth J. 1985: Az urbanizációs folyamat néhány elméleti kérdése – különös tekintettel az Alföld helyzetére. *Alföldi Tanulmányok*: 123–138.
- Tóth J. 1988: *Urbanizáció az Alföldön*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tóth J. (szerk.) 1992: Az Alföld településrendszere. *Alföld Kutatási Program* VI. Kecskemét.
- Tóth J. (szerk.) 1993: *A szolnoki agglomeráció*. Strukturális jellemzők és fejlesztési lehetőségek. Pécs: MTA RKK.
- Veresegyházi B. 1982: Szolnok funkcionális szerkezetének fejlődése. *Földrajzi Értesítő* 31(4): 485–497.
- Zoltán Z. (szerk.) 1980: *A változó Alföld*. Budapest: Tankönyvkiadó.

**INVESTIGATION OF THE SOCIO-SPATIAL STRUCTURE
OF MAJOR CITIES IN THE GREAT HUNGARIAN PLAIN**

Zoltán Kovács

The Great Hungarian Plain (SE-Hungary) has been considered as an under-urbanised, underdeveloped part of Hungary, an area with sparse urban network and low level of urbanism. Due to the specific historical development and the general economic conditions of the region, cities on the Great Plain have developed mainly on agricultural basis. As a consequence, the composition of urban society as well as the morphological character of towns differ significantly from other regions of the country. This paper investigates the changes in the socio-spatial structure of the 7 largest cities in the Great Hungarian Plain (Debrecen, Szeged, Nyíregyháza, Kecskemét, Szolnok, Békéscsaba and Hódmezővásárhely). Socio-economic and housing statistics of the 1980 and 1990 census were used for the characterisation of various urban zones defined basically on morphological features. Our most important findings can be concluded as follows. In the inner-city (Zone I) we can observe a rapid population decrease and the boom of city-functions. A key factor in this process is the privatisation of public dwellings, and the subsequent conversion of dwellings from residential to office/retail etc. functions. In the inner residential zone with small-town character (Zone II), the very divergent processes of slum-building and socio-economic upgrading can be distinguished. In the mixed-urban zone (Zone III) with low-standard residential and industrial functions a general urban decline is the most important characteristic, with ageing population, empty industrial premises and increasing dereliction. A similar, although less intense, downgrading process can be identified in the zone of socialist housing estates (Zone V). One can expect the rise of urban ghettos in the next century in the pre-fab housing estates. The main area of socio-economic upgrading in these cities is the zone of single-family homes (Zone IV) and the adjacent zone of vacant (agricultural) land beyond the city boundary (Zone VI). Such zones display a rapid population growth and increasing socio-economic status. Many new quarters have been built in these areas over the last few years sometimes in luxurious quality. This process is analogous with the process of suburbanisation known from the western cities some three decades earlier. Finally, a growing differentiation can be observed in the zone of scattered-farmsteads ('tanyas') as well (Zone VII). Dereliction and renovation are running parallel in this belt. We may presume that, the transformation of the economy and society resulted in a growing differentiation and polarisation among urban neighbourhoods and a genesis of large, socially increasingly homogeneous urban units. In this process phenomena of modern urbanisation (slum-building, revitalisation, gentrification etc.) unknown during state-socialism are present simultaneously.

A VÁROSÖKOLÓGIA SZEREPE A TERÜLETI TERVEZÉSBEN SZEDED PÉLDÁJÁN

Mezősi Gábor – Mucsi László – M. Tóthné Farsang Andrea*

1. BEVEZETÉS

A Föld a gyors urbanizáció évszázadában él. Az ENSZ előrejelzése szerint 2025-ben a népesség 60 %-a él majd városi területeken, szemben az 1950-es 29 %-kal. Ez is indokolja a szélesebb körű társadalmi érdeklődést a nagyvárosok ökológiai problémái iránt.

A városökológia fogalma két jellemző irányból közelíthető meg: egyfelől a tervezés (politikum) irányából, másfelől természettudományos szempontból. Tanulmányunkban a fentiekén túl vázolni szeretnénk azt is, milyen lehetőség van arra, hogy a két megközelítést összekapcsoljuk. Annál is inkább, mert a környezetpolitika reális és sokoldalú információt igényel a településen belül, például olyan kulcskérdések megválaszolásához, mint az optimális terület-felhasználás tervezése vagy a közlekedés fejlesztése stb.

A városökológia ma két kihívásra keresi leginkább a választ. Az egyik a *fenntartható városfejlődés* gondolatának alkalmazása. Ez a fogalom a fenntartható fejlődés általános értelmezéséhez kapcsolódik, de annak átemelése a településre vonatkozóan nem egyértelmű. Különösen akkor szembevetendő ez, ha összevetjük az európai és az amerikai városokat a fenntarthatóság és a fejlődés lehetőségei szerint. Az amerikai városok lazán szervezettek, sok energiát és területet igényelnek. A kompaktabb európai városok esetében megfelelőbb egy kevesebb energiafelhasználásra alapuló fejlődési koncepció alkalmazása. A fenntarthatóságnak talán éppen e sokszínűség miatt nagyon sokfajta megközelítése van. Ezek közül csak két jellemzőt emelnénk ki: egyesek szerint a fenntarthatóság az emberek mai és a jövő generációja közötti egyenlőséget jelenti, míg például (Sukopp–Wittig 1993) a városfejlődésnek a környezettel való harmonizációját értik ugyanezen. Látható, hogy ezen kérdések természettudományi, mérnöki-tervezési és társadalomtudományi szempontból is elemezhetők, amelyek mind-mind különféle összefüggéseket tárnak fel, s eltérő fejlettségi szinten nagyon szerteágazó módszer-együttest használnak. A fenntartható városi fejlődés gyakorlati feladatainak megoldására több stratégia is ismert. Például tervezési szinten új high-tech-et alkalmaznak az ivóvíz-takarékosságban, ami további ipari és informatikai fejlesztéseket igényel, vagy például szervezeti szinten egy kisebb mesterséges tó gondozását iskolás gyerekekre vagy idős emberekre bízák.

A másik lényegi kérdés talán az, hogy miképp lehet ezen *elveket a tervekbe integrálni*, miként fognak ezen tervek hatni, egy jobb és környezetbarát terv hogyan

---

* Dr. Mezősi Gábor a földrajztudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár; Dr. Mucsi László (PhD.), egyetemi docens; Dr. M. Tóthné Dr. Farsang Andrea (PhD.), egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi Tanszék

A kutatás az F 024166, B-23/1997 és T 17619 programok támogatásával készült.

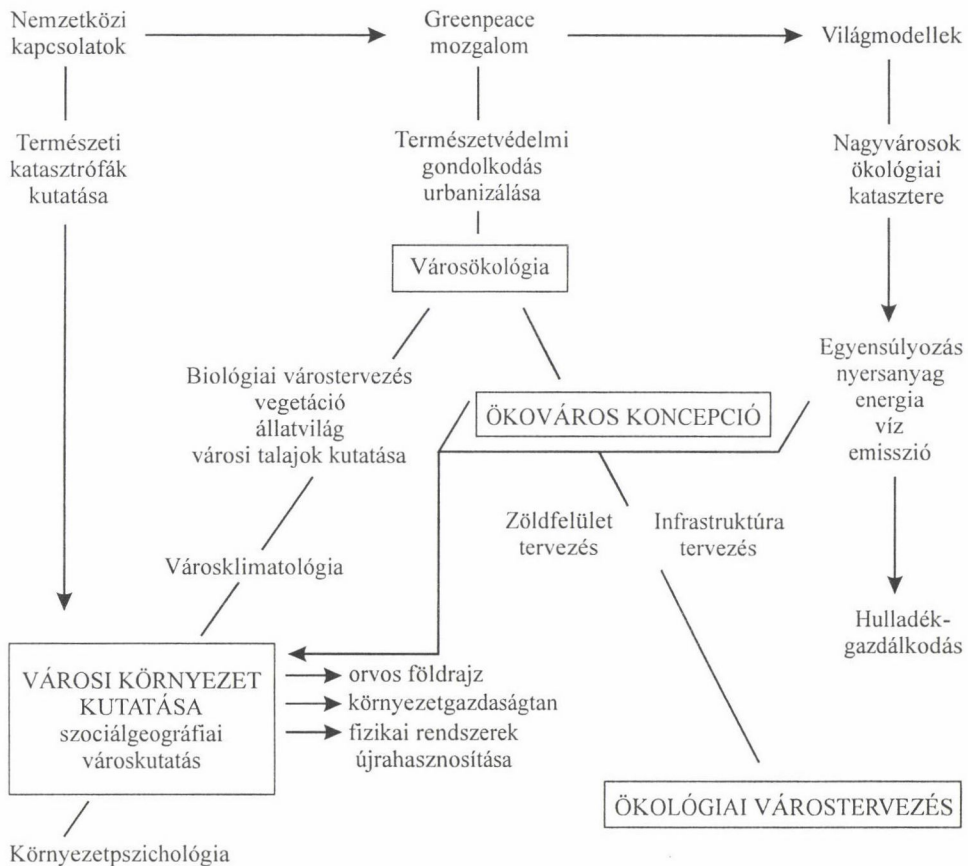

A VÁROSÖKOLÓGIA SZEREPE A TERÜLETI TERVEZÉSBEN

javítja az emberek életminőségét? Hogyan hat ez az ott élő emberekre, milyen természeti, társadalmi és gazdasági indikátorokat használhatunk fel a monitoringhoz, stb.? Tanulmányunk második felében ilyen technikákat mutatunk be.

A városökológiai kutatásokba való intenzív bekapcsolódás a földrajz új, perspektivikus feladata lehet. A regionális környezetvédelem, a területi tervezés, a tudományos, kvantifikált alapú döntés-előkészítés felértékelődésével a földrajz szerepe – integratív jellege miatt – potenciálisan megnövekedhet. A településkutatási tapasztalatok, az újabb geotudományi módszerek alkalmazása lehetőséget teremthet arra, hogy a földrajz gyakorlati feladatmegoldó képességét bizonyítsa. Egy alföldi nagyváros, Szeged példáján ilyen lehetőségeket és eredményeket mutatunk be.

1. ábra. A városökológia helye a városkutatás, várostervezés kapcsolatrendszerében
 Figure 1 The place of urban ecology in the sequence urban researches and urban planning

Forrás: Lichtenberger 1993

2. ELMÉLETI ALAPOK

2.1. A városökológia fogalma, fontosabb kutatási feladatai

A társadalom és földrajzi környezete közötti konfliktusok jellegzetes találkozási pontja a település. Épp ezért nem véletlen a városökológia növekvő térhódítása, megállapításait sok helyen az életminőség méréséhez is használják. A városökológia fogalma nagyon összetett, legalább három különböző megközelítésből tárgyalható. A tisztán ökológiai szempontú értékelésre példa a Greenpeace szociál-utópista „ökováros” koncepciója¹. Egy második megközelítés lehet a *politikai*, hiszen Európa-szerte ismert, hogy a politikusok pártállástól függetlenül, szívesen használnak ilyen jellegű információkat – éppen az itteni konfliktuspontok miatt. A harmadik irányzat *gyakorlatinak* nevezhető azzal, hogy ebben az (ökológiai) várostervezéstől a szaktudományos megközelítésekig minden helyet kaphat. Ha tágabban közelítjük a kérdést világos, hogy ha „ökológiai problémáról” beszélünk, az mindig nagyon gyakorlati problémát jelent.

A városökológia, illetve a vele az építészeti, tervezői (Hahn 1984) és politológiai irodalomban szinonimaként kezelt településökológia gyakorlata azokat a törekvéseket is megtestesíti, amelyek hatására a századelőn az amerikai Davis, az 1968-as európai társadalmi mozgalmak hatására pedig például a svéd Järna, illetve az indiai Auroville települések szerveződtek.²

Az 1980-as évek elejétől az építészetben divatos lett a „blockrecycling” (*tömbreha-bilitáció*) és az „ökotectur” fogalmak használata, amit az építészeti-tervezői körben városökológiának hívtak. Lichtenberger (1993) szerint a városökológia egy triád része (1. ábra), melynek további elemei az ökológiai várostervezés és a szociálgeográfiai³ városkutatás. A triádot külső, globális hatások keretezik. Hibásnak tűnik a városklimatológia, városi talajkutatás, stb. besorolása, ezek nyilván az ökológiai tervezés és a városökológia között helyezkednek el. Vizsgálatainkkal épp azt szeretnénk bizonyítani, hogy nem merev e két kategória közötti határ, az a „gyakorlatiasság” függvényében egyik vagy másik irányba eltolódik.

Jól behatárolható a városökológiában az a 2-3 kutatási irány, amely – legalábbis Európában – kitüntetett szerepet kap:

- ember és környezet kapcsolattrendszerének elemzése e sajátos térségben,
- a természetvédelmi gondolkodás „urbanizálása” (pl. hogyan lehet egy hegyvidéki természetvédelmi programot a település példáján alkalmazni),
- prediktív (előrejelző) elemzések a modellezés és szimuláció (pl. Forrester-féle dinamikus szimuláció) eszköztárával.

¹ Tartozunk az igazságnak azzal, hogy megvalljuk, ez az irányzat többnyire nem segít a városi belső, gazdasági, társadalmi problémáinak megoldásában.

² Itt tisztán ökológiai elvek alapján – az első esetben pl. az energia-felhasználás racionalizálására – utópisztikus településeket szerveztek. Hasonló törekvések ismertek Svájc-tól Kínáig.

³ Inkább szociológiai lenne indokolt.

A városökológia és a városok ökológiai elemzése között célszerű különbséget tenni. Az első inkább nevezhető lenne a városi környezet komplex elemzésének, az utóbbi pedig a városi ökoszisztéma biológiai (ökológiai⁴) vizsgálata. A biológiai alapú városökológia a városi talajokat, a levegőt, a vizeket stb. mint az ökorendszer „termőhelyi tényezőit” vizsgálja, általában egymástól elkülönítve, kapcsolódásaikat figyelmen kívül hagyva.

2.2. A városökológia földrajzi értelmezése

A városökológiának sok megközelítése, sok „arca” ismert. Megítélésünk szerint a földrajznak fontos kutatási és alkalmazási területe lehet a városökológia. Természeti földrajzi alapállásból kiindulva, szerintünk a városökológia fogalma legegyszerűbben a tájökológiából vezethető le. *A város sajátos prototípusa az urbán-ipari ökorendszereknek, pontosabban az ökorendszer-komplexumnak, amely az emberi tevékenység hatása alatt áll, és sajátos funkcióval rendelkezik*⁵. A városökológia neve a Park-féle szociológiai iskolából ered (1926).

A városökológiai kutatás leginkább európai sajátosság, még helyesebb, ha közép-európai specialitásnak mondjuk. Ezek után az már csak kis megszorításnak tűnik, hogy a városökológia mindig nagyvárosokra vonatkozik. Szükséges ugyanis bizonyos nagyságú terület, hogy a sajátos városi jelleg, pl. az éghajlatban, az ökológiai mintázatban kialakulhasson (Wentz 1976). A nagyváros a szakirodalom alapján kb. ötvenezres várost jelent. Ez az a városméret, amit túllépve mérhető összefüggések vannak a városnagyság és az életminőség között (2. ábra). Ezek alapján szerencsésebb a város-, mint a településökológia fogalmának használata.

Az ökológus Adam (1988) szerint a városökológiának a városi ökorendszer alábbi részeinek elemzésére kell összpontosítania:

- a városökológiai paraméterek (klíma, vízháztartás, vegetáció, zaj, légszennyezés stb.) analízise és értékelése,
- környezeti kataszter felállítása („multifaktorális” értékelés),
- az ökológiai alapú városfejlesztéshez javaslatok kidolgozása.

Megítélésünk szerint a városökológia – az általunk is használt szélesebb fogalomkörben – *kiemelt feladata a város környezeti konfliktusainak (azok helyeinek) feltárása, illetve ezek között is kiemelten a városi területfelhasználással kapcsolatos döntések széles körű tudományos megalapozása.*

Ezek szerint – kiegészítve a Lichtenberger-féle triádöt – *a városökológiai vizsgálatnál célszerű a biogén és abiogén természeti tényezőkön túl a társadalmi, szoci-*

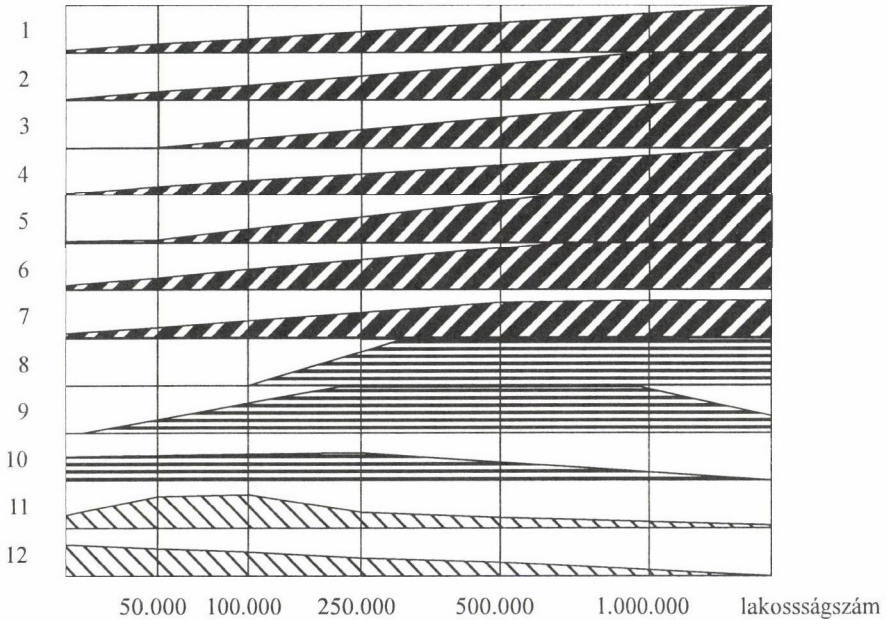
⁴ Sukopp–Wittig (1993) szerint a városökológia a városok bioszféráját vizsgálja ökológiai módszerekkel, éppúgy mint az erdőket vagy a tengereket. Szerinte a város ökológiai szempontból három megközelítésben jellemezhető: történetileg, strukturálisan és funkcionálisan.

⁵ Nehéz helyzetbe kerül azonban az, aki ezek alapján az angol nyelvű irodalomban az „urban ecology” címszó alatt keres forrásanyagot. Az angol nyelvterületen ugyanis a városökológia nem igazán természettudományi fogalom, hanem történeti okok miatt jellemzően – és elég merev határokkal – társadalomtudományi, pontosabban szociológiai fogalomkörbe tartozik. Használják persze a városökológiát is, de az jellemzően az élővilág városi jelenlétével foglalkozik elsősorban. Nagyobb sikerrel járunk, ha *urban planning* vagy *urban architecture* alatt kísérreljük meg a keresést.

ális és politikai elemeket is figyelembe venni, hiszen az egész gondolatmenetnek humánökológiai alapról kell kiindulnia.⁶

Ezek alapján a városökológia természettudományi szempontból a geo- és/vagy bioökológiai funkciók összefüggéseit, kapcsolódásait vizsgálja a városi ökológiai rendszerben (élettérben), melynek sajátos abiogén és biogén⁷ tényezői vannak. Társadalomtudományi oldalról a városökológia a városon belüli társadalmi összefüggéseket elemzi.

2. ábra. A városnagyság és az életminőség kapcsolata
Figure 2 Relationship between the city size and the quality of life

1: bevétel, 2: stabil munkaerőpiac, 3: bűnözés, 4: lakás, 5: telekár, 6: a nagyság pozitív gazdasági hatásai, 7:oktatás, 8: egyetem, 9: vándorlás, 10: meteorológiai hatások, 11: infrastruktúra költségei, 12: környezetminőség.

1: income, 2: stable labour market, 3: crime, 4: housing, 5: real estate prices, 6: scale of economies, 7: education, 8: universitie, 9: migration, 10: climate, 11: infrastructure costs, 12: quality of environment

Forrás: Wentz 1976 alapján

⁶ Röviden, a városökológia nemcsak azt jelenti, hogy a természet (értsd vegetáció) miként van jelen a városban.

⁷ Egy biotóp és a hozzá tartozó élő együttes (a biocönózis) együttesen, mint ökológiai rendszer értelmezhető. A városi ökológiai rendszer sajátosságának tekinthető, hogy benne az ökológiai faktorok mellett ökonómiai-társadalmi faktorok is fontos szerepet kapnak. Ha a városökológia (biológiai) ökológiai értelmezésénél maradunk, akkor az elemzés középpontjában a város flórájának és faunájának átfogó elemzése áll.

2.3. A város mint ökológiai rendszer, a városok ökológiai tagolása

A városökológiai elemzésnél elsősorban a humánökológiai aspektusokra kíséreltünk meg válaszokat adni. Olyan, városrészenként sajátos alakuló összefüggéseket vizsgáltunk, mint pl. a beépítettség, zöldfelületi ellátottság stb.

Az már régóta ismert, hogy a természeti-környezeti tényezők különböző pufferkapacitásúak az emberi hatásokkal szemben. Első megközelítésben például a geológiai felépítés, a globális klímakarakterek a „stabil elemek” csoportjába, míg a talajok, a vegetáció, a mikroklíma a „labilis”, könnyen módosuló elemek közé tartoznak. A városi ökológiai rendszerben az emberi tényező a meghatározó ökológiai faktor. Az ökológiai paraméterek tekintetében a városi ökológiai rendszereket nagyobb terhelés éri, mint a városkörnyéki területeket.

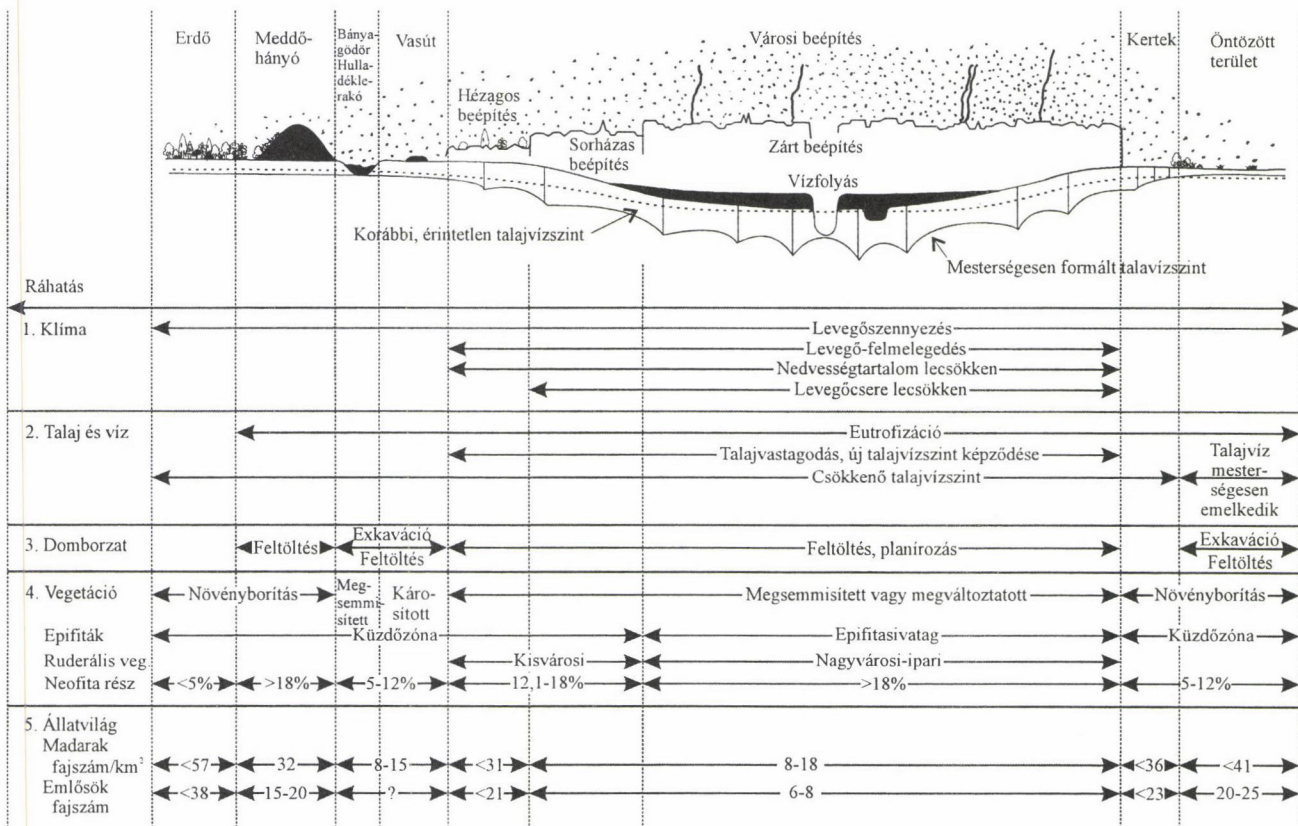
A nagyváros ökoszfájában bekövetkező változások szemléltetésére 1973 óta ismert Sukopp modellje, amelyben „catena”-szerűen szemlélteti az egyes hatótényezők térbeli, a területhasznosítástól függő változását (3. ábra). Ahhoz, hogy a város tényleges hatását meg tudjuk ítélni, figyelembe kell venni többek között a topográfiai helyzetet, az ipari tevékenység intenzitását, a beépítettség mértékét, az energia-felhasználás szerkezetét is.

Általában ismert az a törvényszerűség, hogy az emberi behatás a város központjától a város pereme felé csökken. Ez azonban csak akkor logikus feltételezés, ha az ökológiai városfelosztáshoz koncentrikus városmodellből indulunk ki. Wittig (1991) például a következő koncentrikusan elrendeződő városzónákat különíti el: zárt beépítés zónája, hézagos beépítés zónája, belső peremi zóna, külső peremi zóna. A Wittig-féle koncentrikus városmodellel kapcsolatban megállapítható, hogy a zónák teljesen koncentrikus elhelyezkedése egyetlen városmaggal nem létezik a valóságban. Minden városnak elővárosai vannak, amelyekben szintén kialakul a zárt beépítésű zóna. Ezek Európában tipikusnak tekinthetők. Az ilyen típusú, többközpontú városokra a centrumok és a zónák sajátos eltolódása és egymásra épülése jellemző⁸.

Miután a koncentrikus városi modell a sok módosító tényező miatt a gyakorlatban nehezen alkalmazható, az újabb városökológiai munkák ezt figyelmen kívül hagyják és helyette inkább a hasznosítási típusok szerinti városökológiai beosztást szorgalmazzák. Ezzel egy finomabb város-tagolás érhető el, amelyre persze többnyire igazak a koncentrikus városmodellben jelzett sajátosságok. Sukopp (1993) hat fő hasznosítási csoportot és azok ökológiai jellemzőit definiálta: 1. *beépített területek* (ipari területek nélkül), 2. *ipari területek*, 3. *közlekedési felületek*, 4. *belső hézagos (laza) beépítésű felszínek*, 5. *ellátó területek*, 6. *zöldfelületek*.

⁸ A modellszerű képet egyedivé teszik a városelőtéri sajátos területhasznosítási formák (tavak, erdőmaradványok, bevásárló központok, ipari területek, kiskertek, repülőtér, temetők, parkok), melyek szigetszerű elhelyezkedésűek. Emellett vannak ún. azonális formatípusok, amelyek több kevesebb városi zónát átmenetnek és általában a városkörnyéki területen egy másik, hasonló városi formatípussal kapcsolódhatnak össze. Ilyenek pl. a vasúti pályák, autópályák, csatornák.

3. ábra. Az ökoszféra változásai a nagyvárosokban
 Figure 3 Changes in ecosphere within great cities

3. NÉHÁNY VÁROSÖKOLÓGIAI VIZSGÁLATI MÓDSZER BEMUTATÁSA SZEGED TERÜLETÉN

A városok sajátos klímatulajdonságai (pl. városi hősziget kialakulása: Unger 1997), talajainak fizikai, kémiai jellemzői (nehézfém-szennyezés, feltöltés, túl magas humuszosodás stb.), a városi topográfia klíma- és ökológiai módosító hatásai stb. miatt a városi területeket nem tekinthetjük egységes ökológiai felszínnek. Sőt, a különböző biotóp típusok mozaikja fedezhető fel a területhasznosítás változása szerint. Ezek a biotópok tisztán elkülönülnek és önmagukban homogéneknek tekinthetők. A „természetes” ökológiai feltételek elvesztik súlyukat és módosulnak a területhasznosítás szerint. Emiatt a városökológiai térképezés gyakran a területhasznosítási típusok térbeli kijelölésén alapul. A területhasználat, a beépítés típusainak távérzékeléses módszerekkel történő meghatározására két módszert használtunk (vegetációs index számítást és tipizálás, illetve az EUROSTAT nomenklatúra szerinti analóg térképezést), amelyeket Szeged példáján mutatjuk be.

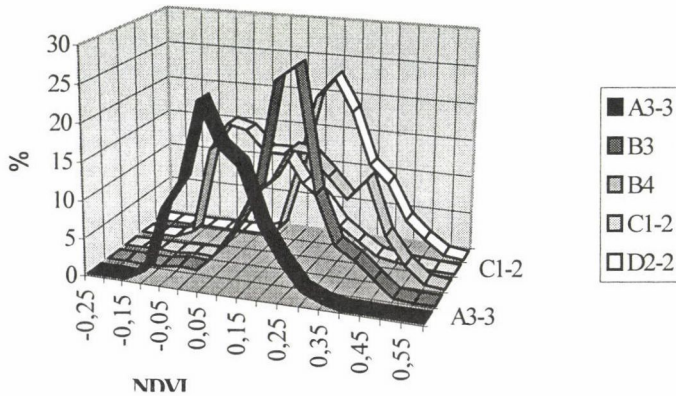
3.1. Vegetációs index számítás és tipizálás

Szeged sűrűn beépített Belvárosában a zöldfelületek aránya nem éri el a körzet területének a 2–3 %-át. Az 4. ábrán látható aggregált körzet (A3-3 jelű, a Tisza L. körút, a Kossuth L sgt., a Nagykörút és a Kálvária sgt. által határolt terület) esetén a 0,3-nél nagyobb NDVI¹ értékű felszínnek (zöldfelületek) a körzet mindössze 2.2 %-át fedik. Ugyanakkor a (B3) rókusi, nyílt beépítésű (családi házas), valamint Újszeged (D2-2) kertvárosi zónájában a zöldfelületek aránya eléri a 35–40 %-ot. Az átlagos NDVI érték 0,25, szemben az A3-3 zónában mért 0,07-es értékkel (ez utóbbi igen sűrű beépítésre utal). A nyílt beépítésű területek esetében a telekméret és a telek beépítése (családi ház elő- és hátsókerttel) eredményezi, hogy a Landsat felvételek 30x30 m-es felszín lefedő raszterelemei a zöldfelületeknél valamivel alacsonyabb, de a mesterséges felszínre vonatkozó NDVI értéknél jóval magasabb vegetációs index értéket mutatnak. Ezen képelemek, az ilyen beépítésű zónák 75–85 %-át fedik. Jellemzőes a B4-es jelű, rókusi új lakótelep kétszűcsű NDVI eloszlási görbéje, mutatva a kiterjedt felszín lefedő épületek magas arányát és a köztük lévő zöldfelületek jelenlétét. A zöldfelületi csúcs értéke alacsonyabb, mint a mesterséges felszínre utaló csúcs, jelezve, hogy a zöldfelületek aránya az összterülethez viszonyítva lényegesen kisebb.

¹ A vegetációs index számítását a korrigált, a legközelebbi szomszéd elvével átmintázott Landsat TM ürfelvételen végeztük el az ismert képlet $(IR-R)/(IR+R)$ szerint, ahol az IR az infravörös, míg R a vörös reflektanciát jelenti az adott területegységre vonatkozóan. Az aggregált népszámlálási körzetekre kifejeztük a vegetációs indexből kialakított tematikus osztályok (-0,7 és 0,7 közötti, 0,05 szélességű osztályok) térbeli eloszlását a körzet területének százalékában. Az alacsony NDVI érték a mesterséges felületeket vagy vízfelszíneket jelenti, míg a növekvő NDVI érték, a klorofiltartalommal összefüggésben, a zöldfelületeket mutatja.

4. ábra. Az aggregált népszámlálási körzetek beépítettségi viszonyai vegetációs index alapján

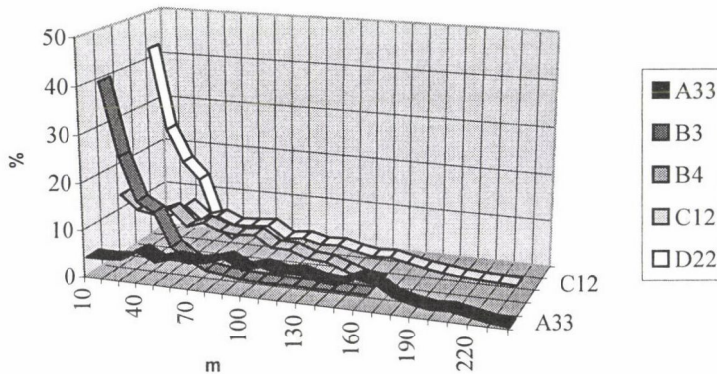
Figure 4 The build-in circumstances of the aggregated census areas based on NDVI

A3-3: Belváros, sűrű beépítés zónája, B3: Rókus, nyílt beépítés – családi házak, B4: Rókus, nyílt beépítés – lakótelep, C1-2: iparterület, D2-2: Újszeged, nyílt beépítés – kertváros.
 A3-3: Down-town – continuous and dense residential area, B3: Rókus, discontinuous residential area of moderate density – family houses, B4: Rókus, collective residential area – block-of-flats, C1-2: Industrial area, D2-2: Újszeged, discontinuous residential area of moderate density – suburb.

5. ábra. Zöldfelülettől mért távolságok területi arányai az aggregált népszámlálási körzeten belül

Figure 5 Ratio of distances from green areas within an aggregated census area

A3-3: Belváros, sűrű beépítés zónája, B3: Rókus, nyílt beépítés – családi házak, B4: Rókus, nyílt beépítés – lakótelep, C1-2: iparterület, D2-2: Újszeged, nyílt beépítés – kertváros.
 A3-3: Down-town – continuous and dense residential area, B3: Rókus, discontinuous residential area of moderate density – family houses, B4: Rókus, collective residential area – block-of-flats, C1-2: Industrial area, D2-2: Újszeged, discontinuous residential area of moderate density – suburb.

Azt is figyelembe kell venni, hogy ezek a zöldfelületek a nemrégén épített lakótelepek esetén többnyire füves területek kevés fával¹⁰. Az ipari területen (C1-2) a nagy beépített felületek mellett jelen vannak a zöldfelületek is, de ezek sok esetben olyan nem gondozott területek, melyeken burjánzik a gyom (pl. a parlagfű).

A körzeten belüli zöldfelületi eloszlás a terület lehatárolása miatt nem fejezi ki hűen a zöldfelületek elérhetőségét. A szomszédos körzet zöldfelületei közvetlenül határosak lehetnek a vizsgált körzettel, de ezek értékei az éles elhatárolás miatt nem vehetők figyelembe a vizsgált körzet elemzésekor. Ezért alkalmaztunk egy másik térinformatikai eszközt, a távolságmérést, amely kifejezi bármely képelemre a legközelebbi objektumtól, jelen esetben a zöldfelülettől mért távolságot. Így készült el az előzőekben elemzett 5 körzet 30x30 m-es területegységeire vonatkozó zöldfelület-távolságok eloszlási görbéje (5. ábra). Az A3-3 belvárosi zóna a környező területek szintén sűrű beépítése miatt igen kedvezőtlen helyzetben van. Ezt mutatja, hogy a zóna 80 %-áról a zöldfelületek elérhetősége legalább 100–200 m. A műholdkép elemzésével meghatározott foltok sem jelentős zöldfelületek, hiszen ezek a Rákóczi- és a Bartók-tér betonfelületéből kiemelkedő néhány fa, valamint a zárt, Zsinagóga körüli templomkert. A nyílt beépítésű rókusi és újszegedi zónákban, elsősorban a kertek miatt, a zöldfelületi elérhetőség kedvező, a közparkok területe azonban itt is alacsony. A lakótelep és az iparterület helyzete kedvezőtlen, ez főleg a lakótelep esetében jelent humánökológiai problémát. A rókusi lakótelep esetében a Körtöltés és a mögötte húzódó keskeny erdőszáv jelent zöldfelületet, de ezek állapota nem felel meg a kiránduló erdő követelményeinek, bár kétségtelen a kedvező esztétikai hatásuk.

Elkészítettük Szeged bel- és külterületére a zöldfelületektől mért távolságok térképét (6. ábra). A Körtöltésen belül a legrosszabb helyzetben lévő területek: a Nagyállomás környéke, a Nagykörút környéke annak teljes hosszában, a nyugati Iparterület, a Felsőváros és Rókus új lakótelepei, az Alsóváros ipari területei (Pick).

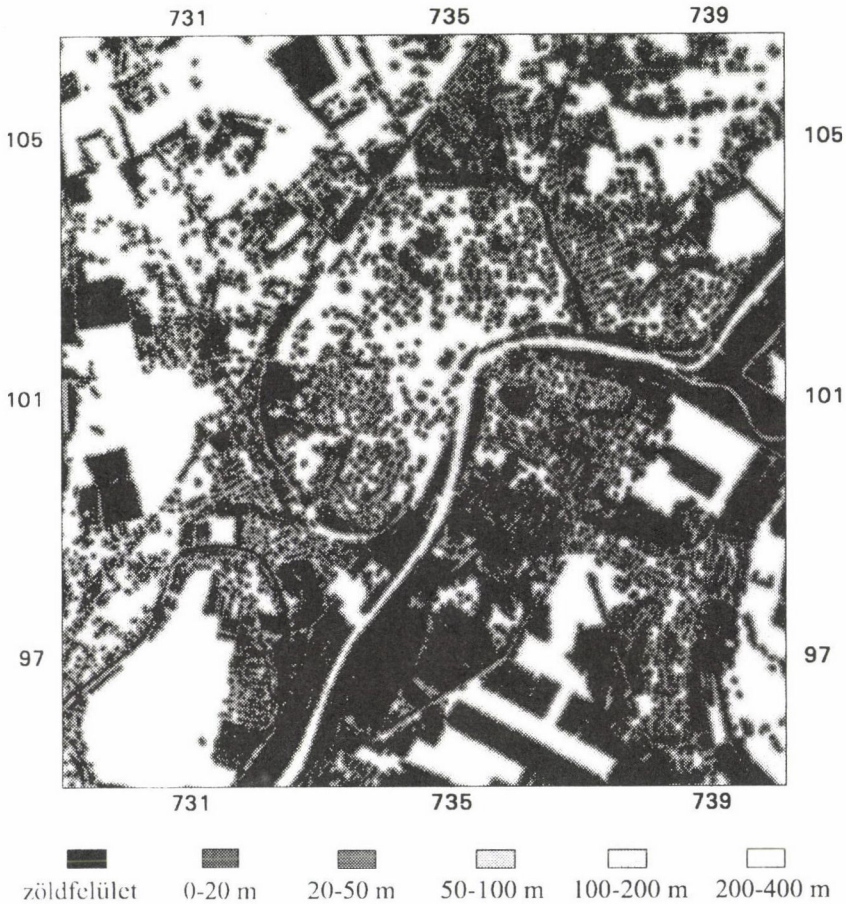
3.2. Az EUROSTAT nomenklatúra szerinti analóg térképezés

Az EU által támogatott program (EUROSTAT) keretében az európai agglomerációk területi lehatárolását távérzékeléses módszerekkel végezték el számos mintaterületen.¹¹ Az űrfelvételek elemzésével készítettek területhasznosítási térképeket a harmonizált statisztikai nomenklatúra (CLUSTER) szerint, majd e térképek eredményeként kijelölték az ún. *városi morfológiai zónákat* (urban morphological zones), ezután a kijelölt zónán belüli körzetekre vonatkozóan térinformatikai eszközökkel adtak meg statisztikai adatokat.

¹⁰ Ezen területek a nyári, nyárvégi szárazabb időszakban lényegesen alacsonyabb NDVI értéket mutatnak.

¹¹ Ezt a nomenklatúrát alkalmazták a FÖMI-ben is Budapest agglomerációjának elemzésekor. A digitális űrfelvételek manuálisan, azaz az összefüggőnek vélt terület kézi körülrögzésével különítették el a különböző területhasznosítású felszíneket.

6. ábra. Zöldfelületektől mért távolság (m) Szegeden és környékén
 Figure 6 Distance (m) from green areas in Szeged and in its neighbourhood

A multispektrális űrfelvételek pixelenkénti osztályozásához felhasználták a külső adatbázisokat, elemezték a képek radiometrikus és texturális sajátosságait. A statisztikai nomenklatúra¹² első főosztálya tartalmazza az ember által létrehozott felszíneket, illetve azokat a felszíneket, melyeket rekreációs célra alakítottak ki. A részletes leírás pontosan meghatározza¹³ mindegyik alosztály jellemző tulajdonságát, pl. a beépítés típusát.

¹² A nomenklatúra az első szinten 6 főosztályt, a negyedik szinten 60 alosztályt tartalmaz (EUROSTAT 1996)

¹³ Az EUROSTAT programjában a nomenklatúra csak az alosztályok általános tulajdonságait adja meg, melyek nem, vagy csak nehezen értelmezhetők, azonosíthatók spektrális tulajdonságokként, pl. az A114 jelű osztály – az izolált lakott terület – definíció szerint izolált lakóépületeket vagy lakóépületek laza hálózatát jelenti minden további meghatározás nélkül.

Ezen osztályozás szerint elkészítettük Szeged beépítettségi térképét (Mucsi 1996). A városban az 1879-es árvíz utáni újjáépítés a teljesen új, körutas-sugarutas, s ezáltal a koncentrikushoz közeli városszerkezet kialakulását tette lehetővé. A *nagy sűrűségű, folyamatos beépítésű terület* (a Wittig-féle zárt beépítés zónája) a Nagykörút és a Tisza által határolt terület, melyet szinte teljes egészében körbevesz a *közepes sűrűségű, folyamatos beépítésű terület*, melyet földszintes vagy egyemeletes családi házak és a 80-as évektől a 2-3 szintes társasházak jellemeznek: Alsóváros, Móraváros, Rókus és Felsőváros egymástól az Iparterülettel elválasztva alkotja ezt a gyűrűt (Wittignél ez a hézagos beépítés zónája). Az egykori városhatárt jelzik a közepes sűrűségű, folyamatos beépítésű terület külső határán lévő temetők. A Körgáton belül a korábban beépítetlen területeken és a leromlott állapotú családi házas városrészekben (*kertes, szuburbán jellegű lakóterületeken*) az 1970-es évek elejétől kezdve lakótelepek épültek, majd az 1990-es években ez kiegészült *kereskedelmi felhasználású területekkel* (benzinkutak, bevásárlóközpontok). Ehhez kapcsolódik egy belső peremi zónában az iparváros, a *vasút létesítményei*, több tó és néhány nagyobb zöldfelület (Vadapark, a Körgátat borító erdőfoltok). A Körgátot kívüli ún. telepek mind családi házas, kertes részei a városnak, inkább falusias jelleggel (*nem-folyamatos beépítésű lakóterületek*). Újszegeden hiányzik ez a szerkezeti sajátosság, kisebb jellegzetes területek azonban elhatárolhatók.

3.3. Szennyezett talajok használati kockázatának vizsgálata

A városökológiai vizsgálatok során elkerülhetetlen az egyes ökológiai részrendszerek, mint pl. a klíma, levegő, talaj, hidrológia, topográfia stb. értékelése. Fontos ez több szempontból is, de elsősorban azért, mert az ott élők életminőségét ezek állapota jelentősen befolyásolja. Ezzel magyarázható az is, hogy a talajok kockázatelemzési vizsgálatai a mezőgazdaságilag művelt területek után elsősorban a városi talajok szennyezettségével és ezek lakosságot érintő kockázatával foglalkoznak¹⁴. A talajra adott határértékek jelzik, hogy meghaladásuk esetén veszély jelentkezik az adott hasznosítási módnál (pl. játszótér vagy haszonkert), s utalnak az emberi egészségre akut és krónikus károsodásának lehetőségére¹⁵.

A városi ökoszisztémák talajának szennyezettség-vizsgálata sok esetben a forgalmas útvonalak menti talajszennyezettség felmérésére szorítkozik. Ezen vizsgálatok eredményeként megállapítható, hogy a közlekedésből származó nehézfém-szennyezés az úttól mintegy 50–100 m távolságig és 20–25 cm mélységig jelentkezik legerőteljesebben (Árkosi–Buna 1990). Ezen vonalas elrendeződésű területek talajai azonban hasznosításukat tekintve a lakosság egészségügyi veszélyeztetésében

¹⁴ Az egészségre ugyanis nemcsak az akut hatások jelenthetnek veszélyt, hanem a kis mennyiségben történő folyamatos terhelés is, melyek csak hosszú évek múltán okoznak esetleg különböző megbetegedéseket.

¹⁵ A jelenleg használt határérték-rendszerek azonban, mint pl. a holland lista, berlini lista, vagy az Eikmann–Kloke-féle határértékek szigorúan véve toxikológiailag nem indokolhatók (Kádár 1998). A veszélyeztetettség, elsősorban a talajhasználatától és a talaj tulajdonságaitól (kötöttség, pH, agyagásvány-tartalom és -milyenség, szervesanyag tartalom) függően, alacsonyabb vagy magasabb értékeknél egyaránt előfordulhat.

nem játszanak nagy szerepet. Más a helyzet a pihenőparkok, játszóterek, városi zöldterületek talajainak nehézfém tartalmával. Igaz, hogy az itt begyűjtött minták többnyire 1,5–4-szer kevesebb szennyezést tartalmaznak a feltalajban, mint a közvetlenül utak mellől gyűjtött minták, ugyanakkor az expozíciós utakat vizsgálva kiderül, hogy ez esetben az emberig való eljutásra sokkal nagyobb esély van: szél által szállított porszemcsék belélegzésével, homokozók, játszóterek talajának közvetlen érintésével, gyerekeknél a kéz és a talaj játék közbeni szájba vételével¹⁶, városi kiskertek művelésével, haszonnövények elemfelvételével.

1. táblázat. Szeged zöldterületi talajainak kémhatása, szervesanyag- (%) és nehézfém tartalma (ppm) néhány mintavételi pontban

Minta *	C org	pH	Cd	Co	Cr	Cu	Ni	Pb	Zn
1	7,07	7,91	3,02	64,19	15,48	509,04	30,72	53,45	159,35
2	6,38	7,30	1,07	45,46	10,52	238,79	27,39	27,27	60,53
5	5,02	7,54	1,79	54,62	11,32	254,46	26,68	22,15	66,70
6	6,85	7,29	1,39	34,34	15,92	230,93	16,92	29,86	81,87
9	6,73	7,23	1,61	54,49	22,32	281,11	41,29	56,65	141,87
10	2,62	7,33	1,97	56,43	11,76	263,65	25,69	42,02	98,93
20	7,39	7,25	1,48	48,72	15,01	260,34	27,31	124,02	104,33
21	6,46	7,23	1,75	56,79	12,34	255,34	26,17	23,95	66,92
27	9,20	7,26	1,52	51,60	9,97	258,00	16,70	49,10	53,84
30	5,57	7,21	3,76	45,27	17,81	253,32	33,89	58,38	166,98
32	4,46	7,52	1,12	55,86	20,20	300,03	44,89	32,92	118,46
33	5,50	7,35	1,27	65,62	19,76	290,30	48,79	27,81	109,53
34	6,63	7,32	0,94	62,06	24,72	285,36	56,62	31,40	11,77
35	4,51	7,32	1,25	54,42	22,96	301,04	42,93	45,43	129,05
36	5,63	7,27	0,50	56,64	21,96	277,47	48,65	26,45	94,07
37	7,19	7,52	0,72	55,19	24,97	285,95	49,20	39,46	107,13
38	6,54	7,24	10,98	69,85	65,11	391,65	57,12	231,75	517,88
39	8,91	7,42	13,29	69,46	73,46	455,25	58,96	332,81	650,64
40	9,07	7,49	1,05	52,14	16,21	273,69	34,67	32,93	93,06
41	9,72	7,36	1,22	51,41	12,47	266,77	26,95	60,89	81,85
43	7,73	7,25	1,62	66,73	28,74	301,19	43,99	33,93	153,47
44	7,68	7,43	1,50	56,62	14,22	273,13	28,18	32,42	109,75
<i>Átlag</i>	<i>6,50</i>	<i>7,35</i>	<i>1,77</i>	<i>46,79</i>	<i>17,47</i>	<i>270,39</i>	<i>30,16</i>	<i>47,04</i>	<i>109,82</i>

A szegedi parkok, zöldterületek talajainak szennyezettsége a vizsgált 7 nehézfém esetében változatos képet mutat (1. táblázat). Míg az Pb, Zn, Cr, Ni¹⁷ csak 2-3 eset-

¹⁶ Játszótereken végzett kísérletek alapján megállapítható, hogy 2 év körüli gyerekek percenként 1,5–2-szer érintik szájukhoz földes kezüket (Ruck 1990).

* A mintavételi helyek megoszlását lásd a 7. ábrán.

¹⁷ A talajok feltárása királyvizes feltárással, mérése atomabszorpciós spektrométerrel láng technikával történt.

ben, addig a Cu esetében minden minta elemtartalma meghaladja a „megengedhető maximális mennyiséget”¹⁸. Mindezen vizsgálati eredményeket azonban csak az egyéb talajtulajdonságokkal összefüggésben értelmezhetjük¹⁹.

A szegedi talajokban mért elemtartalmakat számos egyéb referencia-értékhez is hasonlíthatjuk (2. táblázat). A mért értékeket az antropogén terheléstől mentes talajokra vonatkozó értékekkel összevetve megállapítható, hogy Szeged zöldterületi talajainak terheltsége, azaz a város „háttérszennyezettsége” igen jelentős. Az egyes mintavételi helyeket figyelembe véve szembetűnő, hogy a 38. és 39. mintavételi helyen minden fém esetében a határértéket meghaladó nehézfém-tartalmat tapasztaltunk. Ezen mintavételi pontok (Szőregi út menti játszótér, Belvárosi-híd újszegedi felhajtója) régóta nagy autóforgalmat bonyolító közlekedési csomópontok közelében vannak, és nincs olyan természetes vagy mesterséges létesítmény (bokor vagy fasáv, épület), mely annak hatását leárnyékolná. Számos országban (pl. Németország) a hazai gyakorlattal ellentétben, a határértékek megállapításánál differenciálnak a talajhasználat függvényében. Az e lista szerinti, a gyerekjátszóterekre vonatkozó határértékeket Szeged város játszótereinek talajai számos esetben meghaladják. Nem ritka e határértékrendszerben megadott C érték (toxikus érték: károsodik a védendő objektum: növény, állat, ember; beavatkozás szükséges) túllépése sem. Az adatok a város bizonyos részeinek fokozott háttérszennyezettségére hívják fel a figyelmet. Ahhoz, hogy a város talajszennyezettségéről minél teljesebb képet alkothassunk, szükséges annak eredetét is megvizsgálni. Ennek érdekében a jelenleg is folytatódó kutatásaink a városi talajok geogén, pedogén és antropogén eredetű nehézfém-tartalmának elkülönítésére, a városban gyűjtött hullópor vizsgálatára, valamint a gyermekeket leginkább veszélyeztető homokozók anyagának elemzésére irányul (7. ábra).

2. táblázat. Szeged város talajának nehézfém-szennyezettsége (ppm)

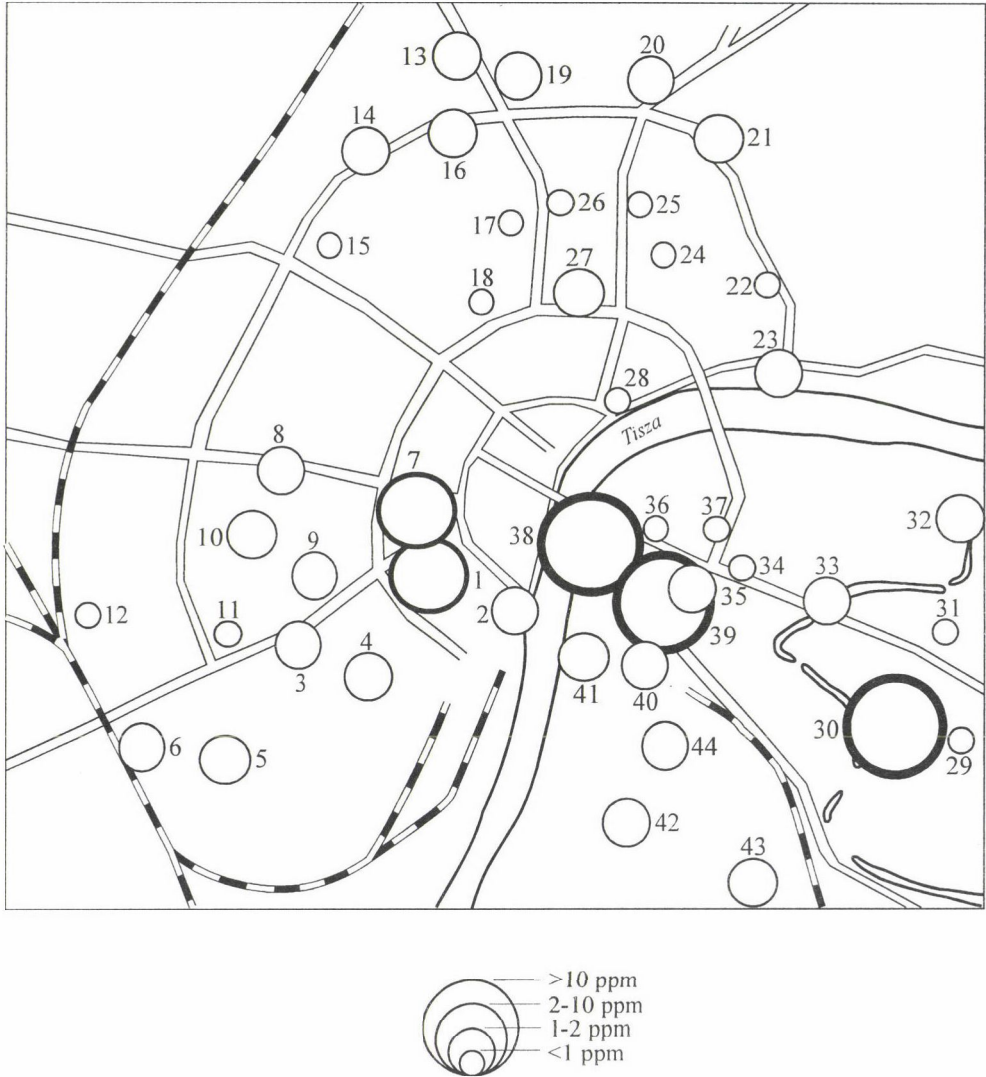
	Cd	Co	Cr	Cu	Ni	Pb	Zn
Városi talajok átlagos nehézfém-tartalma (0–10 cm) ¹ .	0,48	–	20	16,6	–	37,3	66
Antropogén terheléstől mentes talajok átl. nehézfém-tart. ²	0,1-0,5	–	5–100	2–40	5–50	2–60	10–80
Javasolt határért. a talajhaszn. függv. - gyermekjátszó ³	2	–	50	50	40	200	300
Szegedi zöldterületek talajainak átl. nehézfém-tart.	1,7	46,7	17,4	270	30,1	47,0	110
Megengedhető max.. menny. talajokban (T=15-25) ⁴	2	50	100	100	50	100	250

Forrás: 1. Fiedler-Rösler 1993; 2. Brümmer et al. 1991; 3. Kloke 1980, 4. Mezőgazdasági és élelmezésügyi ágazati műszaki irányelv 1991 jan.

¹⁸ Mezőgazdasági és élelmezésügyi ágazati műszaki irányelv.

¹⁹ A vizsgált talajok vályog, agyagos-vályog fizikai minőségűek, kémhatásuk semleges (pH: 7–8), szervesanyag-tartalmuk jelentős (a felső 10 cm átlagosan 6,5 %).

7. ábra. A szegedi talajok kadmium-tartalma a mérési helyek feltüntetésével
 Figure 7 Cadmium content of soils in Szeged and its measurement sites

4. AZ ÖKOLÓGIAI ALAPÚ VÁROSTERVEZÉS LEHETŐSÉGEI SZEGED PÉLDÁJÁN

A városökológia egyik alapkérdése, hogy a környezeti információkat hogyan integráljuk a vizsgálatokba. Erre a legmegfelelőbb választ az ökológiai várostervezés adhatja. Ennek célja általában kettős. Egyrészt szolgálnia kell az ember és a városi környezet közti viszony harmonikus keretek között tartását (pl. városi életminőség javítása), másrészt biztosítania kell a települések fenntartható fejlődését²⁰.

A települések ökológiai tervezése két nagyobb logikai csoportba sorolható. Az elsőbe a *problémaorientált tervezés* módszerei és irányzatai sorolhatók. Itt a fő törekvés lehetőleg minden káros környezeti hatás feltárása. Ebben az esetben még nagyon precíz adatokra sincs szükség, inkább koncepcionális modellre. Sok környezeti feladat már ezzel a módszerrel, illetve ha ezt egy nagyobb stratégiai tervezés első lépésének tekintjük, akkor már ebben a fázisban megoldható. Ilyen logikai alapú a magyar környezetvédelmi törvény települések számára előírt környezeti terve.

Egy ilyen tervezéskor azt vesszük pl. figyelembe, hogy a káros hatások megnyilvánulása attól is függ, hogy az adott felszín, ahol a hatás jelentkezik, mennyire érzékeny²¹. A 8. ábrán Szeged példáján mutatjuk ezt be. A kérdés az, hogy miképp vessük össze a negatív hatásokat és a felszínnek eltérő érzékenységét. Újra hangsúlyozni szeretnénk, hogy itt nem precíz adatokra van szükség. Egy megoldás pl. úgy képzelhető el, hogy lajstromozzuk a káros környezeti hatásokat (Streefkerk 1998) és aszerint, hogy kevésbé érzékeny, érzékeny vagy nagyon érzékeny felszínt érintenek, hatásfokukat rendre 1, 2, 3 ponttal értékeljük. Ezt a logikát tetszés szerinti hatásra alkalmazhatjuk (lásd 3. táblázat), és így a konfrontációs területeket relatív súlyokkal láthatjuk el. Ezt a problémaorientált tervezési eredményt továbbvihetjük, s egyfajta településkörnyezeti zonációt készíthetünk el.

A másik irányzat a *célorientált tervezés*. Itt a káros hatások valós problémákat okoznak, amelyek nagyobb apparátus, speciális információk (adatbázis, modell stb.) alkalmazása nélkül nem oldhatók meg.

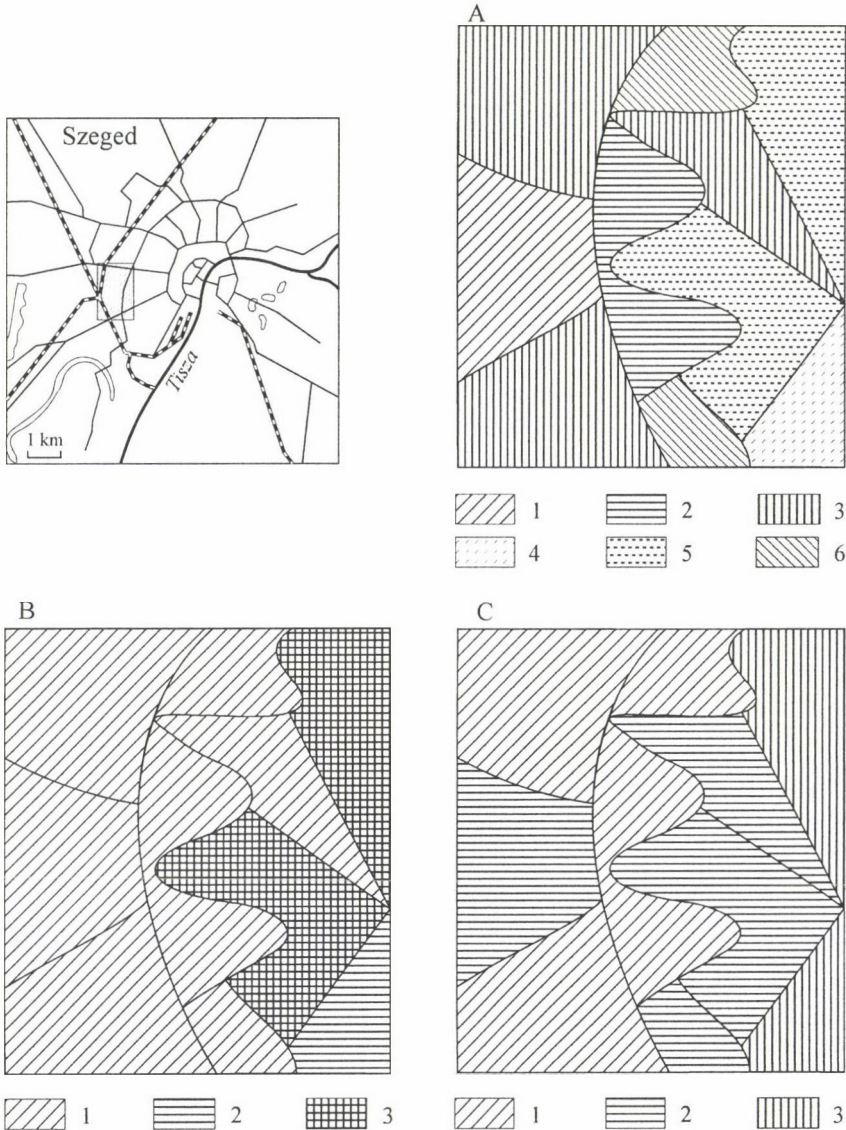
A célorientált tervezés egyik kulscategóriája a környezethasználat kockázatának számítása. Egy ilyen példát mutattunk be az előbbieken. Ott a probléma a város (Szeged) talajainak nehézfémzennyezése volt, különösen az emberek által intenzívebben használt területeké. A cél pedig annak megállapítása, hogy milyen mértékben és ütemben kell beavatkozni, hogy a használati kockázat lehetőség szerint csökkenjen.

Az összehasonlító kockázatelemzés a különböző környezeti hatásoknak az emberi egészségre, az ökológiai állapotra és az életminőségre gyakorolt hatását igyekszik megbecsülni egy adott területen.

²⁰ Ennek körvonalát a Rio-ban, a településekre megfogalmazott Local Agenda 21 kerete is kijelöli.

²¹ Az érzékenység a településen általában a természetesség fokával nő. (Ha a cél a városi ökörendszer állapotának javítása.) A városi terület felhasználása és funkciója alapján felvázolható egy érzékenységi skála.

8. ábra. A térbeli funkciók és érzékenységük Szeged egy részének példáján
 Figure 8 Spatial functions and their sensitivity shown on a part of Szeged

A: 1: síkság, 2: erdő, 3: mezőgazdaság, 4: rekreáció, 5: lakóterület, 6: iparterület; B: 1: többnyire talaj, vízborítás, ültetvények, 2: többnyire emberek által használt, 3: többnyire természetes és mesterséges anyagok; C: 1: kevésbé érzékeny, 2: érzékeny, 3: nagyon érzékeny

A: 1: plain, 2: forest, 3: agriculture, 4: recreation, 5: residential area, 6: industrial area; B: 1: soils, water cover, 2: high density of population, 3: anthropogenetic soils; C: 1: less sensitive, 2: sensitive, 3: very sensitive

Forrás: Miller-DeRoo (1998) alapján

3. táblázat. A káros környezeti hatások számának és a felszínérzékenység mértékének együttes értékelése

Káros hatások száma	Kevésbé érzékeny	Érzékeny	Nagyon érzékeny	Összes pont
Nincs hatás	0	0	0	0 - jó
1 hatás	1	2	3	1 2 3
2 hatás	1,1 1 1	2 2,2 2	3 3 3,3	2 3 4 4 5 6 - romló

Forrás: Streefkerk 1998

A relatív kockázat azt az információt adja a döntéshozóknak, hogy mi a legsürgetőbb megoldásra váró feladat. A kockázatot a káros környezeti hatás típusának megfelelően:

- kárértékben (pl. rezgés okozta kár),
- az érintett népességszám %-ában (pl. porszennyezés),
- évenkénti halálozási rátában (pl. toxikus, radioaktív szennyezés) szokták mérni.

A kockázatbecslés egyik feladata, hogy útbaigazítson, pl. a média által közölt, olykor súlyozatlan információk között. Ez szolgálhat alapul a kárelhárítási, megelőzési prioritások kijelölésében is. A másik feladata tulajdonképp az, hogy jusson túl ez az információ a döntéshozókon, mert nemcsak a politikusok és szakértők dolga a sok információban való eligazodás, hanem a számos környezeti felelős között kohéziót kell teremteni, és a kockázatbecslés lehet az egyik közös nyelv²².

Nagyon hangsúlyozottan szólni kell arról is, hogy a kockázatbecslés az utóbbi években igen népszerű gyakorlat lett, és főként emiatt egyszerűsített formái már a problémaorientált tervezésben is használatosak.

A vizsgálataink eredményeként bemutatott földrajzi térbeli adatokkal (zöldfelületi ellátottság, elérhetőség, talaj nehézfém terhelése) kiegészülő környezeti tervek a problémákat vagy a célorientált tervezés eredményeit területiségükben igyekeznek megragadni. Ehhez a nyugati országok legtöbbszörében már a *környezeti zonációt* alkalmazzák a városokra (Miller–DeRoo 1998; Pearce 1998). A környezeti zónák olyan területeket jelölnek, ahol az adott funkcióhoz meghatározott mértékű környezetszennyezés megengedhető. Az egész kérdéskör mögött az áll a háttérben, hogy vajon egy adott területen kevert vagy szeparált területhasználat indokolt-e? Ez annak a felismerése, hogy noha lakóterületet nem terveznek ipari övezetbe, de elkerülhe-

²²Az is biztos, hogy a környezeti kockázatbecslés nem egyedüli módszere a környezeti döntéshozatalnak és nem is vége a folyamatnak, hisz pl. a megszületett prioritási rend, ágazati integráció tovább él a tervekben

tetlen bizonyos átlapoló területhasználat (pl. a lakást, iskolát az ipari zónát átszelő úton kell megközelíteni). Ez a fajta területi gondolkodásmód méri a környezet-minőséget, szabályozza a környezetileg érzékeny tevékenységeket, és környezetileg valamiféle optimumot igyekszik keresni a funkciók integrációja és szegregációja között. A kérdés nem ágazatilag fogalmazódik meg – azaz „csökkentsük valahol az emissziót” –, hanem úgy kezeli, hogy azt a lehetséges mértékig már lecsökkentették és a környezetérzékeny területhasználatokat (is) kell szabályozni.

A zonáció egyik, máig megoldatlannak tekinthető kérdése, hogy miként tudjuk a különböző ágazati eredményeket integrálni. Az irodalomban ma nagyon gyakorlatias megoldásokkal találkozunk, amelyek olykor a tudományos értékelési kritériumokat nem teljesítik. A kockázat-számítás kvantitatív alapú egységei (pl. a népesség %-os érintettsége) ugyan alkalmasnak tűnnek az addícióra, de a kumulálódó hatások mérésére nem képesek.

IRODALOM

- Adam, K. 1988: *Stadtökologie in Stichworten*. Unterägeri/Schweiz: Ferdinand Hirt Verlag.
- Árkosi I. – Buna B. 1990: A közlekedésből származó nehézfémek (ólom) talaj- és növényiszennyező hatásának vizsgálata. *Környezetgazdálkodási Kutatások* 3: 27–61.
- Brümmer, G. W. – Hornburg, V. – Hiller, D. A. 1991: Schwermetallbelastung von Böden Mitteilungen Dt. *Bodenkundliche Gesellschaft* 63: 31–42.
- Eurostat 1996: Remote sensing and statistics programme. Delimitation of urban agglomeration. Term of reference.
- Fiedler, H.J.– Rösler, H.J. (eds) 1993: *Spurelemente in der Umwelt*. Jena-Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- Hahn, E. 1984: *Siedlungsökologie*. Karlsruhe: Müller.
- Kádár I. 1998: *Kármentesítési kézikönyv 2*. A szennyezett talajok vizsgálatáról (Kármentesítési program). Budapest: Környezetvédelmi Minisztérium.
- Kloke, A. 1980: *Richtwerte 80' Orientierungsdaten für tolerierbare Gesamtgehalte einiger Elemente in Kulturböden Mitteilungen VDLUFA*. Hefte. 1/3.
- Lichtenberger, E. 1993. Stadtökologie und Sozialgeographie. In: Sukopp, H. – Wittig, R. (eds.) *Stadtökologie*. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag:10–45.
- Mezőgazdasági és élelmiszerügyi ágazati műszaki irányelv 1991 január.
- Miller, D. – DeRoo, G. (eds) 1998: *Urban environmental planning*. Aldershot-Brookfield: Ashgate.
- Mucsi L. 1996: *Városökológia elmélete és gyakorlati alkalmazása Szeged példáján*. PhD értekezés. Szeged.
- Park, R. E. et al. 1926: *The City*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Pearce, J. 1998: Integrated environmental zoning: a comparative studies of 12 countries. In: Miller, D. – DeRoo, G. (eds): *Urban environmental planning*. Aldershot-Brookfield: Ashgate: 213-227.
- Ruck, A. 1990: Bodenaufnahme durch Kinder – Abschätzungen und Annahmen. *Bodens* 5: 1–20.
- Streefkerk, N. 1998. A method for incorporating environmental aspects into spatial planning In: Miller, D. – DeRoo, G. (eds) *Urban environmental planning*. Aldershot-Brookfield: Ashgate: 137-155.
- Sukopp, H. – Hejny S. (ed) 1990: *Urban ecology*. Den Haag: SPB Academic Publishing.
- Sukopp, H. – Wittig, R. (eds) 1993: *Stadtökologie*. Stuttgart: G. Fischer.
- Unger J. 1997: *Városklimatológia – Szeged városklimája*. Acta Climatologia. Szeged.
- Wentz, E. N. 1976: *A Survey of the Literature of Optimum City Size*. Urban System Group Report, Charlottesville: University of Virginia.
- Wittig, R. 1991: *Ökologie der Grossstadtflora*. Stuttgart: Gustav Fischer UTB 1587.

**ROLE OF URBAN ECOLOGY IN THE REGIONAL PLANNING
– DEMONSTRATED ON THE EXAMPLE OF SZEGED**

Gábor Mezősi – László Mucsi – Andrea Farsang M. Tóth

The aim of our study is to sum up the latest results of urban ecology from the point of view of (physical) geography, to draw attention to the possible way of further researches and to show some of the applications, which were made on the example of Szeged at the Department of Physical Geography, JATE.

Several approaches of urban ecology are known. We believe that, the urban ecology can be a very important research field for geography. From the point of view of physical geography, the easiest way to deduce the concept of urban ecology is derivating it from landscape ecology. *The city is a special prototype of the urban ecosystems (a recta of ecosystem-complexes) under human influence having specific functions.* Therefore, important task of the urban ecology – in a wider concept – is to reveal the environmental conflicts of a town, localise them and give a broad scientific background for decision makers in urban land use problems. We think, it is important to study social and political elements besides the biotic and abiotic factors in urban ecological research, although, they all must rest on human ecological basis. Hence, the urban ecology should not mean only the manner of the existence of nature (e.g. vegetation) in towns.

The special climatic conditions within a town (e.g. forming of heat islands), chemical and physical properties of its soils (heavy metal pollution, aggradation, too intensive humification etc.), ecological and climatic effects of its topography may change from place to place, therefore, towns can not be considered as uniform ecological surfaces. „Natural” ecological conditions loose their importance and they vary according to the land use. Therefore, urban ecological mapping is very often based on the mapping of land uses.

To define the land use and the type of built-up areas in Szeged by remote sensing, we have used two different methods, such as calculating and classifying of vegetation index and analogue mapping based on the nomenclature of EUROSTAT.

During an urban ecological research it is unavoidable to evaluate the components of the ecological system, e.g. climate, air, soil, hydrology and topography. It is important, because the quality of living conditions of the citizens are deeply influenced by the factors above. Furthermore, the risk analysis of soils deals with agricultural areas and its second important application is studying the pollution of urban soils and its influence and risk on the citizens. The heavy metal pollution (7 measured elements) of the soils of parks and green areas in Szeged shows a varied pattern. Whilst only in 2-3 cases the lead, zinc, chrome and nickel pollution is higher than the „upper maximum threshold” determined by regulations of agriculture and food hygenics, the copper content is always above the threshold.

A „VÁROS-VIDÉK PEREMZÓNA” NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA ÉS SZEREPE AZ ALFÖLDI VÁROSOK ÁTALAKULÁSÁBAN

Timár Judit – Baukó Tamás*

1. A „VÁROS-VIDÉK PEREMZÓNA” MINT „ÚJ” TÉRKATEGÓRIA KUTATÁSÁNAK FONTOSSÁGA

Az 1990-es évek társadalmi-gazdasági átmenete látványos átalakulást eredményez a hazai, köztük az alföldi városok – különösen a nagy- és középvárosok – térszerkezetében. A nyugati városfejlődéshez képest némileg rendhagyó módon, egyszerre gyorsultak fel s figyelhetők meg centralizációs és decentralizációs folyamatok (Beluszky–Timár 1992, Kovács Z. 1999). Egyfelől, jelentős tőke összpontosul a városközpontok felújítására, megváltozik azok funkciója, kicserélődik lakó- és szolgáltatásait használó-nyújtó népessége. Másfelől, érzékelhető lendületet vesz egy olyan decentralizációs folyamat, melynek révén a városi népesség, valamint termelő és nem termelő tevékenységeik (a tőke, a beruházások stb.) egy része a városi központok helyett az azokat övező térségekben koncentrálódnak, de legalábbis megindul a korábbi városlakók, az üzemek, hivatalok, szolgáltatások stb. bizonyos körének kitelepülése a központokból azok közvetlen környezetébe.

Ez utóbbi térfolyamat egyre több kutató figyelmét vonja magára (Enyedi–Szirmai 1992; Timár 1993, Berényi 1997; Ladányi–Szelényi 1997; Dövényi et al 1998; Daróczy 1998, 1999; Bihari 1999; Keresztély–Gimesi 1999; Kovács K. 1999; Nagy S. Gy. 1999; Perger 1999; Váradi 1999). Mivel pedig a vizsgálatok leginkább a migráció, a társadalomszerkezet, a lakásépítés, illetve az ingatlanpiac, a vállalkozások, valamint az ezekkel kapcsolatos helyi politika alakulására koncentrálnak, s többnyire publikált statisztikai adatokra támaszkodnak, így általában a városra és az azt körülvevő szuburbanizálódó falvakra terjednek ki. *A városok közigazgatási határán belül folyó szuburbanizáció megkülönböztetésére, jellemzői feltárására – talán épp sajátos térszerkezetük, nagy, lakott helyekkel teli határuk miatt – először az alföldi városok kínáltak* (Csatári–Enyedi 1986; Timár 1993, Kovács Z. 1999). A rendelkezésre álló adatok azonban ezekben a tanulmányokban is a „központi belterület”, „egyéb belterület”, „külsőterület”, „népszámlálási körzet” statisztikai térkategóriák szerinti vizsgálódásra szorítják a kutatókat. Pedig a legradikálisabb változások korántsem ezekhez a téregységekhez igazodnak. Sokkal inkább ahhoz a sajátos földrajzi térhez kötődnek, melyet a nyugati szakirodalom az „urban-rural fringe” („város-vidék peremzóna”) névvel illet, s amely az ottani településrendezés egyik sarkalatos pontja. Precíz lehatárolására egyelőre nem dolgoztak ki

---

* Dr. Timár Judit a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető; Dr. Baukó Tamás tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály

A tanulmány részben az OKTK 789/94. III/b sz., „Az urbanizáció sajátosságai és településrendezési vonatkozásai a város-vidék peremzónában az Alföldön” c. kutatás eredményeire támaszkodik.

széleskörűen elfogadott, illetve alkalmazható módszert – némelyek társadalmi mutatókból (így pl. életmód-jegyekből) indulnak ki, míg a többség a terület-hasznosítás jegyeire hagyatkozik (lásd pl. Pryor 1968; Boskoff 1970; Thomas 1974). Abban azonban általában egyetértenek, hogy legjellemzőbb meghatározóik – vagyis az *urbánus és rurális területhasználat és népesség keveredése, a városi expanzió révén az élettevékenységek, tulajdonformák rendkívül gyors változása, az eltérő érdekek ütközése – miatt az ilyen térségek mindenképpen egyfajta „konfliktuszónának” tekinthetők.* Márpedig, ha az „átmenetiség” és a konfliktusok a város-növekedés bármely korszakában elválaszthatatlanul hozzátapadnak az ilyen perifériákhoz, akkor egy olyan történelmi korban, amikor a makrotársadalom és -gazdaság fejlődése is egyfajta átmeneti helyzetben van, a városokban pedig határozottan erősödik a centrifugális erők szerepe, akkor a hazai területfejlesztésnek, -rendezésnek az eddigieknél lényegesen nagyobb figyelmet célszerű szánnia a „város-vidék peremzónának”. Meggyőződésünk ezért, hogy az ilyen térségeket (is) tanulmányozó eddigi néhány kutatás (pl. Timár J. 1993b, 1998; Mucsi 1996; Kiss 1999; Nagy E. 1999) korántsem tekinthető egy „újabb nyugati terminológia öncélú adaptálásának” vagy épp a magyarországi térfolyamatok külföldiek számára való értelmezésének – folytatásuk komoly gyakorlati haszonnal kecsegtethet.

Jelen tanulmány célja, hogy különböző módszerek segítségével tárja fel az alföldi város-vidék peremzóna néhány (területhasználatban, funkciókban, tulajdonviszonyokban, életmódban megnyilvánuló) sajátosságát, adalékokat szolgáltatva e tértípus Alföldön érvényes lehatárolásához is. Legfontosabb szándékunk azonban az, hogy – empirikus vizsgálatok eredményeit bemutató – érzékeltessük, mennyire frekvenciált színhelye a város-vidék peremzóna a közép- és nagyvárosokban zajló térfolyamatoknak, s hogy felhívjuk a figyelmet a gyors változásokból és az érdekütközésekből adódó konfliktusokra.¹

2. A TERÜLET HASZNOSÍTÁSÁNAK ÉS A BEÉPÍTÉS VÁLTOZÁSÁNAK JELLEMZŐI AZ ALFÖLD NÉHÁNY NAGYOBB VÁROSÁBAN KARTOGRÁFIAI ÉS MŰHOLDAS INFORMÁCIÓ KIÉRTÉKELÉSE ALAPJÁN

Az urbánus és rurális területhasználat keveredése, ez utóbbi gyors visszaszorulása a város-vidék peremzóna létezésének legfontosabb indikátora. Az ilyen terüle-

¹ Meg kell jegyezni, hogy a szakirodalom nem egységes az elővárosok „fringehez” vagy azon kívülre sorolását illetően (általában a részének tekintik; a szűkebb értelmű definíciót alkalmazók a „szuburbán övön” belüli, a központi beépített terület külső peremeként határozzák meg, de például Boskoff /1970/, bár elismeri, hogy a fringe-területek szigetként a szuburbán zónán – sőt néha a „városhatáron” – belül is fellelhetők, általában azon túli területként értelmezi őket). Lévé, hogy az alföldi lakóhelyi szuburbanizáció a legtöbb nagyváros körül inkább a kezdeti, mint kiteljesedett szakaszában van, s az általa érintett települések/településrészek ma talán legjellegzetesebb példái az urbánus és a rurális jegyek keveredésének, ezért ezeket a város-vidék peremzóna részének tekintjük. Mivel azonban a fentiekben jelzettek szerint az elővárosiasodó falvak és egyéb belterületek iránt örvendetes módon növekszik a kutatók érdeklődése, jelen tanulmányban a peremzónának csak a „központi belterületre”, illetve „külső területre” eső részeivel foglalkozunk.

tek lehatárolására, több városban történő átfogó vizsgálatára kartográfiai és műholdas információk kiértékelése nyújt lehetőséget. A területhasznosítás intenzitásának elemzéséhez a Landsat 5 TM és a SPOT 2 műholdakról 1991-ben, illetve 1992-ben készült felvételekből származtatott 1:50.000 méretarányú fotóproduktumokat használtuk. A felvételek egymáshoz közeli időpontjai, az azonos méretarányú fotóanyag lehetővé teszi a gyakorlatilag egységes értékelést, teljes körű összehasonlíthatóságot nyújtva. (A vizsgált városok: Nyíregyháza, Kecskemét, Békéscsaba, Debrecen, Szolnok, pontosabban ezek központi belterülete, valamint a csatlakozó külterületi részek.)

A műholdas felvételeken különböző városi területhasználati kategóriák különíthetők el a felszínfedettségről nyerhető információk alapján. A kiértékelés folyamatában a legfőbb indikátorok és tényezők az alábbiak:

- a zöldfelület részaránya,
- a zöldfelület jellege,
- a zöldfelület alak, geometriai jellemzői,
- a mesterséges felszínfedés spektrális és térbeli jellemzői,
- tömbszerű, egyértelműen interpretálható épületek,
- közlekedési infrastruktúra,
- víztestek,
- egyéb, alak alapján felismerhető objektumok,
- a felszíni elemek különböző kombinációjából keletkezett karakterisztikus mintázat: „pattern” (logikai kiértékelés),
- lokális tapasztalat, általános helyismeret.

A műholdfelvételek kiértékelése során kialakított területhasználati kategóriák és jellemzőik (az Európai Unió Phare Corine Land Cover térképezési rendszerrel korrelálón) az alábbiak:

1. *Zárt, városias beépítés:* a mesterséges felszín domináns, illetve a zöldfelület minimális aránya; sűrű beépítés.
2. *Tömbös, laza, telepszerű beépítés:* lakótelepek, több tömbből álló intézményterületek.
3. *Laza, városias és viszonylag sűrű falusias beépítés:* 30–50 százalékos zöldfelület-arány, 30–50 százalékos utcafront-beépítési arány.
4. *Ritkább, falusias beépítés, intenzív művelésű kertes zóna többnyire lakásnak is alkalmas épülettel:* a zöldfelület aránya domináns, az ideiglenes vagy állandó lakásra szolgáló épületek ritkább és esetenként egyenetlen eloszlásúak.
5. *Ipari, raktározási terület:* gyakrabban mesterséges vagy kopár, ritkábban zöld felszínborítás, ipari és raktárépületek.
6. *Közlekedési terület.*
7. *Különösen változatos hasznosítású, fragmentált, gyakran roncsolt terület, többnyire a településperemen.* A leggyakrabban előforduló objektumok, jelenségek: fragmentált lakóegységek, kisparcellás mezőgazdasági területek, egyidejű, de gyakrabban egykori felszíni nyersanyag-kitermelés, hulladékkezelő telep, egyéb roncsolt felületek, mezőgazdasági központ, major, telep, mesterséges és természetes szabadidő-területek, kereskedelmi és vendéglátó komplexumok, stb.

8. *Zöldfelület*: parkok, erdők, temetők.
9. *Nyílt térszín, többnyire mezőgazdasági terület*: rét, legelő, (nagy- és kisparcellás) szántó, kertzóna (többnyire épületek nélkül).

A fenti területhasznosítási/felszínfedettségi kategóriák csak némileg különböznek a – szintén Európai Unió-beli – statisztikai nomenklatúrától (EUROSTAT In: Mezősi et al 1999). A Corine-rendszerben a lakóterületek megkülönböztetése az említett kategorizálás IV. szintjéhez áll közel, a többi hasznosítási kategória az EUROSTAT II. szintjével áll összhangban. (A „különösen változatos hasznosítású, fragmentált, gyakran roncsolt terület” – amely meghatározás a peremzóna vizsgálata szempontjából döntő fontosságú – lényegében megfelel az EUROSTAT „kitermelés, építési terület, hulladékelhelyezés, hasznosítatlan terület” kategóriájának, azzal a különbséggel, hogy a magyarországi – s ezen belül: alföldi – sajátosságok szerint itt szórt elrendezésben építmények is nagyobb arányban megtalálhatók.)

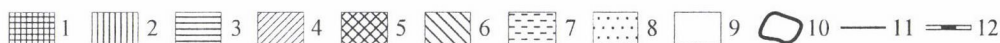
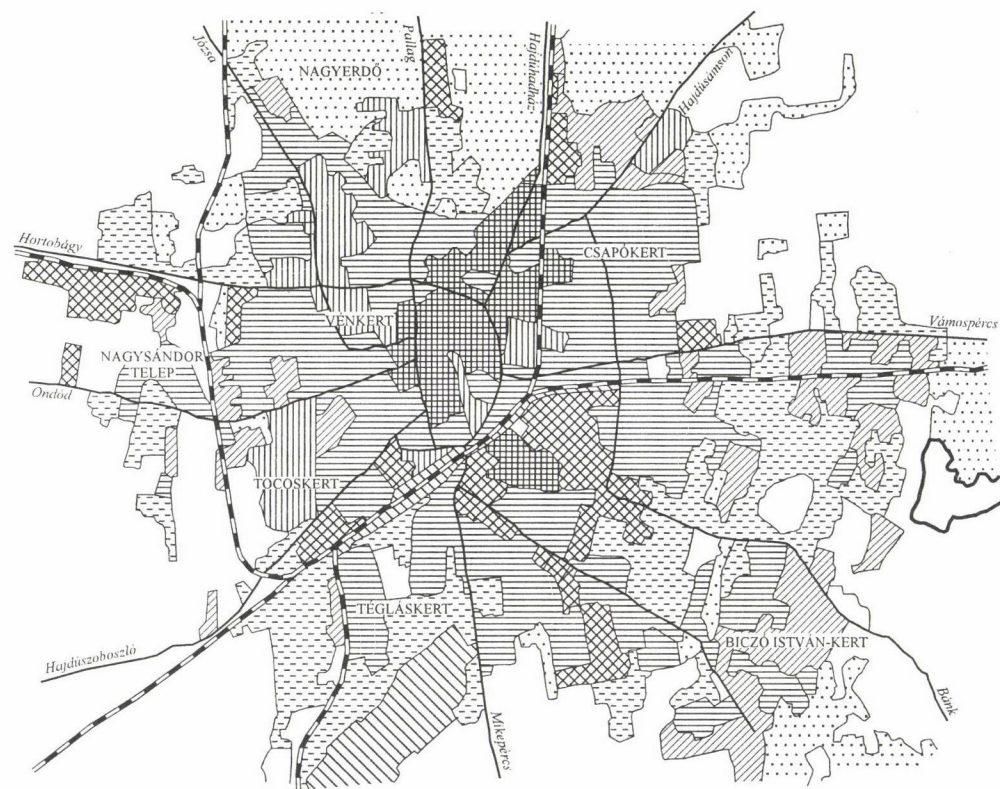
Ha csupán *egyetlen időpontra* szorítkozva vizsgáljuk a területhasznosítást, s az urbánus és a rurális területhasználat keveredésének legjellemzőbb helyeit keressük, megállapítható, hogy *a fenti kategóriák közül a 7.* ("különösen változatos hasznosítású, fragmentált, gyakran roncsolt terület) egyértelműen a város-vidék peremzóna részét képezi, s a településtervezés, -rendezés során mindenképpen különleges figyelmet követel, hiszen itt konfliktusok egész sorára lehet számítani. *A 4. típus* („ritkább, falusias beépítés, intenzív művelésű kertés zóna többnyire lakásnak is alkalmas épülettel”) szintén elsősorban a beépített területek szélén jelenik meg, s ennek egy része is minden bizonnyal „peremnek” (fringe) tekinthető, ennek bizonyítása azonban terepi, társadalmi jellegű kutatásokat igényel (ld. Debrecen példáját; 1. ábra)². *A „nyílt térszínekkel” való találkozási vonalak menti szűkebb-tágabb sávok* – lévén, hogy a városok területén fellelhető legegységesebb rurális területhasználattal való érintkezés helyei – többnyire ugyancsak a peremzóna részét képezik.

Új szempontot hoz a lehatárolásban, s a peremzóna városszerkezeti átalakulásban betöltött szerepe megismeréséhez elengedhetetlen a *beépítés változásának nyomon követése* korábbi topográfiai térképek vizsgálatba vonásával (2. ábra). A műholdfelvételek kiértékelése során és eredményeként kialakított területhasznosítási kategóriák kartográfiai megfeleltetéséhez az 1:25000 méretarányú térképek információtartalma szükséges, így ezek a térképszelvények szolgálták a megelőző állapotok rekonstruálásához.

---

² A kérdés eldöntését az teszi nehezzé, hogy a fenti kategóriába tartozó területek a rurális és urbánus funkciók keveredése miatt nyugati mércével egyértelműen a város-vidék peremzóna részének lennének tekinthetők. Csakhogy a kiterjedt falusi övet – mely magában foglalja a vita tárgyát képező területeket is – már Mendöl Tibor (1936) az alföldi városok jellegzetességeként mutatta be. Kelet-Közép-Európában pedig maga az urbanizáció is sajátosan sok rurális elemet hordoz. Ilyen, részben ritkább falusias beépítésű területek az időközben lezajlott építkezések miatt akár nagy, valóban városias lakótelepekkel, ipartelepekkel lehetnek teljesen körbezárva.

1. ábra. A területhasznosítás intenzitása Debrecen központi, zárt beépítésű részén 1991-ben műholdas adatok alapján
 Figure 1 Land utilization intensity in Debrecen's continuously built up central part, based on satellite image data, 1991

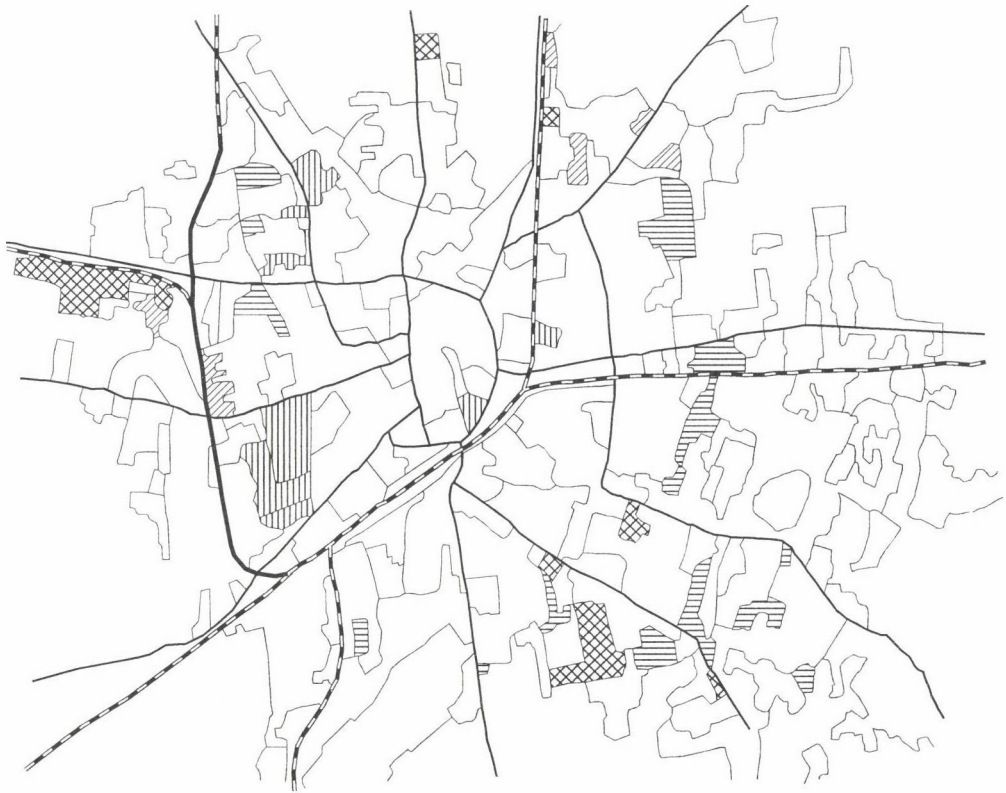

1: zárt, városias beépítés, 2: tömbös, laza, telepszerű beépítés, 3: laza, városias és viszonylag sűrű falusias beépítés, 4: ritkább, falusias beépítés, intenzív művelésű kertés zóna többnyire lakásnak is alkalmas épülettel, 5: ipari, raktározási terület, 6: közlekedési terület, 7: különösen változatos hasznosítású, fragmentált, gyakran roncsolt terület, többnyire a településperemen, 8: zöldterület, 9: nyílt térszín, többnyire mezőgazdasági terület, 10: vízfelület, 11: közút, 12: vasút
 1: continuous, urban type built up area, 2: sparsely built up area with blocks of flats, 3: sparse urban type or relatively dense village type built up area, 4: more sparse village type built up area or intensive garden zone with buildings even suitable for permanent living, 5: industrial and storage area, 6: transportation use, 7: particularly diverse utilization on fragmented, often devastated surface, mainly on the settlement fringe, 8: greenery, 9: open space, dominantly agricultural area, 10: water body, 11: main road, 12: railway

2. ábra. A beépítés változása 1982 és 1991 között felszínfedettségi kategóriák szerint Debrecen központi, zárt beépítésű részén kartográfiai és műholdas adatok alapján. (Az 1991-ben megváltozott hasznosítású területek területi jellel ellátva az 1. ábra magyarázata szerint)

Figure 2 Utilization changes between 1982 and 1991 by the land cover category in Debrecen's continuously built up part, based on cartographic and satellite image data. (patterns show the areas of changed utilization in 1991, using the legend for fig 1.)

— 1

1: új vasútvonal-szakasz
1: new railway section

Sajnos, az említett térképek jelentősen különböző időpontokban rögzített állapotokat mutatnak (a legkorábbi 1968-ból, a legkésőbbi 1983-ból származik), így az egyes városokban bekövetkezett változások teljes körben nem összevethetőek, de, az egymáshoz viszonylagosan közeli időpontoknak köszönhetően Nyíregyháza Kecskeméttel, a többi három város egymással lényegében összehasonlítható. További akadályt jelent az időbeli elemzés, a változások térbeli regisztrálása szempontjából, hogy a topográfiai térképek lényegében „nem ismerik” a „különösen változatos hasznosítású, fragmentált, gyakran roncsolt terület” kategóriát – amely pedig a peremzónák vizsgálata szempontjából alapvető jelentőségűnek tűnik –; az érintett területek többnyire „nyílt, mezőgazdasági térségekként” szerepelnek, a mappák legfeljebb nyersanyag-kitermelést, mocsaras vidéket és/vagy tanyákat, illetve építményeket jelölnek (ezért az ezen területeket érintő hasznosítási változások statisztikailag – kényszerűen – lényegében az eredetileg „nyílt térszínek”-et érintik).

A fenti, a különböző időpontok és időtartamok okozta hiányosságokat úgy lehet enyhíteni, hogy relatív (százalékos, illetve évi átlagos) változásokat regisztrálunk (1. táblázat).

A kutatási módszer a vizuális műholdfelvétel-interpretálás, illetve a hagyományos területmérés miatt már-már „konzervatív” számíthat ugyan, s az eredmények kissé elavultaknak, mégis szolgál azóta sem meghaladott tanulságokkal. Mindennek oka az általános, ezen belül a térbeli információs válság, a korszerű – távérzékelési és kartográfiai – információ beszerzési lehetőségeinek beszűkülése, a tudomány és a gyakorlat számára csaknem elérhetetlensége. A települések, a településperemek területhasználatának változásának konkrét vizsgálata pedig retrospektív kutatások alapjául is szolgálhat.

A vizsgálatok eredményei igazolták azokat a feltételezéseket, hogy már az 1990-es társadalmi-gazdasági változások környékén és az azt megelőző évtizedekben *az alföldi nagyobb városok központi zárt beépítésű részeinek peremén igen intenzív „mozgás” valósult meg: a területhasznosítási/használati viszonyok szinte állandó változásban voltak, gyakorlatilag permanens társadalmi-környezeti-közigazgatási konfliktusok színtereit képezték. Ezek a folyamatok azóta – a „zöldmezős”, városközeli beruházásoknak köszönhetően – egyértelműen felgyorsultak.*

A területhasznosítási változások mindössze 5–10 százaléka történt a városok belső, egyértelműen urbánus, folytatólagosan beépített területein (a legnagyobb arányban Nyíregyházán: 10,1%).

A peremrészeket érintő területhasznosítási változások eredményeként a városok mindegyikében a nyílt térszínek, tehát a mezőgazdasági területek vesztek a legnagyobb teret (70–90%-ban, Békéscsaba esetében 100%-ban), kivéve Kecskemétet, ahol ez az arány mindössze 46%, s a falusias jellegű beépítés csökkent a legjobban (52%), ami a városnak a többinél „szervesebb” fizikai fejlődésére utal.

A változások „területnyereség”-oldalán a lakóterületek beépítésének intenzitása dominál: Debrecen, Kecskemét és Nyíregyháza esetében a laza, városias beépítésű (25–35%), Szolnokon (33%) és Békéscsabán (90%!) a falusias beépítésű területek relatív növekedése a legnagyobb. (Nyíregyháza annyiban kivétel, hogy itt az ipari területek növekedése volt viszonylag a legjelentősebb: 39%).

1. táblázat. A topográfiai térképeken is értékelhető területhasznosítási kategóriákba tartozó területek kiterjedésének változása (a hasznosítás „egyenlege”) a vizsgált alföldi városok központi, zárt beépítésű részeinek peremterületein

	Békéscsaba (1983–1991)	Debrecen (1982–1991)	Kecskemét (1968–1992)	Nyíregyháza (1970–1992)	Szolnok (1977–1992)
Területhasznosítási „veszteség” (átlagosan, ha/év)					
(3) laza, városias beépítés		11,6	1,2	1,2	
(4) ritkább, falusias beépítés		21,9	36,5	11,0	1,2
(8) zöldfelület		4,4		0,4	3,5
(9) nyílt térszín	69,5	85,5	23,7	63,7	32,8
Területhasznosítási „nyereség” (átlagosan, ha/év)					
(1) zárt, városias beépítés				3,1	
(2) tömbös, telepszerű beépítés		28,9	17,2	7,5	10,7
(3) laza, városias beépítés	2,9	44,6	22,8	19,7	7,2
(4) ritkább, falusias beépítés	62,4	15,9	8,3	16,2	12,4
(5) ipari terület		34,0	21,4	29,8	7,3
(8) zöldfelület	4,3				

Az öt alföldi városban folyó, területhasznosítást és beépítés-változást vizsgáló elemzés néhány, számos ponton szélesebb körben is általánosítható eredményt hozott:

1. A városok központi, zárt beépítésű részeinek pereme állandó „mozgásban”, területhasznosítási változásban van, így maga a „fringe”-nek feltételezett peremrész is egy térben változó, „mobilis övezetnek” tekinthető, amely sok esetben nem követi a központi belterület határát. Többek között ezek a jellemzők is nehezítik a város-vidék peremzóna pontos lehatárolását.
2. Az átmenetinek, vegyes hasznosításúnak bizonyuló területek (többnyire a központi, zárt beépítésű területek peremén) nem feltétlenül folytatódólagosak, nem alkotnak szabályos alakzatokat, néhol hiányzanak, máshol „zárványként” ékelődnek más funkciójú területekbe.
3. A városok terjeszkedése zömében a mezőgazdasági területek rovására történik. A vizsgálatba vont helyeken a területhasznosítási változások közel fele a belterületi határral érintkező zónákban zajlott. Azzal nem érintkező, belső városrészekben az átalakult területeknek legfeljebb csak a tizede fekszik.
4. A „nyílt térszínnek” urbánus területhasználattal való érintkezési vonalai csaknem egyharmad arányban a „különösen változatos hasznosítású, fragmentált, gyakran roncsolt területekkel” érintkeznek, több mint egynegyedükben „ritkább falusias beépítésű” zónával találkoznak, de gyakori a „laza városias beépítésű”, valamint az „ipari területtel” való szomszédság is. Az egymással érintkező területhaszná-

lati módok fajtája, a köztük lévő különbség mértéke egyben következtetni enged a meglévő és potenciális konfliktusok helyeire, típusára és intenzitására is.

5. A „nyílt térszinek” belső peremét összekötő vonal az adott város kompaktosságát jelzi. Így kompaktosnak tekinthető Kecskemét, Szolnok és Debrecen, ezzel szemben a hosszú peremvonal „csápos terjeszkedésre” vall Békéscsaba és Nyíregyháza esetén, figyelmeztetve a közlekedésszervezésben megoldandó problémákra.

3. A VÁROSI KIVEZETŐ UTAK BEÉPÍTÉSÉNEK JELLEMZŐI

A területhasznosítás fentiekben bemutatott változásai nagyobb részt még a városi tér „hagyományos”, a centralizáció által kiváltott expanziójához kötődnek – a feltárásukhoz használt módszer pedig, bár kiterjedt területek vizsgálatba vonását is megengedi, nem nyújthat bepillantást például a gazdasági funkciók, a tulajdonviszonyok átforgalmazásába. Pedig napjainkra a piacgazdaság kialakulása (a privatizáció, a telekárak rendkívül erőteljes differenciációja) és a tercier szektor bővülése révén az ún. *kereskedelmi szuburbanizáció* látványosan felgyorsítja a város-vidék peremzóna bizonyos területeinek átalakulását, melyben a területhasznosítás csupán egyetlen tényező a „változók” közül. Az 1990-es években a gomba módra szaporodó új bankok, biztosító társaságok, egyes kereskedelmi egységek és szolgáltatások a legfrequentáltabb városközponti helyekre tartanak igényt, s ehhez rendelkezésre áll az a tőke is, amivel könnyedén szorítanak ki onnan a városperemre, elsősorban a forgalmas kivezető utak mellé bizonyos nagyobb helyigényű kereskedelmi, esetleg ipari stb. funkciókat. E folyamat jelentőségét például ebben a kötetben is taglalják (lásd Nagy E. 1999b). Az alábbiakban azonban egy olyan esettanulmány néhány eredményét emeljük ki, mely a város-vidék peremzóna egy sajátos, a kereskedelmi szuburbanizáció által leginkább érintett (közigazgatási határon belüli) részén az 1990-es években zajló változásokról ad viszonylag részletes információkat.

Két alkalommal, először 1995-ben, majd 1999-ben vizsgáltuk meg kérdőíves felmérés segítségével Békéscsaba valamennyi, összesen 7 kivezető útja mellett, részben a központi belterület határát jelző táblán kívül, részben attól beljebb, de a folyamatosan beépített városrészen kívül található egyéni vagy társas vállalkozások telephelyeit. Rákérdeztünk az adott cég tulajdonviszonyaira, a telephely beépítettségére, az ott folyó tevékenységre, azok változásaira, környezethez való viszonyára, a szomszédokkal felmerülő esetleges konfliktusokra.³

Bár az esettanulmány színhelye, Békéscsaba az alföldi megyeszékhelyek legkisebbike, mégis 7 (azokból is főleg 5) kivezető útjának feltevésünk szerint már biztosan a peremzónába eső külső részein 1995-ben 56 gazdasági szervezet telephelyét találtuk meg. Közülük négy éven belül majdnem minden negyedik (13) megszűnt, ugyanakkor újabb 30 jelent meg. Így 1999-ben 73 egység funkcionált. Az ily módon összesen 86 felmért cégből a válaszadók (73) 69%-a 1990 óta vette, bérelte vagy

³ Ezúton köszönjük Bokor Erikának és Jenei Máriának, a JATE geográfus-hallgatóinak munkáját.

alakította ki a telephelyét, 13%-a pedig az 1980-as években (főleg annak második felében); vagyis a beépítés valóban az utolsó évtizedben gyorsult fel látványosan.

Bár a legújabban kialakított telephelyeknek már valamivel nagyobb hányada bérlemény, az összes felmért egységnek 84%-a saját tulajdonú, többségüknek (a telephelynek vagy teleknek) az előző tulajdonosa is valamilyen gazdasági szervezet vagy magánszemély (nem egyszer egy ott lévő tanya tulajdonosa) volt.

A telephely megvásárlásával, felépítésével az értékelhető információval szolgáló 72 eset valamivel több mint negyedében erős funkció-, illetve területhasználati váltás történt, hiszen egy kifejezetten rurális hasznosítású területen (többnyire szántó helyén) emeltek valamilyen üzemet, eladóteret, irodát, raktárt, alakítottak ki betonozott udvart stb. – vagyis hódították el a mezőgazdasági területet a „város számára”. További minden negyedik esetben valamivel kevésbé drasztikus volt az „átváltás”: üres telken, közterület, hobbikert vagy tanya helyén történt az építkezés. Igaz, az előző tanyatulajdonosok például korántsem biztos, hogy könnyen váltak meg korábbi lakóhelyüktől, s hogy konfliktus nélkül élték meg a város „rájuk telepedését” (lásd Baukó–Timár 1988). Hogy az esetek közel felében már korábban is urbánus területhasználat jellemezte a telephelyeket (legfeljebb a beépítés intenzitása növekedett), az részben a 90-es évekre oly jellemzővé vált nagyarányú tulajdonosváltásnak köszönhető.

A kivezető utak menti terjeszkedés a mintául szolgáló Békéscsabán is egyfajta kereskedelmi szuburbanizáció eredményének tekinthető, hiszen a peremzónának ezen a részén talált gazdasági egységek fele (s ez már az 1995-ös felmérésben is így volt) teljes egészében vagy részben kereskedelmi tevékenységet folytat. Az ipar több mint egynegyed részben, az ipari szolgáltatások 12%-ban, egyéb szolgáltatások 7%-ban található meg. A vizsgált területsávok vegyes jellegét mutatja, hogy ma egyhatod részben jelen vannak itt az 500 m²-nél kisebb területen működő, egyetlen épületre, kis udvarra, parkolóra korlátozódó telephelyek is; legjellemzőbb talán az 1–5 ezer m²-es telek, de az itt folytatott tevékenységek viszonylag nagyobb területigényét jelzi, hogy minden ötödik telephely 5–10 ezer m²-es, további egyötödük pedig 10 (részben 50) ezer m²-nél nagyobb helyet foglal el. Ilyen urbánus területhasználat tömeges megvalósítására valóban csak a peremzónában áll rendelkezésre elegendő (megfizethető) hely.

Az utak mentén viszonylag arányosan terjed a beépítés, a terciér és ipari tevékenység, hiszen a ma meglévő telephelyek 46%-ával szemben lévő területen is hasonló gazdasági funkció kap helyet. A ma fellelhető vizsgált cégek több mint egyharmada azonban – a korábbi fragmentált területhasználat átalakulására utalva – vasúti pályával, csatornával, üres telekkel –, kisebb hányaduk kertműveléssel is jellemezhető lakóházzal, tanyával vagy hobbikerttel néz szembe, de kis számban még a mezőgazdasági terület is megtalálható köztük. Ez a keveredés, valamint a területhasználatban, tulajdonviszonyokban bekövetkező gyors változások magukban hordozzák a konfliktusok veszélyét, melyek teljes körű feltárására természetesen az alkalmazott kérdőív sem alkalmas, de a problémákat jelzi, hogy a ma meglévő 73 telephely közül hétben számoltak be ilyen érdekellentétekről. Egy kivétellel a vá-

laszadók panaszkodtak szomszédaikra, azok valamilyen környezetszennyező tevékenységére (kisebb horderejűnek feltüntetett, fordított helyzetet egyetlen válaszadó ismert be). A város-vidék peremzóna „természetéből”, a funkciók keveredéséből adódó problémák meglétére utal, hogy a panaszt tevők – szintén egy kivétellel – kereskedelmi tevékenységet folytatnak, s nyilván fogyasztóik zavarásától tartanak, üzleti érdekeiket féltik, míg a levegő-, zaj, vízszennyezés általában ipari tevékenységből származik. A konfliktusok számbavételénél a területfejlesztés és -rendezés természetesen nem hagyhatja figyelmen kívül azokat a fenti vizsgálatba be nem vont lakosokat sem, akiket – az alföldi városokra oly jellemző módon – tanyáikban élve egyszerűen csak „utolér” a terjeszkedő város.

4. A VÁROS KÖRÜLI – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A PEREMZÓNÁBA ESŐ – TANYÁK TÁRSADALMÁNAK ÁTALAKULÁSA

Némelyek szerint a rurális társadalom urbánussá alakulása, az életmódok keveredése szintén a város-vidék peremzónák fontos jellemzője. A fenti vizsgálatok részben már jelezték, hogy az alföldi városok ilyen jellegű kutatásában fontos szerepet kell szánni a tanyai népességnek. Ehhez érdekes adalékokat nyújthatnak egy békéscsabai vizsgálat eredményei. E város tanyáinak egy évtizeddel ezelőtti, a társadalomszerkezet és az életmód bizonyos elemeit is figyelembe vevő tipizálása olyan egyedülálló városelectzésre kínált lehetőséget, mely messze túlmutat a hivatalos statisztikák eredményein. Az 1986-os kérdőívezés valamennyi külterületi lakott helyen, azok minden tizedik tanyáján folyt. Egy évvel később a vizsgálat kiterjedt az ún. Északi Ipartelep kialakítása érdekében a központi belterületbe vont mintegy 210 hektáron „maradt” 38 tanyából minden másodikra is. Ezáltal – rendhagyó módon – a külterületi statisztikákból végérvényesen kikerült, de tipikusan a város-vidék peremzóna részét képező tanyák adatait is tartalmazzák az összesítések. Akkor a 208 felmért tanyából 187 volt állandóan lakott. 1995-ben, a korábbi pontosan megismétlő kérdőívezéskor, ugyanezek közül már csak 153-ban laktak, s választ 143-ban adtak. Átalakulásuk legfontosabb jellemzői a következők:

- A tanyánként talált, átlagosan 2,83 fő személyi összetételének módosulásait nem csak a családon belüli változások okozták. *Tíz év elegendő volt arra, hogy számos tanyának teljesen kicserélődjének a lakói.* Az előregedés mértéke, illetve a munkaképes korúak mindössze 2 százalékpontos csökkenése azonban korántsem volt akkora, hogy *az aktív keresők aránya mintegy 14 százalékponttal csökkenjen.* Ebben az eltelt évek társadalmi változásai, a munkanélküliség előretörése tükröződnek. A gazdasági szerkezet átalakulása, az urbanizáció hatása azonban ugyanígy erősen érintette a tanyavilágot. Lényegesen, a legnagyobb arányúvá (35,5%) emelkedett a terciér ágazat súlya, a mezőgazdasági aktív keresők 30,3%-ra csökkent arányával pedig *e városi tanyák épp „félútra” kerültek a Békés megye falvai és városai között húzódo „urbanizációs lejtőn”.*
- A vizsgált tanyák tulajdonosai a piacgazdaság kiépítésének időszakában semmiel sem nagyobb arányban (mindössze 4,2%-ban) tekintették túlélési stratégiá-

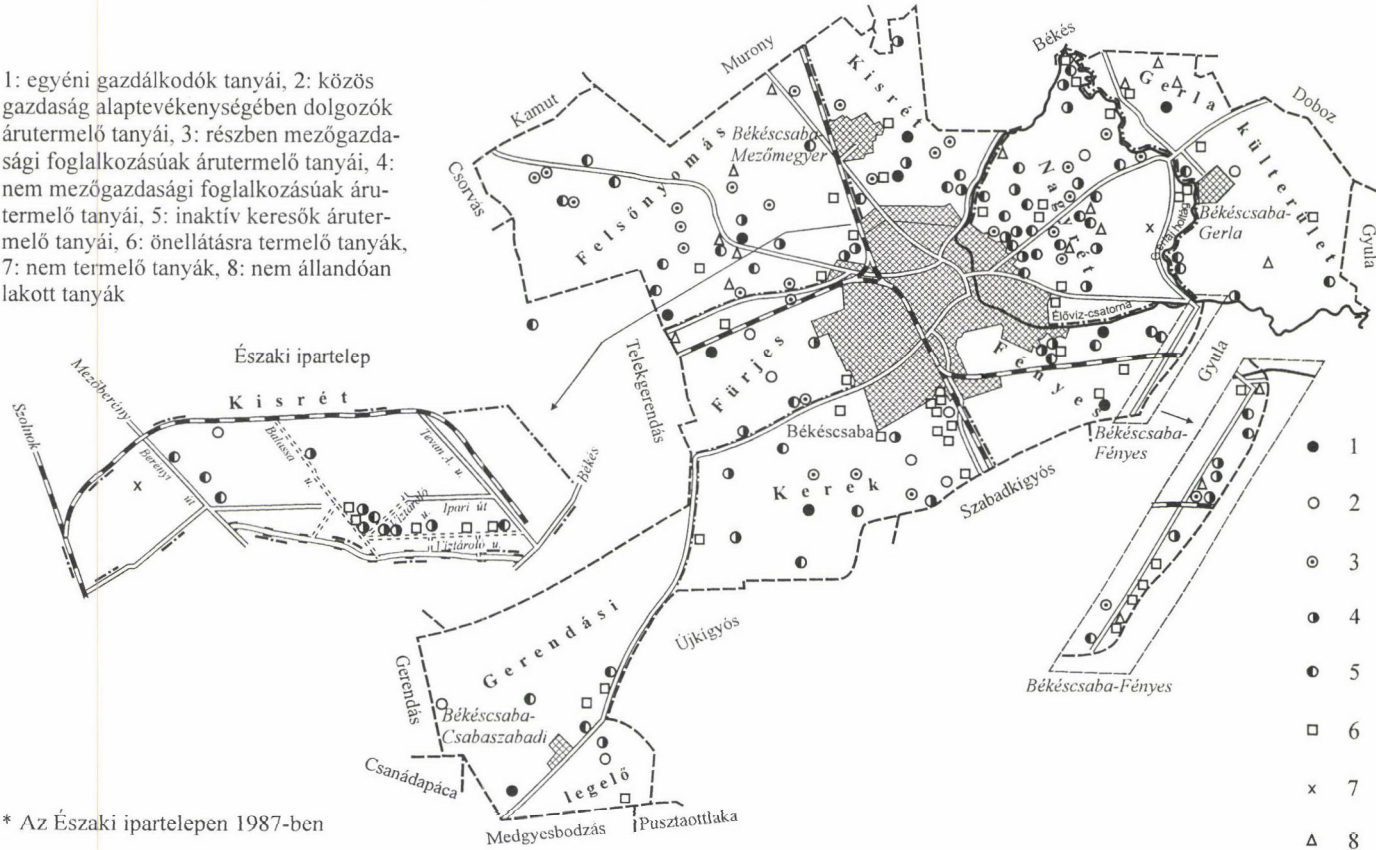
nak a *farmtanya* kialakítását, s ezzel lényegét tekintve egy rurális életmód felvételét, mint tíz évvel korábban (3., 4. ábra). A munkanélküliség néhány családnál feltehetően csak időlegesen, kényszerként jelentett visszatérést a mezőgazdasághoz. Az „*inaktív keresők árutermelő tanyái*” részesedésének 25,1%-ról 30,8%-ra való növekedésében ugyanis az is kifejezésre jut, hogy néhány tanyában a lakók idős kora mellett mára a munkanélküliség is teremthet olyan helyzetet, hogy a családban pillanatnyilag egyetlen aktív kereső sem él. A nyugdíjat, illetve a különböző segélyeket muszáj kiegészíteniük némi, mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelemmel vagy legalább a saját fogyasztásra termelt élelmiszer költségeinek a megtakarításával.

- A tanyafunkciók átalakulásának sokkal jellemzőbb, legmarkánsabb eleme az „*önellátásra termelő tanyák árutermelők rovására történt* (10 százalékpontos) *megszaporodása* volt. Ebben természetesen közrejátszottak a mezőgazdaság átszervezésének negatívumai is, de az itteni tanyáknak a kifejezetten rurális térségekben fekvőknél erőteljesebb urbanizációnak kitett városperemi helyzete is. A saját fogyasztáson túl is termelők megpróbálnak „több lábon állni”. Az ő tanyáik között azoknak a legnagyobb az aránya, amelyekben jelenlegi foglalkozása révén már egyetlen családtag sem kötődik a mezőgazdasághoz.
- A területhasznosítási alapon is teljes területével a város-vidék peremzóna részének definiált, leginkább urbanizált *Északi Ipartelep tanyái* között – rendhagyó módon – már 1987-ben is csupán egyetlen tanyában éltek munkahelyük révén a mezőgazdasághoz kötődő családtagok, ezért átalakulásukban minden bizonnyal a speciális földrajzi helyzet, és nem a mezőgazdaság átszervezése kapott domináns szerepet. A 90-es évek közepére háromnegyed részük az „önellátásra termelő tanyák” típusába került. A többi aktív kereső családtaggal is rendelkező, kisebb-nagyobb mértékben piacra is termelő tanyában ekkor már senki sem dolgozott mezőgazdaságban.

Ha kísérletet teszünk arra, hogy a területhasználat módja, változása alapján a korábban leírt ismérvek szerint kijelöljük Békéscsaba teljes város-vidék peremzónáját, akkor a felmért állandóan lakott tanyák közel kétharmadát találjuk ott. Legjellemzőbb sajátosságuk, hogy közöttük van az önellátásra termelő tanyák több mint fele, ráadásul lakóik az utóbbi évtizedben kerültek távolabbra a rurális életmódtól, ebben az időszakban hagytak fel a piacra termeléssel vagy kerültek olyan új tulajdonosok kezébe, akik számára már sokkal kisebb jelentőséggel bír a mezőgazdaság. Az ilyen tanyák elsősorban lakóhelyek, s csak kis mértékben töltenek be mezőgazdasági termelési funkciót – lakóik legfeljebb saját fogyasztásra termelnek, vagy mert idős nyugdíjasok, vagy azért, mert a család tagjai nem a mezőgazdaságban keresik kenyerüket, s kötött munkaidejük mellett nincs lehetőségük (esetleg szándékuk) nagyobb mértékű mezőgazdasági munkára.

3 ábra: Tanyatípusok Békéscsabán 1986-ban*
 Figure 3 Types of "tanyas" in Békéscsaba, 1986

1: egyéni gazdálkodók tanyái, 2: közös gazdaság alaptevékenységében dolgozók árutermelő tanyái, 3: részben mezőgazdasági foglalkozásúak árutermelő tanyái, 4: nem mezőgazdasági foglalkozásúak árutermelő tanyái, 5: inaktív keresők árutermelő tanyái, 6: önellátásra termelő tanyák, 7: nem termelő tanyák, 8: nem állandóan lakott tanyák

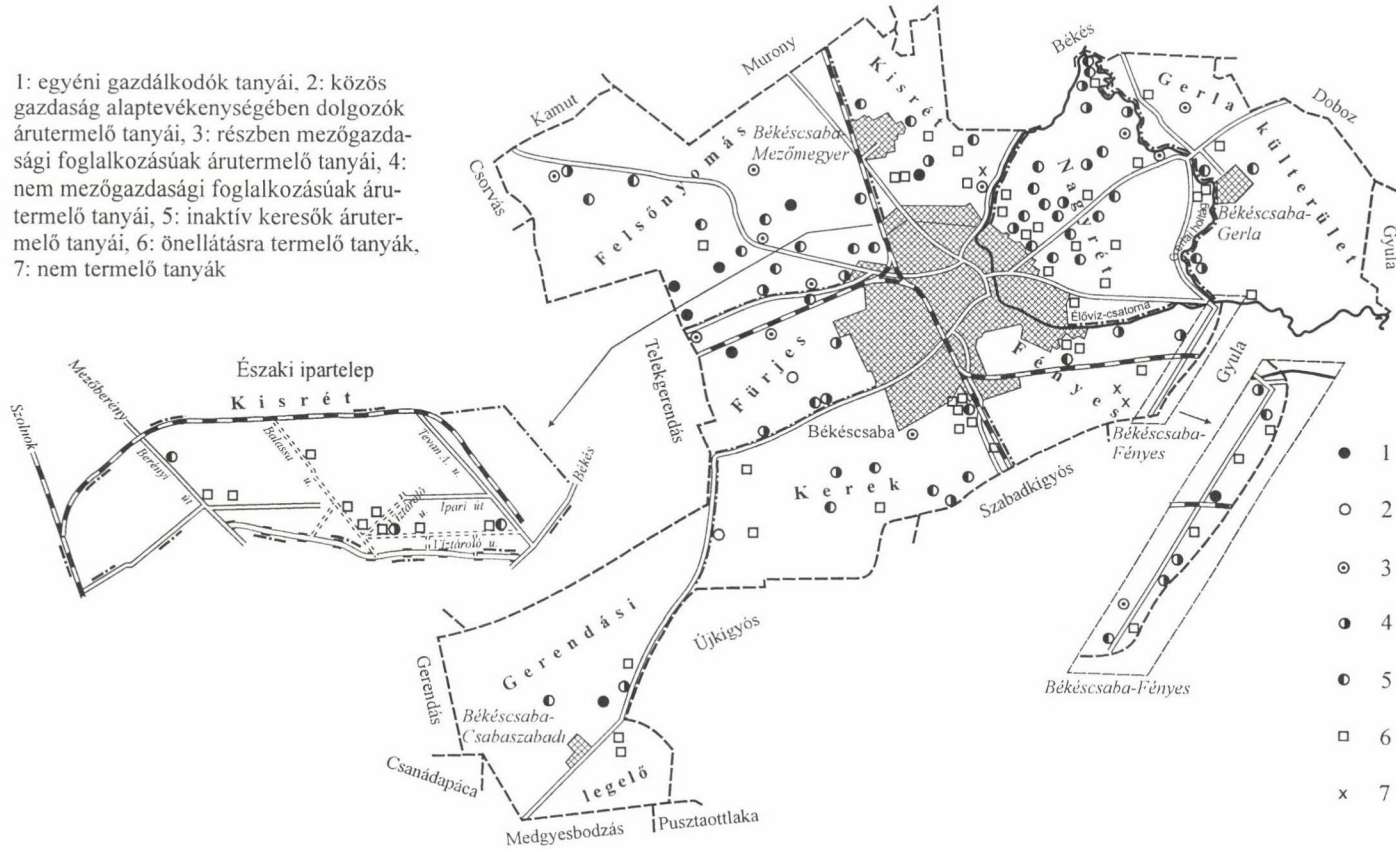
* Az Északi ipartelepen 1987-ben

1 "tanyas" owned by individual entrepreneurs; 2. "tanyas" owned by cooperative farm members in agricultural basic activity producing for the market; 3. "tanyas" owned by part-time agricultural workers producing for the market; 4. "tanyas" owned by non-agricultural workers producing for the market; 5. "tanyas" owned by pensioners producing for the market; 6. self-sufficient 'tanyas'; 7. non-productive "tanyas"; 8. "tanyas" in the urban fringe

4. ábra. Tanyatípusok Békéscsabán 1995-ben
 Figure 4 Types of “tanyas” in Békéscsaba, 1995

1: egyéni gazdálkodók tanyái, 2: közös gazdaság alaptevékenységében dolgozók ártermelő tanyái, 3: részben mezőgazdasági foglalkozásúak ártermelő tanyái, 4: nem mezőgazdasági foglalkozásúak ártermelő tanyái, 5: inaktív keresők ártermelő tanyái, 6: önellátásra termelő tanyák, 7: nem termelő tanyák

- 1 “tanyas” owned by individual entrepreneurs, 2. “tanyas” owned by cooperative farm members in agricultural basic activity producing for the market, 3. “tanyas” owned by part-time agricultural workers producing for the market, 4. “tanyas” owned by non-agricultural workers producing for the market, 5. “tanyas” owned by pensioners producing for the market, 6. self-sufficient ‘tanyas’, 7. non-productive “tanyas”

Mindez nem jelenti azt, hogy az urbánus és a rurális életmód csak ezeken a tanyás térszíneken keveredik, jelezve a „fringe” jelenlétét. A többi, csak önellátásra termelő tanya nagyjából azonos mértékben fekszik utak mellett, azoktól kissé vagy sokkal távolabb. A tanyarendszer sajátos történelmi múltja, mai társadalmának összetétele azt igazolja, hogy az alföldi nagyobb városokban a területhasználati alapon lehatárolt „szűkebb értelemben vett” város-vidék peremzóna mellett e városok külterületének teljes tanyás részét egyfajta „szélesebb értelemben vett” peremzónának lehet tekinteni, beleértve abba természetesen a szuburbanizálódo egyéb belterületeket is. Annál is inkább, mert a környezeti konfliktusoknak, városrendezési problémáknak az itt élők fontos szereplői.

5. FONTOSABB KÖVTEKEZTETÉSEK

Megfelelő statisztikai adatok hiányában a város-vidék peremzónában zajló térfolyamatok megismerésére célszerű többféle módszert együttesen alkalmazni. Amíg a *kartográfiai és távérzékelési módszer* számos település teljes területén teszi lehetővé az akár hosszabb időtávú, homogén információn alapuló értékeléseket, az csupán a területhasználat, a felszínfedettség jellegzetességeiről és változásairól nyújthat ismereteket. Ezzel szemben a *kérdőíves felmérések* jóval sokszínűbbek lehetnek, a gazdasági tevékenységekre, tulajdonviszonyokra, életmód-elemekre, konfliktusokra is kitérhetnek, de általában csak egy-egy mintaterületet fedhetnek le és időbeli összevetésre csak korlátozottan használhatóak.

Az itt közölt empirikus vizsgálatok alapján körvonalazható néhány, az alföldi nagyobb városok peremzónájának lehatárolásához is segítséget nyújtó sajátosság:

- Az egyes városok körül található, akár lényegesen eltérő kiterjedésű *peremzónák általában nem összefüggő gyűrűt képeznek*. Sokkal inkább mozaikszerűen, a központi belterületbe néhol behatolva, máshol csápszerűen kinyúlva vagy azzal fizikailag nem is érintkezve helyezkednek el néhány tucat métertől több kilométeres szélességű részekre tagoltan, állandó „mozgásban”.
- Természetesen ezek a peremzónák *szerkezetükben sem homogének*. A nyugati szakirodalomban többen követik azt a felosztást, amely – felállítva az „erőstől” a „gyengéig” a városi, illetve a falusi területhasználat teljes skáláját – a peremzónán belül is elkülöníti annak egy „rurális” és egy „urbánus” részét. Az Alföldön a régióban megfigyelhető sajátosságok miatt a településpolitika számára célszerűbb egy területhasználati alapon lehatárolt „szűkebb” és egy, a térben ahhoz kapcsolódó, tanyás területeket is magában foglaló „szélesebb” értelemben vett város-vidék peremzóna megkülönböztetése.
- Végül, a város-vidék peremzóna legfőbb formálója a széles értelemben vett urbanizáció. Ez a centralizációs, városmagot robbanásszerűen növelő szakaszban is kifejlődik, az Alföldön is egyre jellemzőbb decentralizációnak (a lakóhelyi, rekreációs, kereskedelmi), azaz a *szuburbanizációnak* pedig maga a „fringe” az „*akcióterülete*”. Így a várospolitikának és a területrendezésnek is az eddiginél

lényegesen nagyobb figyelmet kell fordítani e sajátos, jelentős konfliktusokat hordozó területekre.

IRODALOM

- Baukó T. – Timár J. 1988: Távérzékeléssel kombinált vizsgálati módszer alkalmazási lehetőségei a tanyák társadalom-földrajzi kutatásában. *Alföldi Tanulmányok*: 160–180.
- Beluszky P. – Timár J. 1992: The Changing Political System and Urban Restructuring in Hungary. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 83 (5): 380–389.
- Berényi I. 1997: Auswirkungen der Suburbanisierung auf die Stadtentwicklung von Budapest. In: Kovács Z. – Wießner, R. (Hrsg.) *Prozesse und Perspektiven der Stadtentwicklung in Ostmitteleuropa*. Passau: Münchner Geographische Hefte 76: 259–267.
- Bihari Zs. 1999: Vállalkozási intenzitás a budapesti agglomerációban. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest: Regionális Kutatási Alapítvány: 91–114.
- Boskoff, A. 1970: *The Sociology of Urban Regions*. New York: Appleton Century Crafts Educational Division Meredith Corporation.
- Csatári B. – Enyedi Gy. 1986: The Formation of New, Clustered Rural Settlements in Hungary. In: Enyedi Gy. – Veldman, J. (eds.) *Rural Development Issues in Industrialized Countries*. Regional Research Reports 1. Pécs: Centre for Regional Studies: 95–105.
- Daróczi E. 1998: Pest megye növekvő vándorlási forgalma. In: Illés S. – Tóth P.P. (szerk.) *Migráció. Tanulmánygyűjtemény I*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet: 245–256.
- Daróczi E. 1999: Ki a fővárosból – változások Budapest és az ország vándorforgalmában. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest: Regionális Kutatási Alapítvány: 69–90.
- Dövényi Z. – Kok, H. – Kovács, Z. 1998: A szuburbanizáció, a lokális társadalom és a helyi önkormányzati politika összefüggései a budapesti agglomerációban. In: Illés S. – Tóth P.P. (szerk.) *Migráció. Tanulmánygyűjtemény I*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet: 229–237.
- Enyedi Gy. – Szirmai V. 1992: *Budapest. A Central European Capital*. World Cities series. London: Belhaven Press.
- Keresztély K. – Gimesi J. 1999: Az iparüzési adó szerepe a budapesti agglomerációs települések önkormányzati gazdaságpolitikájában. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest: Regionális Kutatási Alapítvány: 167–180.
- Kiss J. 1999: A város-vidék peremzóna személyközlekedésének átalakulási folyamatai az Alföld négy megyeszékhelyén (1980–1998). *Alföldi Tanulmányok*: 112–130.
- Kovács K. 1999: A szuburbanizációs folyamatok a fővárosban és a budapesti agglomerációban. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest: Regionális Kutatási Alapítvány: 91–114.
- Kovács Z. 1999: Az alföldi nagyvárosok társadalmi térszerkezetének vizsgálata. *Alföldi Tanulmányok*: 52–73.
- Ladányi, J. – Szelényi, I. 1997: Szuburbanizáció és gettósodás. *Kritika*. 7: 4–12.
- Mendöl T. 1936: *Alföldi városaink morfológiája*. Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből I. Debrecen.
- Mezősi G. – Mucsi L. – M. Tóthné Farsang A. 1999: A városökológia szerepe a területi tervezésben Szeged példáján. *Alföldi Tanulmányok*: 74–93.
- Mucsi L. 1996: Városökológia elmélete és gyakorlati alkalmazása Szeged példáján. Szeged. Phd. értekezés.
- Nagy E. 1999: Growth and urban differentiation on the urban periphery: A case study from Szeged, Hungary. *GeoJournal* 46: 221–230.
- Nagy E. 1999b: A kereskedelemingatlan-fejlesztések néhány sajátossága és térszerkezet-formáló szerepe a kelet-közép-európai városokban. *Alföldi Tanulmányok*: 13–29.

- Nagy S. Gy. 1999: Külföldi működőtőke a budapesti agglomerációban. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest: Regionális Kutatási Alapítvány: 155–166.
- Perger É. 1999: Közigazgatási dilemmák. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest: Regionális Kutatási Alapítvány: 181–224.
- Pryor, R. J. 1968: Defining the Rural-Urban Fringe. *Social Forces* 47: 202–215.
- Thomas D. 1974. The Urban Fringe: Approaches and Attitudes. In: Johnson, J. H. (ed.) *Suburban Growth: Geographical Process at the Edge of the Western City*. London: John Wiley and Sons : 1–16.
- Timár J. 1993: Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága. *Alföldi Tanulmányok*: 217–232.
- Timár J. 1993b. A városok körüli rurális peremzóna átalakulásának néhány sajátossága az Alföldön. In: Kovács T. (szerk.) *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. Pécs: MTA RKK: 303–308.
- Timár J. 1998: Recent Changes and Governmental Problems in Urban-Rural Fringes in the Great Hungarian Plain. In: Barlow, M. – Lengyel I. – Welch, R. (eds.): *Local Development and Public Administration in Transition*. Szeged: JATEPress: 150-157.
- Váradi M. M. 1999. Hová megyünk lakni? Szuburbanizációs minták és konfliktusok a budapesti agglomeráció budai oldalán. Esettanulmány. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.) *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest: Regionális Kutatási Alapítvány. pp. 115–130.

A FEW CHARACTERISTICS AND THE ROLE OF THE “RURAL-URBAN FRINGE” IN THE TRANSFORMATION OF THE CITIES IN THE GREAT PLAIN

Judit Timár – Tamás Baukó

Owing to urban-rural land use, mingling urban-rural population, the rapid changes in activities and ownership as well as the clashes of jarring interests, what western literature labels as the urban-rural fringe playing an important part in city reconstruction can be considered to be a ‘conflict zone’ in several parts of the world. Due to their market town past and complex structure unusual in the Plain, these fringe zones are the targets of spatial transformation in cities during the transition to market economy. The empirical examinations carried out in a few major cities of the Great Plain have yielded the following findings.

- According to the evaluation of Nyíregyháza, Debrecen, Szolnok, Kecskemét and Békéscsaba-related cartographic and satellite information, out of the 9 categories of land use, it is the areas falling into the category of ‘particularly diverse utilization on fragmented, often devastated surface, mainly on the settlement fringe’ and that of ‘more sparse village type built up area or intensive garden zone with buildings even suitable for permanent living’ that belong to fringe zones. The most dynamic change in city land use in the one or two decades preceding 1991 and 1992 was the loss of ‘open spaces’ on a great scale. The areas where city land use borders urban land use are often the scenes of several conflicts to be handled.
- The areas mainly linked to the development of market economy and the expansion of tertiary sector and affected by commercial suburbanization have become the frequented scenes of the transformation of city space. According to a questionnaire survey done along the major roads in the boundaries of Békéscsaba in 1995 and 1999, respectively, industrial and tertiary activities demanding large land are becoming more and more widespread and land ownership is changing. Owing to the presence of tanya population in these areas, handling conflicting interests should be a priority in land reconstruction.
- The 1986 questionnaire survey carried out in the ‘tanyas’ around Békéscsaba and repeated 10 years later recorded the socio-economic influences of the transition period and the consequences of urbanization. Subsistence farming is more typical in the ‘tanyas’ of the urban-rural fringe in terms of land utilization. The new owners of the tanyas are less attached to agriculture than their predecessors. The unique historical past of the ‘tanya’ system and its present social composition attest to the fact that the outer ‘tanya’ zones of the major cities in the Great Plain are, in a broader sense, rural-urban fringes. All the more so as the population here are both the major participants in and the sufferers of the environmental conflicts and city reconstruction problems.

A VÁROS-VIDÉK PEREMZÓNA SZEMÉLYKÖZLEKEDÉSÉNEK ÁTALAKULÁSI FOLYAMATAI AZ ALFÖLD NÉGY MEGYESZÉKHELYÉN (1980–1998)

Kiss János*

1. A VIZSGÁLAT CÉLKITŰZÉSE, ADATBÁZISA ÉS MÓDSZERE

Az urbanizáció problémáival foglalkozó elméletek eltérő hangsúlyokkal ugyan, de általában jelentős szerepet tulajdonítanak a közlekedési viszonyok változásának napjaink településátalakulási folyamataiban. A motorizáció, különösen az individuális közlekedés terjedése, nagymértékben megnövelte az egyes ember számára személyesen birtokba vehető tér nagyságát és a lakóhely megválasztásának szabadságát is. Ennek köszönhetően teremtődtek meg a technikai feltételei a nagyvárosok térbeli kiterjeszkedésének: az elővárosi övezetek, az agglomerációk kialakulásának. *A nagyobb városok körüli növekvő népességű, szuburbanizálódó térségekben a közlekedés szerepe kiemelkedik az ellátási, szolgáltatási szférák közül* (Erdösi 1990): a személygépkocsival való rendelkezés meghatározhatja a potenciális kitelepülők körét; az úthálózat irányai és minőségi jellemzői kijelölhetik a települési területek terjeszkedésének lehetséges irányait; a tömegközlekedési ellátottság pedig jelentősen differenciálhatja a peremzóna egyes területeinek fejlődési esélyeit.

Az utóbbi két évtizedben néhány, hazai viszonylatban népesnek számító városunk – döntően megyeszékhelyek –, így néhány alföldi város környékén is átalakulási tendenciák indultak meg: *a népesség dekoncentrációja*, bizonyos társadalmi csoportoknak a belterületről a városok peremeire vagy a környező községekbe való kiköltözése figyelhető meg (Timár 1993a). *E folyamatokat azonban jelentősen módosítják a sajátos alföldi körülmények*: az érintett városok központi belterületét övező térség részben korábban is lakott volt (tanyák, mezőgazdasági lakótelepek); a dekoncentrációs folyamat az államszocialista rendszerben demográfiai csökkenés és gazdasági stagnálás közepette indult meg, majd a rendszerváltást követően gazdasági visszaesés mellett folytatódott, mindvégig a nyugati országokénál jóval alacsonyabb motorizációs szinten. A felsorolt tényezők tették különösen érdekessé *a közlekedés szerepének vizsgálatát az alföldi városok környékének átalakulásában. A közlekedési folyamatok empirikus elemzése ugyanakkor adalékokat nyújthat a városi népesség dekoncentrációja és az ezzel járó társadalmi változások által intenzívebben*

---

*Kiss János tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály

A tanulmány nagyobb részben az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások keretében folytatott, 789/94.III.b. számú, „Az urbanizáció sajátosságai és településrendezési vonatkozásai a város-vidék peremzónában az Alföldön” című, Timár Judit által vezetett kutatás keretében 1995-ben folytatott közlekedésföldrajzi vizsgálatok legfontosabb eredményeinek összefoglalása, az 1995–1998 közötti időszak témánk szempontjából legfontosabb változásainak figyelembevételével aktualizálva.

A VÁROS-VIDÉK PEREMZÓNA SZEMÉLYKÖZLEKEDÉSÉNEK ÁTALAKULÁSA

érintett települések/településrészek elhatárolásához is a kiválasztott városokat övező „város-vidék peremzónában”.

Az empirikus kutatás helyszínéeként – szakirodalmi tájékozódás és néhány gyakorlati szempont alapján – *négy alföldi megyeszékhelyt, Szegedet, Nyíregyházát, Kecskemétet és Békéscsabát* választottuk ki, mert ezek elhelyezkedése és nagyságrendje jól reprezentálja az Alföldnek a vizsgált jelenségkör által érintett településeit (1. táblázat).

1. táblázat. A város-vidék peremzóna vizsgálatba vont települései, településrészei

	Központi belterület pereme	Egyéb belterület és a központi belterülethez csatolt község	Városközeli község	Kontroll-terület
Békéscsaba		Gerla, Mezőmegyer, Fényes	Szabadkígyós, Újkígyós	Csabaszabadi
Kecskemét	Szeleifalu, Műkertváros	Hetényegyháza, Miklóstelep, Katonatelep, Kadafalva	Ballószög	Helvécia, Méntelek
Nyíregyháza	Borbánya, Ságvári kertváros, Korányi városrész	Nyírszőlős, Sóstóhegy, Sóstógyógyfürdő, Rozsrétszőlő, Oros	Nyírpazonny, Nyírtura	Nyírtelek
Szeged	Marostói városrész, Hattyastelep, Baktó, Újpetőfitelep	Szöreg, Gyálarét, Kiskundorozsma	Bordány, Zsombó, Sándorfalva	Tápé, Szentmihálytelep

A kutatásba vont térségek zöme azért került a vizsgálatba, mert feltételezhető volt róluk, hogy *a város-vidék peremzóna általános definícióiban szereplő ismérvek* – a rurális és urbanus területhasználat és funkciók keveredése, az urbanus jelleg gyors térhódítása a rurális jellemzők rovására, esetleg az életmód és/vagy a tulajdonviszonyok változásai és a mindezzel kapcsolatos érdekütközések, konfliktusok (Timár 1993a) – *alapján a peremzónába, sőt annak állandóan lakott, urbanizálódó részébe tartozhatnak*. E térségek jogi státusa azonban korántsem egységes. Megtalálható közöttük a közigazgatási alapon elhatárolt *központi belterület peremének* néhány, a városközponttól távoli, egyértelműen elkülöníthető része, afféle „kertvárosias” lakóövezetek. Önálló csoportot alkotnak a szuburbanizálódónak tűnő, és korábban települési önállósággal rendelkező vagy újonnan keletkezett ún. „*egyéb belterületek*” és a hasonló eredetű, de *igazgatásilag a város központi belterületéhez csatolt településrészek*. A harmadik típust az elmúlt egy-két évtizedben szintén *népességnövekedésükkel kitűnt, de jogilag önálló városközeli községek* jelentették. (E típusokon belül is sajátos helyzetben van két, út menti telekosztások nyomán terjeszkedésnek indult lakóterület: a „Korányi” városrész Nyíregyházán és Miklóstelep Kecskeméten.) Az eredmények *kontrollálása* érdekében mind a négy város esetében megvizsgáltam egy-két olyan területet, amely – noha a város közelében vagy akár a

város közigazgatási határán belül található – az eddigi megfigyelések szerint nem tekinthető gyorsan átalakuló társadalmú, növekvő népességű, urbanizálódó térségnek (1. táblázat).

A kutatás fő adatforrásai az úthálózatra vonatkozóan az illetékes megyei *közútkezelő társaságok* információi, míg a gépkocsiforgalom tekintetében az ötévente végrehajtott országos közúti *forgalomszámlálások* adatai voltak. Az elemzés során *a vizsgálatba vont lakóterületek és a belváros közötti útszakaszok forgalmát* tekintetem át, mégpedig mindig *a belvárosi csomóponttól az adott település/településrész után következő első mérőállomásig* – így kimutatható volt az adott területen lakók hatása az út forgalmára. Az egyéni közlekedés harmadik fontos elemét jelentő személygépkocsi-ellátottság adatai sajnos csak települési bontásban állnak rendelkezésre, így a jogilag nem önálló területekre vonatkozóan becslésekre kell hagyatkoznunk.¹

A *tömegközlekedésre* vonatkozó legfőbb adatforrások a peremtérség ellátásának túlnyomó hányadát végző VOLÁN vállalatok munkatársaival lefolytatott *interjúk* voltak, amelyek során a forgalom alakulásáról, a vállalati reagálás stratégiáiról és gyakorlatáról, a vonalhálózat és a menetrendek kialakításáról, a gazdasági-jogi-műszaki kapcsolatokról gyűjtöttem információkat. Mérhető adatokat szolgáltatott viszont a *menetrendek* feldolgozása. Az utak adataival való összevethetőség kedvéért ezeket is ötéves időközönként vizsgáltam meg. *A járatszámok* önmagukban is beszédes adatain túl így a *hálózati struktúráról*, valamint a járatok menetrendjének minőségi jellemzőiről is képet kaphattam.

A vasút – lévén döntően a távolsági közlekedés eszköze – meglehetősen korlátozott szerepet játszik a peremzóna közlekedésében: ma már csak abban a ritka esetben eszköze a városközpontba jutásnak, ha az indulási- és a célállomás egyaránt közel van a kiindulási ponthoz, illetve az úticélhoz, és az autóbusz-közlekedés nem elégíti ki teljesen az utazási igényeket. Ennek ellenére – mivel a közlekedés kínálati oldalának részét képezi – a járatszám-mutató kialakításánál a vasutat is figyelembe vettem.

A közlekedési ellátottság adatai csak a kereslet – az adott területen belül mozgó lakosság száma, mindenkori mobilitási igényei, közlekedési elvárásai – *tükrében értékelhetők megfelelően* (Tiner 1986). A peremzóna egyes területeire vonatkozóan azonban még a lakosságszámok pontos megismerése is nehézségekbe ütközik, ezért a lakosság közlekedési szokásait és igényeit – amely csak tömeges kérdőíves adatgyűjtés segítségével lenne feltárható – szakirodalmi adatok és személyes tapasztalatok alapján igyekeztem figyelembe venni.

Kiinduló *hipotézisünk* az volt, hogy a kiválasztott, a vizsgált időszakban növekvő népességű, feltételezhetően urbanizálódó területek vándorlási nyeresége *a központi városba irányuló forgalmuk számottevő növekedésében* is meg kell, hogy mutatkozzon. Ennek egyik oka a népesség számszerű gyarapodása, aminek hatását tovább

¹ Érdemes lenne talán a következő, 2001-es népszámláláskor a személygépkocsi-birtoklásra vonatkozó kérdést is felvenni a kérdőívbe, hiszen ez ma – a részletesen kért lakás-adatok mellett – a családok jövedelmi és vagyoni helyzetéről is a legtöbbet mondó adat.

erősítheti, hogy – feltételezésünk szerint – *e migráció társadalmilag szelektív*. Néhány településben korábban végzett kutatás eredménye (Timár–Simon 1988; Timár 1993b), továbbá személyes tapasztalat ugyanis arra utalt, hogy a kiköltöző népességben általában az átlagosnál nagyobb a fiatalok aránya; zömük – urbánus életmódjából is eredően – mobilabb, mint a kint talált rurális népesség; többségük társadalmi státusa alapján a középrétegekhez sorolható, legalábbis jövedelmi és vagyoni helyzetük általában jobb, mint a jelentős részben a társadalom alsó rétegeihez tartozó korábbi, pl. tanyai lakosoké; rokoni, baráti kapcsolataik és munkahelyük pedig általában a városban maradnak (ellentétben a „régiek” jelentős részével).

Ha e feltételezések helytállóak, a peremzóna népességnövekedése nemcsak a forgalom nagyságát növeli, hanem – a sok új, kistávolságú térpálya révén – alapvetően átrendezi e térségek lakosságának addigi áramlási irányait is. A kitelepülők ugyanis az addigi életükben megszokott szolgáltatások jelentős részét továbbra is csak a városban érhetik el. Ezért annak *a forgalomnövekedésnek*, amely a peremzóna fejlődésnek induló, a városi népesség által átalakított településeitől a központi városig tartó útszakaszokon mérhető, *tartósan meg kell haladnia mind a népességnövekedés ütemét, mind pedig a környező egyéb területek forgalomnövekedésének átlagát* – így a közlekedés változásai valóban jó indikátorai lehetnek az átalakulási folyamatoknak. *Így a kutatás célja volt az is, hogy – amennyiben alaphipotézisiünk helytállónak bizonyul – kiderítsük: milyen különbségek mutatkoznak a vizsgálatba vont városok, illetve a peremzóna egyes térségeinek közlekedési viszonyai között; tipizálhatók-e pusztán közlekedési ismérvek alapján az itteni lakóterületek, s ha igen, mennyiben felelnek meg ezek a típusok az egyéb – népességi, társadalomszerkezeti, területhasználati – alapú csoportosításoknak*. Végül, megkíséreltük feltárni e sajátos térségtípus közlekedésének legfontosabb általános problémáit is, azt tehát, hogy mennyiben feleltek meg a változásoknak és a peremzónában élő lakosság igényeinek a közlekedési rendszer egyes mennyiségi és minőségi jellemzői, s hogy lépést tartott-e a közlekedésszervezés a városkörnyéki térfolyamatokkal.

2. AZ ÚTHÁLÓZAT SZEREPE A PEREMZÓNA ÁTALAKULÁSÁBAN

A peremzónában található kisebb-nagyobb csoportos vagy szórványtelepüléseknek az országos úthálózatba való bekötése az 1970-es évek elejére valamennyi vizsgált város környékén befejeződött. Ezek az utak a terjeszkedés irányainak meghatározásában is komoly szerephez jutottak (Nyíregyházát és Békéscsabát pl. jellegzetes félkör alakban veszik körül a szuburbanizálódó települések – míg a határ másik oldalán az utak által nem, vagy csak gyengén feltárt tanyás térség húzódik). Az elmúlt húsz évben jelentős hálózatbővítés nem történt, bár megépült néhány, az egyoldalú városhoz kötöttséget oldó összekötő út (pl. Nyírszőlős és Sóstóhegy, Szabadkigyós és Kétegyháza, illetve Hetényegyháza és Kerekegyháza között). A csak egyetlen bekötőúton elérhető helyek is *olyan közel vannak azonban a városhoz* (amelyen keresztül bármely úticél elérhető), *hogy hálózati helyzetük hátrányai nem érezhetők különösebben*. Az önálló jogállású települések, valamint a nagyobb lélekszámú „egyéb belterületek” ugyanakkor általában főút vagy jelentősebb összekötő út men-

tén található (mint pl. Oros, Katonatelep, Hetényegyháza, Kiskundorozsma, Szentmihálytelek, Szabadkígyós és Újkígyós). Ha nagy forgalmú főút mentén található a település (erre Katonatelep és Oros a jellemző példa), az út legalább annyira elválaszt, mint amennyire összeköt, s a komoly balesetveszély mellett a szembelevő oldalakon élők társadalmi érintkezéseit is megnehezíti.

Különösen szembeötlő az út szerepe a városból kiköltözők letelepedési helyének megválasztásában Nyíregyházán a „Korányi” városrész (elnevezését is az utcanevtől nyerte), Békéscsabán Fényes, Kecskeméten pedig a Petőfivárostól majdnem Hetényegyházáig tartó, hétvégi és lakóházakkal frissen beépült útszakasz esetében. Velük kapcsolatban felmerül az ún. „útmenti szuburbanizáció” (Wheeler 1978) gyanúja is, *ám a megyeszékhelyek önkormányzatai – érzékelve a szuburbanizációs tendenciákat – ma már tudatosan kísérlik meg befolyásolni e folyamatokat.* Céljuk általában az, hogy a korábbi „egyéb belterületek” és a központi belterület ezen utak mentén érjenek össze, majd a korábban változatos jogállású településrészeket a központi belterülethez sorolják – ezáltal a város terjeszkedésének irányait maguk határoznák meg.² Ez a szándék a legfrissebb rendezési tervekben is tettenérhető.³

A peremzónák úthálózatának kapacitása jelenleg elegendő. A városi bevezető szakaszokon azonban a peremtérsegek felől érkező (vagy oda haladó) forgalom hozzáadódik a városi, valamint a tranzitforgalomhoz, így *közlekedési csúcsidőszakokban* (reggel 7 és 8 óra, illetve kisebb mértékben délután 15 és 17 óra között) *a jelentősebb kereszteződéseknel gyakran visszaduzzad a forgalom.* Az ilyen problémák kialakulásában azonban a peremzóna településeinek szerepe eltérő. Míg a nagyobb lélekszámú települések – mint Hetényegyháza és Miklóstelep, Sóstóhegy és a Korányi út, vagy a szegedi Marostói városrész és Szőreg – együttes forgalma jelentős mértékben okai a feszültségeknek, a néhány száz lakosú peremtérsegek részesedése ezekből elhanyagolható.

A problémás csomópontok áteresztőképességének növelésére számos módszer használható. A kezdeti forgalomnövekedés időszakában megfelelő megoldást jelenthet a közlekedési lámpák felszerelése, egy ponton túl azonban a lámpák maguk is a torlódás okozói lehetnek. Az ilyen, különösen nagy forgalmú kereszteződésekben a közlekedésmérnökök a csomópont *körforgalmúvá* történő átépítését javasolják, amelynek áteresztőképessége két-háromszorosa a lámpával felszereltekének.⁴ Még jobb – bár költségesebb – megoldás *elkerülő útszakaszok* építésével új, alternatív közlekedési lehetőséget teremteni a forgalom egy része számára. Példa erre Nyíregyházán a Korányi út és a Nagykörút csomópontjának tehermentesítése, ahol korábban rendszeresen 500–1000 méteres kocsisor torlódott össze a reggeli csúcsfor-

² Nyíregyházán a vizsgálat lezárása óta meg is történt a Korányi út menti kertvárosias térség belterületbe vonása.

³ Megérne egy önálló kutatást a várostervezés és az effajta „spontán” társadalmi térfolyamatok kapcsolatának feltárása is.

⁴ A körforgalmú csomópontok kialakítása a kilencvenes évek második felében vett nagyobb lendületet, s a peremzónából bevezető útszakaszok csomópontjaiban is egyre több példa akad rá, pl. Szegeden vagy Nyíregyházán.

galomban. Az 1997-ben átadott elkerülő út lényegesen enyhített a gondon. Figyelemre méltó azonban, hogy az autósok reakciója nem követte pontosan a tervezői szándékot: mivel a leggyakoribb úticél a belváros, és oda a legrövidebb eljutást továbbra is a régi út kínálja, a városba igyekvőknek csak kisebb része használja az új utat, így alkalmanként ma is kialakulnak torlódások. (Egyre gyakrabban hozzájárul persze ehhez egy új tényező, a legutóbbi években jelentős részben szintén a városokból kivezető utak mentén megépített bevásárlóközpontok forgalma is.)

További probléma, hogy az eredetileg jóval kisebb forgalmi igényekre épített útpályák állapota megfelelő karbantartás híján sokhelyütt leromlott. *A települések belső utcahálózata viszont jelentősen fejlődött a vizsgált időszakban.* Az adatok szerint *a helyi közlekedésfejlesztési beruházások kiemelkedően nagy részét éppen a peremzónában végzett útfejlesztések tették ki* (autóbuszöblök, buszfordulók, kerékpárutak építése, az építési telkek kialakításához kapcsolódó utcalétesítések, a meglévő földes utcák szilárd burkolattal való ellátása, járdaépítés). Mindezek mellett a peremzóna sok szuburbanizálódó településén akadnak még tennivalók e téren, hiszen – bár a burkolt út szinte mindenütt néhány száz méteren belül elérhető – többkevesebb utca még ma sem szilárd burkolatú.

A peremzóna úthálózati problémáinak jellege és nagysága tehát a városkörnyéki települések méretétől, valamint a bevezető utak hálózati szerepkörétől függően különböző. Még fontosabb következtetés azonban az, hogy *a város és a peremzóna közlekedési folyamatai összefüggenek, közös rendszert alkotnak, egymástól nem elválaszthatóak.* Ezért – *az egyes települések jogállásától függetlenül* – *egységes kezelésükre van szükség,* amelyen belül viszont önálló tényezőként kell számításba venni a peremzóna forgalmát, s az itteni lakosság sajátos közlekedési szokásait.

E szempontból lényeges tényező, hogy Magyarországon az úthálózat kettős igazgatás alatt áll. Az *országos* közutak (beleértve a településeken átvezető szakaszait is) minisztériumi kezelésben vannak (konkrétan a megyei közútkezelő kht-k a gazdáik), míg a *helyi* közforgalmú utak kezelői a települési önkormányzatok. A peremzóna összeköttetéseit megteremtő utak esetében mind a két típus előfordul, ami elvileg indokolható is lenne – ám ez a beosztás korántsem tükrözi pontosan a települések jogi státusát. A Gyálarétre, Gerlára, Mezőmgyerre, Nyírszőlösre vagy Rozsrétszőlőre vezető utak például, noha teljes hosszukban városuk közigazgatási területén belül haladnak, minisztériumi utak – máshol viszont belterületi utakon halad a távolsági forgalom jelentős része is (pl. a Korányi út esetében). E megkülönböztetés a városkörnyéki úthálózat egységes kezelését nyilvánvalóan nehezíti. Érdemes lenne ezért – bizonyos utak átsorolása mellett – erősíteni a kezelők közötti intézményes együttműködést a stratégiai tervezés, a forgalomszervezési, fejlesztési döntések kapcsán. A közlekedők ugyanis magatartásukat a közlekedési hálózat *egészéhez* képest alakítják ki (Tiner 1985).

3. AZ EGYÉNI KÖZLEKEDÉS SAJÁTOSÁGAI ÉS VÁLTOZÁSAI A PEREMZÓNÁBAN

A személyközlekedésen belül egyre növekvő, s ma már egyértelműen elsődleges az egyéni, döntően a személygépkocsi-közlekedés szerepe. Az erre vonatkozó adatok mennyisége azonban csekély, s a forgalomszámlálás módszertani sajátosságaiból eredően a meglevő adatok csak nagy óvatossággal alkalmazhatók területi elemzésekre. A pontszerű mérésekből általánosítások és becslések alapján előállított „átlagos napi forgalom” értékéből rendkívül nehéz a *sajátosan* a peremtérsegekkel kapcsolatos tényezők pontos és egyértelmű kiszűrése is.

Az ország közútjain 1980 és 1990 között komoly személygépkocsiforgalom-növekedés ment végbe. Ennek mértéke átlagosan kb. 50–60%-os volt, bár a növekedés területileg és időben is jelentősen differenciálódott (Antal 1992). 1990 és 1998 között azonban e folyamat gyakorlatilag megállt: előbb az 1990-es év értékei körüli, váltakozó előjelű ingadozás, majd az évtized közepétől igen lassú növekedés váltotta föl, ami alapvetően a gazdasági visszaeséssel, az autózás költségeinek nagymértékű emelkedésével van összefüggésben.

A peremzóna forgalmi jellemzői is az országos változások által meghatározottak, ám a forgalom belső arányai és változásának mértéke némiképp eltér azoktól. Míg az összes forgalmi terhelés – ún. „egységjármű”-ben kifejezett – értékének országosan csak 50–60%-át tették ki az autók, addig a peremzóna vizsgálatban szereplő útjain inkább 60–70% a jellemző mutatószám, ezzel is igazolva a személygépkocsi kitüntetett szerepét a térség lakóinak életében. Sőt, azokon a helyeken, ahol komolyabb arányú népességnövekedés volt a vizsgált időszakban, az ötvenkénti számlálások egyre nagyobb személygépkocsi-arányt jeleznek az összes forgalmon belül. Mindez könnyen megmagyarázható, hiszen *a kiköltözés előnyei igazán csak a személygépkocsi-közlekedés által használhatók ki*: a városba utazást igénylő szükségletek egy része ugyanis nehezen tervezhető, s nem igazodhat a mégoly jó színvonalú tömegközlekedéshez sem. Nem véletlen, hogy a kitelepülő családoknak az országos átlagot szignifikánsan meghaladó része már kiköltözésekor rendelkezik saját autóval.

A forgalomszámlálási adatok tanúsága szerint *a város-vidék peremzónájában tapasztalható forgalomnövekedés az 1980-as években általában meghaladta az országos átlagot, sőt több helyen kiemelkedően magas értékeket ért el* (2. táblázat). A vizsgált települések zömében több mint duplájára, néhol azonban 3–5-szörösére emelkedett a forgalom tíz év alatt. Azon területeken, ahol ennél kisebb – csak az országos átlag körüli – növekedést lehet tapasztalni, az egyéni közlekedés adatai nem igazolják a városi dekoncentrációs folyamatokba való bekapcsolódást és az urbánus jellegű átalakulás megindulását (Nyírtura, Nyírpazony, Helvécia, Műker-tváros és Csabaszabadi bizonyult ilyennek).

A következtetésekkel persze rendkívül óvatosan kell bánni, hiszen a peremzóna lakóinak utazási gyakoriságát a népességváltozáson kívül számos egyéb tényező is befolyásolja, mint például az „öslakosok” – szintén növekvő – gépkocsi-ellátottsága

A VÁROS-VIDÉK PEREMZÓNA SZEMÉLYKÖZLEKEDÉSÉNEK ÁTALAKULÁSA

és közlekedési szokásaik, a tömegközlekedési helyzet, s különösen a *helyi ellátás és infrastruktúra színvonala*.

2. táblázat. A népességszám és a személygépkocsi-forgalom változásának összefüggései a város-vidék peremzóna egyes településein, 1980–1990

Település, településrész	Lakónépesség 1990. (fő)	Népesség változása 1980/1990.	Átlagos napi személygépkocsi-forgalom a városba vezető első szakaszon 1980.	Átlagos napi személygépkocsi-forgalom a városba vezető első szakaszon 1990/91.	Személygépkocsi-forgalom változása 1990/1980.	Személygépkocsi-forgalom változása a népességváltozás arányában 1980–1990.	Személygépkocsi-forgalom változása a járatszám-mutatóváltozás* arányában, 1980–1990.
Oros	4522	1,13	2673	8238	3,08	2,72	1,70
Nyírpazony	2691	1,10	2582	4373	1,69	1,54	1,90
Nyírtelek	6589	0,99	2558	4548	1,78	1,79	1,59
Nyírtura	1606	1,06	2408	3540	1,47	1,39	1,57
Nyírszőlős	2272	1,03	547	1244	2,27	2,21	1,30
Rozsrétszőlő	747	1,53	242	441	1,82	1,19	1,57
Sóstógyógyfürdő	1172	0,96	1100	2271	2,06	2,15	2,02
Sóstóhegy	2367	1,45	1215	3991	3,28	2,26	1,70
Bordány	2825	1,02	1380	2838	2,06	2,01	1,71
Gyálarét	985	1,05	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Kiskundorozsma	~9800	~1,0	7852	17091	2,18	2,18	1,79
Sándorfalva	6933	1,08	n.a.	2800	n.a.	n.a.	n.a.
Szentmihálytelek	1908	0,98	890	1525	1,71	1,75	1,31
Szőreg	~5000	~1,11	3872	8261	2,13	1,92	1,93
Zsombó	2225	1,10	786	1510	1,92	1,74	1,49
Ballószög	1950	1,05	5004	9108	1,82	1,74	1,78
Helvécia	3055	0,96	728	1152	1,58	1,64	1,54
Hetényegyháza	3606	1,61	546	2302	4,22	2,63	3,09
Kadafalva	547	2,37	538	1363	2,53	1,07	2,48
Katonatelep	1306	4,35	2202	4993	2,27	0,52	1,44
Szeleifalu	6684	n.a.	1997	3937	1,97	n.a.	1,89
Gerla	1360	1,11	794	2845	3,58	3,22	2,22
Fényes	449	1,38	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Mezőmegyer	1963	1,10	496	1346	2,71	2,46	2,40
Szabadkígyós	3017	1,10	869	1633	1,88	1,71	2,60
Újkígyós	5716	1,03	1034	2986	2,89	2,81	3,79

Jelmagyarázat: n.a. - nincs adat; ~ - becült adat; *: lásd a 3. táblázatot

Forrás: Az 1980., 1984–86. és 1990–92. évi Országos Közúti Forgalomszámlálások adatai. Közlekedéstudományi Intézet, Budapest, valamint az 1980. és 1990. évi népszámlálások adatai alapján a szerző számításai.

Mindezeken kívül „optikai csalódást” okoz az, hogy több település (pl. Katonatelep) nagy távolsági forgalommal rendelkező utak mellett fekszik, amelyek adatait a „peremzóna-közlekedés” csak kisebb mértékben képes módosítani.

Az 1980–91 közötti forgalmi változások térképi ábrázolása szemléletessé tette, hogy *a peremzóna településeinek forgalmát közvetlenül felvevő útszakaszokon a növekedés üteme általában nagyobb volt*, mint az érintett utak szomszédos részein. Ahol ez nem így van, azt két tényező magyarázhatja. Egyes helyeken a bevezető út nagy tranzitforgalmi változásaiban „elvész” a jóval kisebb méretű lokális forgalom hatása (pl. Rozsrétszőlő, a Ságvári kertváros, Szeleifalu, Gerla, Szőreg esetében). A többi esetben viszont az adott terület lényegében őrzi hagyományos szerepkörét (ez tűnik valószínűbbnek Méntelek, Műkertváros, Csabaszabadi, Nyírtura, Szentmihálytelek esetében). Ugyanakkor kimutatható, hogy *a dinamikusabb és valamelyest egyenletesebb forgalomnövekedést egyaránt azok a települések – Katonatelep, Hetényegyháza, Sóstóhegy, Fényes – produkálták, amelyekben a népességnövekedés mértéke is a legnagyobb volt.*

A személygépkocsi-forgalom adatai összességében arra utalnak tehát, hogy az egyes vizsgált településekben lezajlott változások mértéke, intenzitása és időpontja a 80-as években – a fontos általános sajátosságok ellenére – korántsem volt egységes. Ez pedig – az úthálózati változásokhoz hasonlóan – azt igazolja, hogy *a peremzóna átalakulásának többféle modellje, útja is létezett egyidejűleg*, aminek tényezői és hatásai részben eltérők. A 90-es évek közepére vonatkozó részleges adatok pedig – amelyek a korábbinál lényegesen lassabb ütemű, és területenként eltérő forgalomnövekedést jeleznek – arra utalnak, hogy a továbbra is érzékelhető kitelepülési folyamatok a peremzóna településeinek további differenciálódásával járnak együtt.

4. A PEREMZÓNA TÖMEGKÖZLEKEDÉSE

4.1 A tömegközlekedés szerepe és sajátos problémái a peremzónában

A legfontosabb mennyiségi jellemzőket (a városi központ elérésének idejét és a járatszámokat) tekintve egyértelmű, hogy a peremzóna tömegközlekedése – mely döntően a helyi és helyközi autóbusz-közlekedést jelenti – sokkal jobb az alföldi falvak átlagánál (Timár 1993b, 2. táblázat). A járatsűrűség ugyan csak néhány esetben éri el a városi átlagszintet, azonban a vizsgált települések majdnem fele a belváros 15 perces izokronján belül található, és egyik sincs távolabb 25–28 percnél – ilyen menetidők pedig még nagyobb városainkon belül is előfordulnak.

A tömegközlekedés színvonalának egyik legfontosabb minőségi jellemzője az, hogy hányféle alternatív mód létezik az adott településen a különböző típusú igények kielégítésére. E szempont alapján elméletileg azok a területek vannak előnyös helyzetben, amelyeknek helyi és helyközi buszközlekedése, valamint vasútállomása is van. A vizsgált területek között viszonylag kevés az ilyen (Oros, Sóstóhegy, Szőreg, Kiskundorozsma, Hetényegyháza, Katonatelep), s ezek valamennyien a nagyobb, hosszabb ideje az urbánus átalakulás útjára lépett települések közé tartoznak.

A tömegközlekedési ellátottság további fontos jellemzője, hogy hol található a településen belül a járatok megállói, mennyit kell gyalogolni a legközelebbi felszállóhelyig. Az utazás teljes menetidejének ugyanis valójában a tartózkodási helyről való elindulástól az úticélhoz való megérkezésig eltelt idő számít. Hasonló szerepe van annak is, hogy a gyakori úticéloktól milyen távolságra van a legközelebbi megállóhely. A peremzóna lakói számára – főleg a helyközi autóbuszjáratok esetében – kiemelkedő fontosságú ez a szempont. Kívánságaik gyakran irányulnak arra, hogy az autóbusz több vagy más helyen álljon meg a településen belül, illetve a fontosabb úticélok (nagyobb üzemek, egészségügyi intézmények, hivatalok) közelében a belvárosban – még akkor is, ha ez esetleg megnöveli a menetidőt. Nyírszőlősön a település Nyíregyházához csatolása után a helyijáratot vált autóbusz útvonalát úgy módosították, hogy az jóval mélyebben behatoljon a település belsejébe, a fényesi buszokat pedig az utóbbi években a korábbinál több helyen állítják meg – lakossági kérésre – Békéscsaba belterületén. Oroson az az igény fogalmazódott meg, hogy a helyijáratot párhuzamosan közlekedő helyközi busz is álljon meg az összes belvárosi megállóban. Gerlán pedig azt szeretnék, ha a helyi mellett a helyközi járatok is betérnének a „főútról” a településrész központjába.

Sajátos problémát okoz, hogy a peremzóna népességének növekedése gyakran területi terjeszkedéssel is jár: új telkeket alakítanak ki, új utcák nyílnak, s ezek már messze vannak a korábbi megállóktól. Az ilyen esetek többségében a VOLÁN vállalatok – lehetőségeikhez képest – általában gyorsan alkalmazkodtak a helyzethez. Vagy a járatok útvonalát hosszabbították meg (pl. Oros, Katonatelep), vagy a kinti településben alternatív útvonalat bejáró „fiókjáratot” indítottak (Oros, Borbánya, Szőreg, Kiskundorozsma, Baktó, Szeleifalu); esetleg módosították a járat útvonalán (Marostói városrész), vagy részben eltérő útvonalon új járatot indítottak (Hetényegyháza, Sóstóhegy). Az ilyenfajta módosítások azonban jellemzően csak a helyijáratok útvonalán fordultak elő – ami ezek nagyobb „használati értékét” jelzi a helyközi járatokhoz képest.

A tömegközlekedés színvonalát nagymértékben befolyásolják a hálózatok kialakításának jellemzői, a járatok útvonala is. Ennek a szempontnak az érvényesülését több tényező is korlátozhatja. A személygépkocsikhoz hasonlóan, a reggeli, illetve kora délutáni csúcsidőben a peremzóna településeiből induló vagy oda tartó járatok néhány szegedi, kecskeméti és nyíregyházi, belváros környéki csomópontban gyakran forgalmi dugóba kerülnek, ez pedig a menetidő növekedése mellett a menetrend felborulásával is jár. Hasonló gondokat okoznak az összehangolatlan közlekedési jelzőlámpák, valamint a gyakrabban lezárt vasúti átjárók (pl. Gyálarét, Kiskundorozsma, korábban Sóstóhegy) is. (Mindez Nyíregyházán odáig vezetett, hogy pl. a Sóstóhegyre közlekedő 14-es járat menetidejét kénytelenek voltak a menetrendben is hosszabbnak számítani. A vasúti átjárót kiiktató új összekötő út megépítésével 1998-ban jelentősen sikerült enyhíteni e gondon.) A többi városban egyelőre közlekedésszervezési eszközökkel, a buszok végállomáson való várakozási idejének növelésével hidalták át a problémát.

A megállókéhoz hasonlóan nagy a tömegközlekedési tarifák jelentősége is. Ebből a szempontból kiemelkedő fontosságú, hogy az állami dotációk fokozatos megszüntetése miatt a tömegközlekedés költségelőnye jelentősen csökkent az egyéni közlekedéssel szemben, s ez is jelentősen hozzájárult a személygépkocsi-forgalom gyors növekedéséhez a peremzónában.

A peremzóna településeinek jogi hovatartozása (és ennek változásai), valamint néhány egyéb jogszabályi rendelkezés számottevő különbségeket okoz az itteni lakosság közlekedési kiadásában, s így – noha a jogszabályalkotók eredeti céljaitól általában teljesen függetlenül – gyakorlatilag a peremzóna bizonyos településeinek lakóit, illetve lakosságának egyes csoportjait támogatják a többiekkel szemben. Napjainkban ezek a rendelkezések eredményezik a legjelentősebb problémákat a peremzóna tömegközlekedésében.

Az első ilyen probléma lényegében az egyes területek közigazgatási besorolásával kapcsolatos. A „rural-urban fringe” területe ugyanis részben a központi városokhoz, részben pedig a környező községekhez tartozik. Ez alapján a helyi tömegközlekedés is a város közigazgatási határán belül lévő területekre korlátozódik, függetlenül attól, hogy a térbeli kapcsolatrendszerek alapján hol jelölhetők ki a funkcionális együvé tartozás határai. A helyi tömegközlekedés gazdája 1991. jan. 1. óta (az 1990. évi LXXXVII. törvény rendelkezése alapján) az illetékes városi önkormányzat, amely a tömegközlekedési szolgáltatásokat megrendeli a megyei VOLÁN vállalatától. A menetrendről, a tarifákról, és az esetleges támogatásról a városi közgyűlés dönt, és ez az éves költségvetésbe is bekerül. A helyközi tömegközlekedés gazdája viszont a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium, amely országosan egységes menetrendet készített az illetékes VOLÁN vállalatokkal, és megállapítja a viteldíjak mértékét, ami szintén országosan egységes hatósági ár.

A helyi közlekedésben a megtett távolságtól független, ún. egységdíj szabás van érvényben, míg a helyközi autóbusz-közlekedésben kilométer-kategóriánként változó, teljesítményarányos viteldíjak vannak. Ez sajátos érdekkülönbségekkel jár a VOLÁN vállalatok és a peremzóna lakossága között. A közlekedési vállalat számára elvileg az a kifizetődőbb, ha minél nagyobb arányban helyközi járatként, vagy minél rövidebb útvonalon közlekedtetni a buszokat – hiszen a peremzónába közlekedő helyi járatok a városi átlagnál jelentősen nagyobb távolságokat tesznek meg, aminek nagyobb költségeit az egységes városi tarifarendszerben nem vagy csak korlátozott mértékben lehet az utasokra hárítani.⁵ (Ennek a költségáthárításnak a leggyakoribb módja az, hogy a peremzóna területeire közlekedő helyijáratokon, ha az utas átlép egy ún. „szakaszhatárt”, kétszeres menetdíjat kell fizetnie. Ráadásul ezekre a járatokra általában nem váltható a 20–30%-kal olcsóbb vonalbérlet, csak a városi összvonalas bérletek használhatók.)

A lakosság számára viszont – szintén az egységes tarifákból következően – anyagilag is kedvezőbb a helyijárat. Ezzel függ össze továbbá az a jelenség, hogy a

⁵ Mindennél jobban bizonyítja ezt egy friss példa: Algyő Szegedtől való elszakadását követően 1998. jan. 1-től a TISZA VOLÁN helyközivé minősítette az Algyőre közlekedő addigi 32-es helyijáratot.

peremzóna településeinek várostól távolabbi részén élők gyakran kezdeményezik a helyijáratok útvonalának meghosszabbítását – hiszen így hamarabb buszra szállhatnak, s ez mégsem kerül nekik többbe. Az ilyen kérések teljesítése ma elsősorban az önkormányzattal folytatott alku eredményétől függ. A hosszabbítás révén keletkezett új vonalszakaszok ugyanis alig vonzanak pluszforgalmat, az emiatt kalkulálható veszteséget tehát az önkormányzatnak kell kompenzálnia, ha tudja és akarja.

A lakosság tényleges utazási költségeit, valamint a vállalati bevételek szerkezetét egyaránt jelentősen módosítja a bérletes, illetve menetjegyes utazások aránya, valamint az utazási kedvezmények is. A helyi közlekedésben az utasok túlnyomó része valamilyen bérlettel utazik: arányuk a 90-es évek folyamán – interjúalanyaink becslése szerint – 80–90% körüli volt mind a négy vizsgált városban, s ez az arány a peremzónában is hasonlóan alakult. Ráadásul a bérletes utazások kb. 45–60%-a valamilyen kedvezményes (túlnyomórészt tanuló- vagy nyugdíjas-) bérlettel történik. A helyközi utazások esetében viszont a bérletesek aránya jóval kisebb – a városkörnyéki viszonylatok esetében kb. 50% körüli –, és valamivel kisebb mértékű a kedvezmények igénybevétele is.

Az összvonalas helyi bérletet, illetve az 5–10 km-es távolságra váltott helyközi bérletek ára általában nem tér el jelentősen egymástól (persze a viszonylag messzebb levő, a város közigazgatási határán kívüli peremterületek, pl. Ballószög, Szabadkígyós, Bordány vagy Nyírtelek bérletei már jóval drágábbak). Mégis a helyijárat, illetve az összvonalas helyi bérlet éri meg jobban a peremzóna lakói számára, mert ezzel a város összes járatát igénybe lehet venni körülbelül annyiért, amennyiért a helyközi bérlettel csak egyetlen vonalon utazhatnak. Ráadásul azokon a szakaszokon, ahol helyi és helyközi járatok párhuzamosan közlekednek, általában a helyközi buszokon is elfogadják a helyi bérletet, ami különösen a jelentős távolsági forgalom által érintett, városhatáron belül levő települések (pl. Oros, Gerla, Kiskundorozsma) ellátottságát javítja. Érdekes módon azonban az utasok általában a közös szakaszokon is túlnyomórészt a helyi buszokkal járnak be a városba: utazásaik legalább 75%-a ezeken bonyolódik, s a helyközi buszok csak kiegészítő szerepet játszanak. Úgy tűnik tehát, hogy a kiszámíthatóság, a rendszeres időközönkénti indulás komoly értéket képvisel a lakosság számára.

Sajátosan módosítja a kétféle tömegközlekedési mód „használati értékét” a peremzónában élők számára az a rendelkezés – jelenleg hatályos változata a 78/1993. sz. kormányrendelet –, amely a munkáltatók számára előírja, hogy a más településen lakó dolgozók bejárásához szükséges autóbuszberletek árának 80 (a vasúti bérletek esetében 86) százalékát nekik kell fizetniük – ami a városban munkát vállalók számára a helyközi közlekedés költségeit is megfizethetővé teszi. A jogi városhatáron belül lakó dolgozók esetében ugyanakkor már nem kötelező ez a támogatás a munkáltató számára, akik ezáltal a város igazgatási területén élők alkalmazásában érdekelttek.

Végül: a 65 évnél fiatalabb nyugdíjasok számára is többszörös árkülönbséget jelent, hogy a városhatáron belül vagy kívül élnek-e. A helyi közlekedésben ugyanis létezik számukra a tanulókéval azonos (jelenleg 67,5%-os) ármérséklésű nyugdíjas

összvonalas bérlet, míg a helyközi járatokon csak az évi 8–16 utazásra érvényes nyugdíjas-kedvezményt vehetik igénybe.

Míg a helyközi személyszállítás összességében tisztos nyereséget hoz, addig a helyi közlekedés a VOLÁN vállalatok számára mindenütt veszteséges. A peremzónába közlekedő járatok ezen belül is a leginkább „gazdaságtalanok” közé tartoznak, hiszen útvonaluk hosszabb, és egy részük a csúcsidőn kívüli időszakokban a belvárosiaknál kevésbé kihasznált. Ez utóbbi ténynek az a magyarázata, hogy a peremzóna lakossága legnagyobb részben a munkába járásra veszi igénybe a tömegközlekedési eszközöket, a munkanap nagyobbik részét pedig a városban tölti. A peremkerületi vonalak vesztesége azonban mégsem sokkal nagyobb a többinél, mert járatgyakoriságuk, (különösen a csúcsidőn kívül) általában kisebb a városi átlagnál. A veszteségeket elvileg a helyi közlekedés gazdája, az önkormányzat által adott támogatás finanszírozza, ez azonban nem minden esetben elegendő (Kecskeméten pl. egyetlen fillért sem ad az önkormányzat a helyi tömegközlekedésre) – így előfordul, hogy a helyközi ágazat nyereségéből kénytelenek átcsoportosítani erre a célra. Emiatt komoly feszültségek vannak a kérdésben a szolgáltató vállalatok és a képviselőtestületek között, s a Kecskemét helyi közlekedését biztosító KUNSÁG VOLÁN-on belül teljesen külön is vált a helyi és a helyközi ágazat. A lépés, amely a két, eltérő gazdájú és jövedelmezőségű tevékenység megkülönböztetését szolgálta („öntünk tiszta vizet a pohárba”), a peremzóna szempontjából egyértelműen negatív hatású, mert az itteni települések formális elkülönítését tovább erősítette. Mivel megszűnt a helyi bérletek elfogadása a helyközi buszokon, a forgalom szinte teljes egészében a helyijáratra terelődött – így pl. Katonatelepen a helyi busz jelentős sűrítése ellenére is romlott összességében az ellátottság.

A jelenlegi rendszerben – érthető módon – a többi VOLÁN vállalat sem törekszik a helyi közlekedés kiterjesztésére. A helyi és a helyközi közlekedés – általában véve racionálisnak tűnő – különválasztása pedig a kecskeméti módszerrel megvalósítva különösen hátrányosan érintené a peremzóna lakosságát. Az ellentmondás ugyanakkor nem látszik feloldhatatlannak, amit szintén a kecskeméti példa bizonyít. Kadafalva, Méntelek és Matkó esetében ugyanis meg tudták oldani azt, hogy a helyközi járatokon is elfogadják a helyi bérletet, a költségeket és a bevételeket pedig egy évente elvégzett reprezentatív utasszámlálás eredményei alapján osztják meg a helyi és a helyközi közlekedés között. Ez a forma talán lehetőséget teremtene a városvidék peremzóna egységes tarifarendszerének kialakítására olyan módon, hogy az összvonalas helyi bérletek érvényességét kiterjesszék a peremzóna helyközi járataira is. Szóba kerülhet egy, a helyi bérletnél valamivel drágább, de a városi vonalak mellett egy meghatározott helyközi vonal városkörnyéki szakaszára is kiterjedő „elővárosi” bérleti forma kialakítása is. Ez a közlekedési vállalat bevételeit nem csökkentené, a városhatáron kívüli szuburbanizálódó területek számára pedig kifejezetten előnyös lenne, s a peremzóna különböző jogállású településeinek autóbuszközlekedésében meglevő indokolatlan különbségeket is jelentősen mérsékelné. A legjobb megoldást azonban az integrált, tarifális és közlekedésszervezési elemeket

egyaránt tartalmazó városi-városkörnyéki tömegközlekedési rendszer kialakítása jelentheti.

4.2 A tömegközlekedési forgalom változásának jellemzői (1980–1995)

A város-vidék peremzóna tömegközlekedési változásait – legalábbis a tömegközlekedési *kínálatra* vonatkozóan – elvileg a menetrendek adatainak segítségével lehet a legpontosabban nyomon követni. A legfontosabb információt a *járatszámok* adják: ezekből – annak érdekében, hogy a kínálat komplex módon jellemezhető legyen, valamint, hogy a peremzóna egyes településeinek ellátottsági adatai összehasonlíthatóak legyenek – egy *összevont járatszámmutatót* készítettem, ami alkalmas arra, hogy a változások irányait és mértékét a peremzóna minden települése esetében mérhetővé tegye.

A járatszámmutató kialakításánál a *heti* járatszámokat összesítettem. Ebben az átlagos munkanapokon, iskolaidőben közlekedő járatokat értelemszerűen ötszörös, a szombati és vasárnapi napok járatszámait pedig egy-egyszeres súllyal vettem figyelembe. A járatszámmutató alapegységének 1 db helyijáratú autóbusz-járatpárt vettem. A helyi autóbuszjáratokon kívül 1-es értékkel vettem figyelembe azon térségek helyközi járatait is, amelyekben nincs helyi buszközlekedés. Az egyéb járatszámokat az előbbieken felsorolt minőségi szempontok figyelembevételével *súlyoztam*. (A súlyszorzók értéke 0,3 és 0,85 között mozgott.)

Az *eredmények tanúsága szerint* (3. táblázat) a peremtelepülések tömegközlekedési járatgyakorisága az esetek zömében már 1980-ban is jelentősen meghaladta az átlagos falusi települések hasonló mutatójának értékét. (Ez alól kivételt csak néhány távolabbi „egyéb belterület”, így Méntelek, Fényes, illetve Rozsrétszőlő jelent.) Mára a városi átlaghoz képest is *kiemelkedően jó az ellátottság a központi belterülethez tartozó településrészekben*: így Kiskundorozsmán, Újszegeden, Baktón, Borbányán, Műkertvárosban és Szeleifaluban. A *többi település között viszont már sajátos, helyi okok differenciálnak*. Ilyen pl. az átmenő forgalom nagysága: e szempontból a fontosabb összekötő utak mentén fekvő helyek vannak előnyben (mint pl. Katona-telep, Oros, vagy Szentmihálytelek). Még nagyobb a szerepe természetesen a terület abszolút népességszámának: a népesebb Sóstóhegy, Mezőmegyer, Hetényegyháza ennek köszönheti viszonylag jó helyzetét.

A tömegközlekedés iránti igényeket, így közvetve a járatsűrűséget is növeli azonban a lakosság hátrányosabb társadalmi összetétele, rosszabb anyagi helyzete, valamint a helyi ellátás hiányosságai is. Kiváló példa Gyálarét esete. Az itteni autóbusz-forgalom majd harmadával nagyobb, mint a vele szomszédos, ám kétszer akkora lakosságú (és szintén nem különösebben fejlett) Szentmihálytelek esetében. Ennek oka az, hogy a korábbi évek jelentős népességnövekedése, házépítési hulláma ellenére a helyi ellátás alig fejlődött, s a telep lakói szinte minden szükségletüket a városban tudják csak kielégíteni (Mészáros 1994).

A *legegyértelműbb módon* mindazonáltal a *helyijárat-jelleg növeli a járatsűrűséget*. A magas járatszámokban kivétel nélkül meghatározó a helyijáratok részesedése – ami újra egyértelműen bizonyítja a *városhatár alapvető, a peremzóna településeit*

differenciáló szerepét. Ennek fényében különösen érdekes az a „helyijáratosítási hullám”, ami a 80-as évek első felében játszódott le a megyeszékhelyek tömegközlekedésében. Ekkor – központi „ajánlásra” – számos helyközi, városkörnyéki járatot minősítettek át helyivé, egyúttal beillesztve őket a városi tömegközlekedés rendszerébe is; más esetekben pedig a helyijáratok útvonalát hosszabbították meg a belterületi határon kívüli szakaszokkal. E döntések egy része közigazgatási változásokkal kapcsolatos: *a közeli falvak „bekebelezését” néhány éves késéssel követte általában a buszjáratok helyivé alakítása is.* (Az 1978-ban Nyíregyházához csatolt Oroson, illetve az 1973-ban a város részévé tett Nyírszőlősn pl. az 1980/81-es menetrendi idényben indult meg a helyi tömegközlekedés; az 1982-től Kecskemét részévé vált Hetényegyházán 1984-ben történt meg a változás; míg Gerla 1984-es Békéscsabához csatolását 1987-ben követte a helyi autóbuszjárat megindítása.) E változásoknak a lakosság számára többségében pozitív hatásai voltak. Közülük a legfontosabb, hogy a helyi bérlet révén olcsóbbá vált a városi közlekedés, a helyi járatok pedig letérnek a „főútról”, és behatolnak a település belsejébe is.

A vizsgált peremzónák tömegközlekedésének fejlettségében elsősorban a városok méretének különbségei tükröződnek, de ezek mértéke némiképp indokolatlannak tűnik. Messze kiemelkedik ugyanis a többi közül Szeged környékének az ellátottsága (3. táblázat). Az itteni TISZA VOLÁN Rt. üzletpolitikai céljai között is megfogalmazódik az, hogy a városi átlagnak megfelelő szintű ellátást biztosítsanak itt – a városhatáron belül és a szuburbanizálódó községekben egyaránt. Nyíregyháza és Kecskemét peremzónáinak tömegközlekedése között csekély különbség mutatkozik az előbbi javára – döntően a magasabb fajlagos járatsűrűség, és a megbízhatóbb, kevésbé változékony menetrend miatt –, míg Békéscsaba körül a legrosszabb a peremzóna tömegközlekedési ellátottsága.

A vizsgált területek többségében 1980 óta – bár jelentősen eltérő időszakokban, ütemben és mértékben – növekedtek a tömegközlekedési igények, amit az adatok tanúsága szerint többé-kevésbé rugalmasan követtek a VOLÁN vállalatok is. Sőt, a peremzóna települései zömének tömegközlekedési ellátottsága a 90-es évek elejéig összességében javult: a járatszám-mutató értékének növekedése meghaladta a népességváltozás mértékét. A fejlesztés egyik módja a helyi buszok – korábban már említett – útvonal-hosszabbítása, illetve új, részben eltérő útvonalon közlekedő és az eddigi járatot tehermentesítő „fiókjáratok” indítása volt. Mind a helyi, mind a helyközi vonalakon éltek az autóbuszok típusának módosításával: a forgalmasabb időszakokban a „szóló” járműveket nagyobb befogadóképességű csuklós buszokkal váltották fel. A *járatsűrűség* növelésére csak komolyabb kapacitásgondok esetén, és a vállalat mindenkor járműállományának függvényében került sor, de általában valamennyi városban viszonylag hamar megtették az erre irányuló lépéseket. A javulás mértéke és időpontja azonban városonként, illetve a peremzóna egyes települései között is jelentősen különbözik (3. táblázat).

A VÁROS-VIDÉK PEREMZÓNA SZEMÉLYKÖZLEKEDÉSÉNEK ÁTALAKULÁSA

3. táblázat. A tömegközlekedési teljesítmények alakulása a vizsgált területeken, 1980–1995

Település, településrész	Összevont heti járatszám mutató 1980.	Összevont heti járatszám mutató 1990.	Összevont heti járatszám mutató 1995.	Járat szám változás 1990/1980.	1000 lakosra jutó heti járat szám 1980.	1000 lakosra jutó heti járat szám 1990.	Járat szám-változás a népességváltozás arányában 1980–1990.
Oros	182	330	335	1,81	4,57	7,30	1,60
Nyírpazony	156	139	134	0,89	6,38	5,17	0,81
Nyírtelek	160	179	172	1,12	2,41	2,72	1,13
Nyírtura	147	138	126	0,94	9,70	8,59	0,89
Nyírszőlős	103	180	167	1,75	4,66	7,92	1,70
Rozsrétszőlő	104	121	120	1,16	21,36	16,20	0,76
Sóstógyógyfürdő	508	519	518	1,02	41,64	44,28	1,06
Sóstóhegy	232	447	448	1,93	14,25	18,88	1,33
Bordány	162	195	218	1,20	5,86	6,90	1,18
Gyálarét	238	365	371	1,53	25,45	37,06	1,46
Kiskundorozsma	904	1097	1011	1,21	9,22	11,19	1,21
Sándorfalva	202	200	287	0,99	3,16	2,88	0,91
Szentmihálytelek	244	319	309	1,31	12,49	16,72	1,34
Szőreg	614	677	657	1,10	13,64	13,54	0,99
Zsombó	152	196	210	1,29	7,54	8,81	1,17
Ballószög	170	174	179	1,02	9,12	8,92	0,98
Helvécia	162	167	172	1,03	5,12	5,47	1,07
Hetényegyháza	172	235	313	1,37	7,66	6,52	0,85
Kadafalva	145	148	148	1,02	62,77	27,06	0,43
Katonatelepe	152	240	264	1,58	50,67	18,38	0,36
Szeleifalu	408	425	402	1,04	n.a.	6,36	n.a.
Gerla	111	179	163	1,61	9,09	13,16	1,45
Fényes	30	55	61	1,83	9,20	12,25	1,33
Mezőmegyer	228	258	294	1,13	12,82	13,14	1,02
Szabadkígyós	237	171	198	0,72	8,66	5,67	0,65
Újkígyós	197	150	172	0,76	3,55	2,62	0,74

Forrás: A MÁV és VOLÁN társaságok hivatalos menetrendjei (1980., 1985., 1990., és 1995. évek), valamint az 1980. és 1990. évi népszámlálások adatai alapján a szerző számításai.

A 1990-es években mindenütt erősen lelassult – a vizsgált települések mintegy felében meg is állt – a korábbi járat szám-növekedés, s csak néhány esetben (Sándorfalva, Hetényegyháza, Katonatelepe, Mezőmegyer) beszélhetünk jelentős kínálatbővülésről. Ennek oka lehetne elméletileg a kiköltözési folyamat lelassulása, a személygépkocsi-közlekedés arányának növekedése, vagy a közlekedési igények visszaesése is a peremzónában, ám ezeket a rendelkezésre álló információk nem

igazolják. A jelenségnek elsősorban tehát finansziális okai vannak: a VOLÁN-ok piaci helyzetbe kerülése és az 1991 óta a helyi közlekedés gazdáiként funkcionáló önkormányzatok költségvetésének szűkössége egyaránt a járatszám-bővítés ellenében hatnak, sőt több helyen (főként Nyíregyháza és Kecskemét környékén) járatritkításra is sor került.⁶ Míg azonban a helyijáratok esetében legalább intézményes érdekegyeztetés folyik a VOLÁN-ok és önkormányzatok között, és a képviselők által felvetett változtatási javaslatok, a közlekedési vállalat elképzelései és a költségvetési korlátok eredőjeként általában kompromisszumos megoldások születnek, addig a helyközi közlekedés esetében hiányzik ez a fajta érdekegyeztetési mechanizmus.

A járatszám-mutató változási aránya, illetve a változások öt éves periódusokban (1980–85, 1985–90, 1990–95) vizsgált időbeli alakulása alapján érdemesnek tűnt a peremzóna kiválasztott településeit, településrészeit csoportosítani, ezért (nem-hierarchikus K-Mean eljárással) klaszteranalízist végeztem. A területek legcélszerűbben négy klaszterbe voltak sorolhatók.

Az első csoportba 7 terület került. Ezek – Sóstóhegy, Korányi városrész, Borbánya, Ságvári kertváros, Fényes, Hetényegyháza és Katonatelep – járatszám-mutatója az 1980–1995 közötti időszakban átlagosan 96%-kal nőtt, és a legintenzívebb növekedés időszakát általában (Borbánya kivételével, ahol a járatszámok a 80-as évek elején nőttek gyorsabban) az 1985–90 közötti évek voltak. E területeken – miközben az autóbusszos személyszállítás forgalmi teljesítményei a 80-as évek vége óta összességükben csökkentek – az utóbbi időben sem tapasztalható a kínálat visszaesése, sőt pl. Hetényegyházán vagy a nyíregyházi Ságvári kertvárosban valamelyest tovább növekedtek a járatszámok.

A következő kategória szintén 7 elemű: Oros, Nyírszőlős, Gyálarét, Zsombó, az újszegedi Marostói városrész, Mezőmegyer és Miklóstelep. Ezekben átlagosan 55%-kal nőttek a járatszámok, a legnagyobb mértékben általában 1985–90 között. Az 1990 és 1995 közötti időszak változási folyamatai vegyes képet mutatnak: egyes települések (Zsombó és Miklóstelep) forgalma továbbra is növekvő, míg a többieké változatlan vagy kismértékben csökkenő volt.

A harmadik, legnépesebb csoport 12 tagból áll (Rozsrétszőlő, Szőreg, Sándorfalva, Bordány, Kiskundorozsma, Szentmihálytelek, Baktó, Hattyastelep, Gerla, Csabaszabadi, Szeleifalu és Méntelek). E területeken a járatszám-növekedés mérsékelt volt (átlagosan 22%-os), amit általában egy rövidebb, 5–7 éves időszakban érték el. E települések egy része is valószínűleg a peremzóna átalakulási folyamatainak résztvevője, de a csekély növekedést egyéb, a területi átrendeződésen kívüli okok is magyarázhatják. E csoportban Méntelek, Csabaszabadi, Bordány és különösen Sándorfalva járatsűrűsége nőtt 1990 és 1995 között.

Végül, 11 esetben (Nyírpazony, Nyírtelek, Nyírtura, Sóstógyógyfürdő, Tápé, Szabadkígyós, Újkígyós, Kadafalva, Ballószög, Helvécia és Műkertváros) 1980 és

⁶ E tényező hatása miatt a 3. táblázatban csak az 1980–1990 közötti járatsűrűség-változást volt érdemes közölni, hiszen a 90-es évek elejének általános, ráadásul városonként eltérő mértékű járatszám-csökkenésének figyelembevétele az egyes települések/településrészek változásainak összehasonlíthatóságát jelentősen megnehezítette volna.

1995 között nem volt kimutatható komolyabb járatszám-növekedés, sőt kisebb visszaesések is előfordultak. A stagnálás valószínűleg eltérő okokra vezethető vissza. Ez lehet a népességnövekedési-átalakulási folyamat hiánya, de szerepet játszhatnak benne a közlekedési vállalat gazdasági szempontjai, a szuburbanizációs folyamat korábbi (1980 előtti) vagy későbbi (1990 utáni) indulása, a helyi ellátás javulása, a lakosságnak a személygépkocsit preferáló utazási szokásai, vagy akár speciális, egyedi okok (pl. iskola megszűnése, ingázás visszaesése) is.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

A város-vidék peremzóna közlekedési változásai összességükben differenciált képet mutatnak. *A rurális-urbánus átalakulás által leginkább érintett, illetve a legdinamikusabb fejlődéssel jellemezhető települések köre ugyanakkor a kétféle közlekedési mód vizsgálata alapján nagyjából azonosnak mutatkozik, és kevés kivétellel (ezek: Szabadkígyós, Újkígyós, Nyírtura és Nyírpazony) szinkronban van a népese-
dési változások által mutatott folyamatokkal.* Elmondható ez a másik oldalról – a városkörnyéken levő, de jelentősebb közlekedési változásokkal nem érintett települések köréről – is: ide mindkét vizsgálat alapján főként a népese-
dési dinamikát nélkülöző, erőteljesebben agrárjellegű települések kerültek, vagyis azok, amelyek a mintába eredetileg is kontroll-szereppel kerültek be. Az elemzés nyomán azonban a térség közlekedési helyzetének számos apró különbségére derült fény, és sikerült rávilágítani néhány sajátos problémára is, amelyek zöme a közlekedés rendszerein kívüli, főként jogi-közigazgatási tényezőkre vezethető vissza. *Úgy tűnik tehát, hogy a város-vidék peremzóna közlekedési problémáinak megoldása (is) csak a városkörnyéki térség egységként, összefüggő rendszerként való kezelésével és a formális, jogi megosztottságból adódó megkülönböztetések kiküszöbölésével lehetséges.*

IRODALOM

- Antal I. 1992: A közúti forgalom elemzése. *Közlekedéstudományi Szemle* 11: 417–435.
- Erdősi F. 1990: A közlekedési-telekommunikációs viszonyok hatása a városok szerkezetének átalakulására. *Tér és Társadalom* 2: 31–48.
- Mészáros R. 1994: *A település térbelisége*. Szeged: JATEPress.
- Timár J. 1993a: A városok körüli rurális peremzóna átalakulásának néhány sajátossága az Alföldön. In: KovácsT. (szerk.) *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. Pécs: MTA RKK: 303–308.
- Timár J. 1993b: Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága. *Alföldi Tanulmányok*: 217–231.
- Timár J. – Simon I. 1988: Újkígyós és Szabadkígyós társadalomföldrajzi képe, kapcsolataik területi rendszere. In: *Területi Kutatások* 8. Tiner T. (szerk) Budapest: MTA FKI: 103–109.
- Tiner T. 1985: A falusi lakosság utazási szokásai és a tömegközlekedéssel kapcsolatos elvárásai Heves megye északi részén. In: *Területi Kutatások* 7. Berényi I. (szerk) Budapest: MTA FKI: 61–77.
- Tiner T. 1986: A szociál-közlekedésföldrajz kialakulása és vizsgálati módszerei. *Földrajzi Értesítő* 3–4: 219–230.
- Wheeler, J.O. 1978: Research directions in urban transportation geography in the United States. In: (Ed.) Enyedi Gy. *Urban Development in the USA and Hungary* Budapest: Akadémiai Kiadó: 187–204.

**TRANSFORMATIONS OF PUBLIC TRANSPORT
OF THE URBAN-RURAL FRINGE
IN FOUR COUNTY SEATS IN THE GREAT PLAIN**

János Kiss

Relying on traffic censuses and other statistical data as well as the interviews with senior transport executives, councilors and members of the public involved, the study examines the role of transport in the partly urban, partly rural ‘transitory’ belt surrounding inner Békéscsaba, Kecskemét, Nyíregyháza and Szeged, respectively in the 1980s and 90s. Results show that the impact of transport on the transformational processes of the region is manifold and important. The road network and the availability of public transport in the areas affected by the exodus of the urban population are better than the rural average. The mainly middle-class families moving out from the city have their own cars, are more mobile, their lifestyle is more urban and continue to make use of most services in the city. Therefore, increase in motorcar traffic and in the importance of public transport has surpassed that of the population in the areas undergoing the speediest transformation. Thus these transport data are also suitable for characterizing the speed and momentary state of the transformational changes in some parts of the urban fringe. The rapid transformation of the conditions of transport has involved a few social and transport management conflicts. Some junctions of the roads leading from the fringe to the city are regularly clogged up. In many places public transport services should be more frequent, new bus routes, cycle lanes, bus terminals and bypasses should be built and junctions restructured, etc. There have been a few good examples of solving such problems in the cities studied. They varied in immediateness and extent, though. Most major conflicts arise from the defining role of the administrative boundary and the differing administrative statuses of the settlements in the rural-urban fringe. For local roads and public transport are taken care of by self-governments, whereas other roads and intercity public transport by state companies, thus the system of financing, maintenance and tariffs are completely different within the fringe. Consequently, in spite of the transport of the city and the fringe being one single system, rules only favour the population of certain areas or some population groups. In order to solve these problems, the as yet conflicting interests of the population, companies and self-governments are to be reconciled and the urban-rural fringe should be treated as one irrespective of the administrative statuses of the settlements.

OLVASÓKÖRÖK, GAZDAKÖRÖK TÁRSADALMI SZEREPE A DÉL-ALFÖLDÖN AZ 1940-ES ÉVEKBEN

Olasz Lajos – Szórá Ilona*

A XIX. század második felében meginduló gazdasági és társadalmi modernizáció, a polgári viszonyok fokozatos térhódítása országszerte élénk egyesületi élettel párosult. Az 1860-as és az 1940-es évek közötti időszakban a legkülönbözőbb társadalmi szervezetek sorában jelentős arányban alakultak olvasókörök és gazdakörök is. Létrejöttük nem számított regionális jelenségnek. A maguk korában az egész országot behálózták, de a legnagyobb számban, a legszélesebb feladatkörrel és talán a legmeghatározóbb társadalmi szereppel a Dél-Alföldön működtek.¹ Ez a sajátos egyesületi forma adekvát módon illeszkedett a régió specifikus településszerkezetéhez, jól megfelelt a helyi agrártársadalom önszerveződési igényeinek, hatékony képviselést tudott biztosítani a polgárosodó kisközösségek gazdasági, kulturális, közéleti törekvéseinek.² Bács-Bodrog, Békés, Csanád, Csongrád megyében és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye Kecskemétiig terjedő déli körzeteiben az 1940-es években összesen mintegy 550 olvasókört és gazdakört tartottak nyilván. Hódmezővásárhely thj. város 132 000 kat. holdas határában 67 kör működött, melyek mintegy 4500 családot fogtak össze. Csongrád megye korabeli közigazgatási területén 120 kör tevékenykedett, közel 10 000 fős tagsággal. A családtagokat is beleszámítva, a megye összlakosságának 25–30%-a állt közvetlen kapcsolatban ezekkel az egyesületekkel.³

1. OLVASÓKÖRÖK, GAZDAKÖRÖK – A DÉL-ALFÖLDI TÁRSADALOM SAJÁTOS CIVIL SZERVEZETEI

A körök alaptípusába egy-egy mikrokörzet: városi kerület, külterületi határrész vagy kisközség önszerveződő, demokratikus belső szabályok szerint működő, a helyi közösség egészére vonatkozó komplex társadalmi feladatokat ellátó civil szervezetei tartoztak. Az egyesületi tagság körében igen erős lokális téridentitás érvényesült. A körök következetesen ragaszkodtak szervezeti autonómiájukhoz, csak a legkritikább esetben csatlakoztak valamilyen országos társadalmi, gazdasági vagy kulturális szövetséghez. Akkor is inkább csak formálisan, eredeti alapszabályuk, választott vezetőségük, önálló döntési kompetenciájuk, sajátos szokásaik, hagyományaik megtartásával.⁴ Az egyesületi élet minden fontos kérdésében (alapszabály módosítás, vezetőségválasztás, tagfelvétel, pénzügyek stb.) a tagság többségi állás-

* Dr. Olasz Lajos történész (Szeged); Dr. Szórá Ilona szociológus (Budapest)

¹ A fenti cikk egy készülő nagyobb tanulmány része, melyben a szerzők egy több éves, mintegy 300 kör fellelhető levéltári anyagát feldolgozó kutatás eredményeit adják közre.

² A dél-alföldi körök tevékenységéről bővebben lásd: Hajdú 1977; Nagy 1975; Kőteles 1980; Beck 1985; Giday 1985.

³ Csongrád Megyei Levéltár (CSML) (Szentes) Csongrád vm. Alisp. ir. 1005/1947. sz.

⁴ Hajdú 1977:29; Kőteles 1980:19

foglalása döntött. A kör tisztségviselői minden évben a közgyűlés előtt számoltak be a végzett munkáról. A belső viták megfelelő kompromisszumkésztséget és kellő önmérsékletet igénylő parlamentáris keretek között folytak le. A vezetőség (a tisztségviselők és a választmány) létszáma viszonylag nagy volt, általában elérte a tagság 30–35%-át. Ez már önmagában is biztosította az irányítás széles körű ellenőrzöttségét, és lehetővé tette, hogy a kör magját alkotó minden aktív tag tevékenyen részt vegyen a közösség ügyeinek intézésében, valamilyen konkrét feladatot, funkciót vállalva.

A kezdeti időszakban a társadalmi rétegződés, a vagyoni, foglalkozásbeli, felekezeti különbségek még számottevő hatást gyakoroltak a körök életére, belső viszonyainak alakulására. A lokális kisközösségek reprezentációjának, a helyi közvélemény kialakításának és artikulálásának szándéka, valamint a közös tevékenység során a polgári jellegű kommunikációs és kooperációs modellek, technikák elterjedése azonban fokozatosan csökkentette a szegregációs tényezők szerepét, melyek az 1940-es évekre már nagyrészt elveszítették gyakorlati jelentőségüket. Az egyesületi vezetők kiválasztásánál rendszerint nem a vagyoni helyzet vagy a társadalmi rang érvényesült, hanem sokkal inkább a tényleges alkalmasság (szervezőképesség, konfliktuskezelő képesség, diplomáciai érzék), a közösség előtti hitelesség és a személyes presztízs.⁵

Bár a dél-alföldi körök a helyi társadalom sajátos szerkezetéből következően döntő mértékben az agrárnépesség egyesületeinek számítottak, az egyletekben a helyi iparosok, kereskedők, állami vagy városi alkalmazottak, tisztségviselők és az értelmiség képviselői is helyet kaptak. A körökben tehát az adott mikrotársadalom minden foglalkozási csoportja megjelent. Száz dél-alföldi egyesület vezetőségi tagjainak foglalkozási adatait elemezve megállapítható, hogy a tisztségviselők és a választmány mintegy 70%-a tartozott közvetlenül az agrárnépességhez: a külterületi köröknél ez az arány 84%, a belterületen viszont csak 52% volt. A külterületen főként tanyai tanítók, a belterületen pedig elsősorban önálló iparosok és kereskedők jutottak szerephez a körök irányításában. A tagság soraiban a vezetőséghez képest valamivel magasabb volt a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya.

Az olvasókörök és gazdakörök nemcsak bizonyos gazdasági vagy művelődési feladatok ellátására szerveződtek, hanem széles körű társadalmi, közéleti szerepet vállaltak, érdekképviselői, érdekegyeztetési, igazgatási, ügyintézési funkciót láttak el. Közvetlen politikai tevékenységet viszont nem folytattak. A körökben, mint civil társadalmi szervezetekben, rendszerint sajátos ellenzéki ség érvényesült. A tagok többségének általában megvolt a maga határozott politikai véleménye – a kör azonban a közvetlen napi pártpolitikától, az aktuális politikai vitákban való testületi állásfoglalástól általában távol tartotta magát. Az egyesületeknek a politikai pártokhoz való viszonyát az 1940-es években rendszerint nem valamiféle hatalom-konform magatartás, nem is ideológiai elkötelezettség, hanem sokkal inkább a kölcsönösség

---

⁵ Nagy 1975:385

alapján megvalósítható gyakorlati együttműködés lehetőségei határozták meg.⁶ A körök tagsága országos szinten többségében a Független Kisgazdapárt, Békés megye bizonyos körzeteiben a Nemzeti Parasztpárt politikáját támogatta. Szervezeti különállásuk és plurális belső szellemiségük megőrzésével és az adott helyi közösség konkrét ügyeire koncentrááló tevékenységükkel azonban a körök még ezektől a pártoktól is bizonyos távolságot tartottak.

Mindezek a tulajdonságok viszonylag pontosan körülírtak egy sajátos egyesületi formát, az olvasókörök, gazdakörök alaptípusát, mely jól elkülönült a korszak más társadalmi szervezeteitől: a földmunkás egyletektől és agrárszocialista csoportoktól, a városi elit polgári kaszinóitól, művészeti pártoló társaságaitól, az országos társadalmi vagy szakmai szervezetek vidéki fiókhálózatától, az egyházak ifjúsági és kulturális egyleteitől, a különböző amatőr művészeti csoportok, szabadidős és sportegyesületek színes választékától. Maguk az olvasó- és gazdakörök között is alakultak ki bizonyos különbségek, attól függően, hogy egyik vagy másik kör sajátosság markánsabban vagy kevésbé hangsúlyosan érvényesült.

A körök alaptípusába elsősorban a mezővárosok bel- és külterületi egyesületei sorolhatók. A falvakban a két világháború közötti időszakban nagyobb volt a vagyoni rétegződésből adódó különbségek hatása, és erőteljesebben jelentkezett a társadalmi egyesületek átpolitizáltsága is. A polgár-szemlélet, az urbánus társadalmi szokások, normák még kevésbé épültek be a helyi közösség értékrendjébe.⁷ A községekben a klasszikus kör típus mellett, attól eltérő módon szerveződő egyesületek is megjelentek. Ilyenek voltak azok a nagy létszámú falusi népkörök, melyek mintegy leképezték magukban a település társadalmi hierarchiáját. A kör elnöke ez esetben a falu bírója, helyettese a jegyző volt, az egyes tisztségeket pedig a módosabb gazdák, vagyonosabb iparosok és köztisztviselők töltötték be. A tagságot alkotó szegényebb rétegeknek éppen úgy nem volt számottevő befolyása a kör életére, mint ahogy a községi ügyekben sem tudta érdekeit megfelelő módon érvényre juttatni. A belső feszültségek miatt ezek az egyesületek általában nem tudtak meghatározó társadalmi szerepet játszani, tevékenységük hamar elsekélyesedett, formálissá vált. A helyi társadalom erőteljes polarizáltságának, a nagy vagyoni, befolyásbeli, életvitel szerinti különbségek hatásának másik megnyilvánulási formáját jelentette, amikor a helyi lakosság egyes csoportjai több, kis létszámú rétegszervezetben különültek el, melyek gyakran semmiféle kommunikációra, együttműködésre nem törekedtek egymással, rontva a lokális érdekek érvényesülésének hatékonyságát.

A körök elnevezésében általában tradicionális tényezők, helyi hagyományok, az egyesületek alapításának körülményeivel kapcsolatos sajátosságok érvényesültek. A konkrét megnevezésnek: olvasókör, gazdakör, közművelődési kör, társaskör, függetlenségi és 48-as kör, polgári kör az 1940-es években már nem volt funkcionális jelentősége. Maga a „kör” kifejezés azonban minden esetben hármas jelentést hordozott. Jelentette az egyesület székházát, saját tulajdonú vagy bérelt épületét az ott

⁶ Cseh 1988:47

⁷ Köteles 1990:85

elhelyezett kulturális, esetleg gazdasági, igazgatási infrastruktúrával. Jelentette a kört, mint formalizált szervezetet, mint jogi személyt, mely megfelelő szabályok szerint betagozódott a kor társadalmi intézményrendszerébe. Végül, jelentette a köri tagságot, egy önszerveződő, magáról hírt adó, a helyi társadalom életét, belső viszonyait, gondolkodásmódját formáló kisközösséget (1. ábra).

2. A KÖRÖK TEVÉKENYSÉGE, URBANIZÁLÓ FUNKCIÓI, SZEREPÜK A POLGÁROSODÁS FOLYAMATÁBAN

A körök létrejötte és dél-alföldi elterjedése a magyar agrártársadalomban meginduló polgárosodás következményének tekinthető. Ugyanakkor az egyesületek működése, sokszínű tevékenysége nagy mértékben hozzájárult a polgári viszonyok, a polgári életmód fokozatos elterjedéséhez, a polgár-mentalitás meggyökeresedéséhez. Jelentős szerepük volt abban, hogy az Alföld parasztsága fokozatosan kilépjen partikuláris elszigeteltségéből, rendies kötöttségeiből, és urbánus igényekkel fellépő, polgári értékrendet adaptáló társadalmi réteggé váljon. Ennek során a körök egyfajta urbanizáló szerepet, civilizatórikus funkciót töltek be – a városi életre jellemző sajátosságok, a városminőség elemeinek közvetítésével. Egyrészt városi típusú szolgáltatásokat biztosítottak, urbánus infrastruktúrát tettek hozzáférhetővé szűkebb környezetük, lokális terük lakói számára. Másrészt, a polgári együttélés, érdekkifejezés, konfliktuskezelés normáit, szabályait, technikáit terjesztették. A művelődés, a közéletiség, az életminőség alakulása terén urbánus igényeket képviseltek, formáltak, terjesztettek, erősítve ezzel is a peremkerületek és a külterület lakosainak körében a „városi polgár”-attitűd kialakulását, érvényre jutását.⁸

A külső városrészekben, városközeli telepeken a körök tevékenysége fokozta a városkonform érzést, egyszerűbbé, kényelmesebbé tette a városi szolgáltatásokhoz való hozzájutást, úgy, hogy ezek „fogyasztása” közben segítette megőrizni a személyességet, a személyes kapcsolatokat. Az egyesületek városfunkciókat közvetítő szerepe még nagyobb hangsúlyt kapott a centrumtól sokszor 20–30 km-re fekvő külterületi határrészek életében. A tanyai lakosság számára a városhoz tartozás gyakorlati jegyeit, a gazdasági szolgáltatások, a művelődés, az ügyintézés, a közélet legalább részben városi minőségét sokszor alapvetően csak ezek az olvasókörök, gazdakörök képviselték.⁹

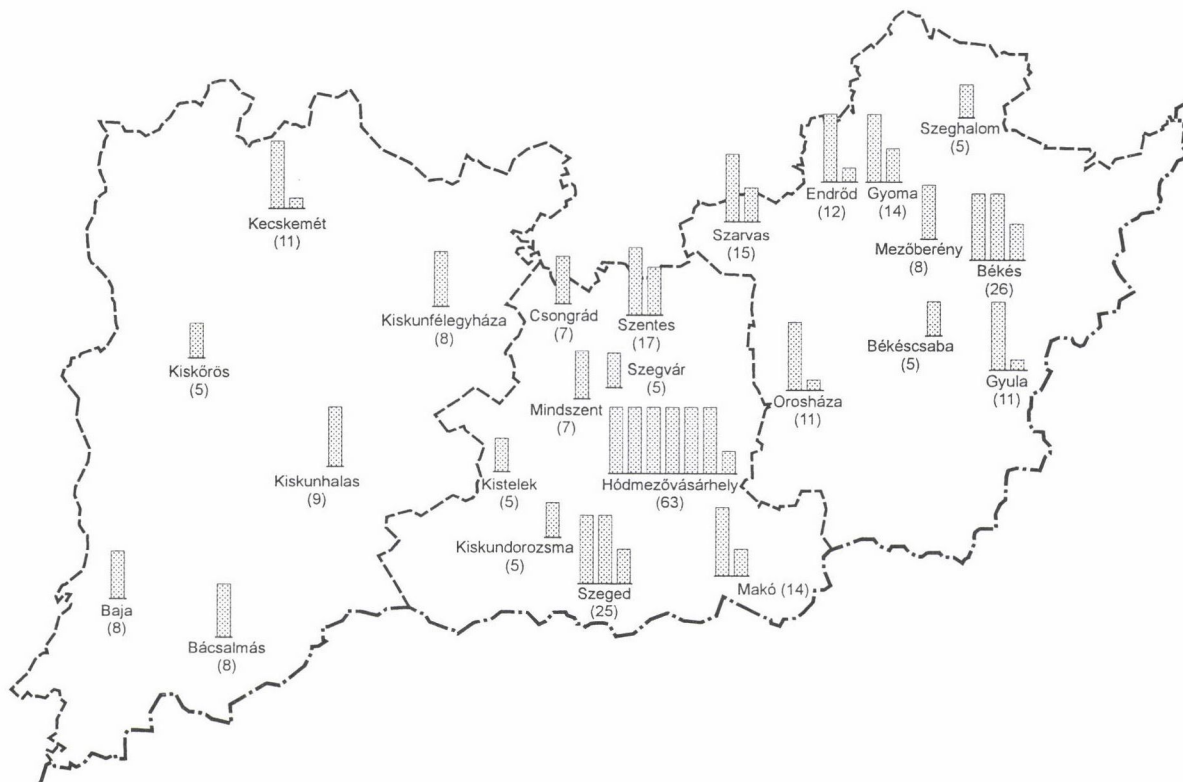
2.1. Gazdasági szerep

A körök gazdasági tevékenysége elsősorban az agrártermeléshez kapcsolódó tárgyi és intézményi infrastruktúra biztosításában, különböző szervezési feladatok elvégzésében, illetve a mindennapi élet igényeihez igazodó lakossági szolgáltatások bővítésében jelentkezett. Számos egyesület adott helyet épületében kovács- és bogárnárműhelynek, borbélyüzletnek vagy vegyesboltnak. A körök gyakran töltötték be a piachely funkcióját.

⁸ Márkus 1996:17

⁹ Gesztelyi Nagy 1942:7

1. ábra. A dél-alföldi városok, nagyközségek, ahol az 1940-es években nagyobb számú olvasókör működött
 Figure 1 Cities and larger villages where several readers clubs operated in the 1940s

Az egyesületi székházak előtt vagy azok udvarán különböző termékek, így zöldség, gyümölcs, gyógynövény adás-vétele, felvásárlása folyt. A szegedi Királyhalmi Függelenségi és 48-as Népkör épületében a Hangya Szövetkezet baromfiátvevő telepet működtetett; a gyulai Gyűrkehelyi Földműves Olvasókör vagy a vásárhelyi Mágocsoldali Olvasó Egylet helyiségeiben tejbegyűjtő állomás üzemelt.

Az egyesületek azonban nemcsak helyet biztosítottak különböző ipari, kereskedelmi vállalkozások számára, hanem maguk is aktív gazdasági tevékenységet folytattak. Rendszeresen szerveztek nagytételű vásárlási akciókat, hogy a körzet lakossága olcsóbb áron és helyben juthasson hozzá a szükséges alapanyagokhoz, minőségi vetőmaghoz, műtrágyához, permetezőszerhez, petróleumhoz.¹⁰ A II. világháború éveiben, illetve a háborút követő kötött készletgazdálkodás időszakában számos kör kapott megbízást a közellátási hatóságoktól a jegyre kapható élelmiszerek és egyéb termékek kiosztására. Ez különösen a külterületi lakosság számára volt nagy jelentőségű, hiszen így nem kellett hosszú utat megtenni a városig és vissza, az alapvető közszükségleti cikkek beszerzésére. Az egyesületek szerepet vállaltak a gazdák terményeinek értékesítésében is. A hazai vagy export piacra szánt csemegezőlőt, gyümölcsöt gyakran a körökben gyűjtötték össze, ott válogatták, csomagolták, és a közeli vasútállomásra indították el a szállítmányt. A vásárhelyi Kopáncs-Kishomoki Gazdakör épületében közös, állami, városi és egyesületi hozzájárulással alakították ki körzeti gyümölcs-csomagolót.¹¹ A körök különböző gazdasági gépek beszerzésével bővítették a helyi termelés technikai hátterét. Több egyesületnél a székház melléképületében darálógépet, vetőmagtisztítót vagy szőlőprést üzemeltettek. Gyakoribb volt azonban, hogy a felszerelést kölcsönözték. Az orosházi Monori Gazdakörben traktort, a csongrádi Bokrospart-Győjai Gazdaolvasókörben vetőgépet, a szentesi Nagykirályi Gazdakörben műtrágyaszórót adtak kölcsön, másutt permetezőt, kultivátort, rostát, boronát.

A körök fontos gazdasági szervező tevékenysége közé tartozott, hogy bekapcsolódtak a gazdák és a feldolgozó üzemek közötti termelési szerződések megkötésébe. A kör ilyenkor nemcsak a megegyezés helyszíne volt, hanem az egyesületi vezetőség – széles körű tájékozódás után – szakmai és jogi tanácsokkal, sőt adott esetben a gazdák közötti konkrét egyeztetéssel is segítette a termelőknek a jobb szerződési pozíciók elérésében. A szentesi Nagytőkei Olvasókör vagy a csongrádi Kónyaszéki Földműves Gazdakör 1947-ben a cukorrépa-termesztő gazdák számára harcolt ki kedvezőbb felvásárlási árakat; a szegedi Feketeszéki Polgári Olvasókör éveken át a városi konzervgyárral kötendő paradicsomtermelési szerződéseket intézte. Számos esetben az olvasókörökben került sor a mezőgazdasági idénymunkás csoportok, arató és cséplő munkások, illetve kubikosok leszerződötetésére. Néhány egyesület rendszeres munkaközvetítéssel is foglalkozott. Nyilvántartásba vették a környékbeli gazdák, iparosok bejelentett igényeit, illetve a munkát keresők adatait, így a lehető-

¹⁰ Nagy 1975:405

¹¹ CSML (Hódmezővásárhely) Hódmezővásárhely v. Polgm. eln. ir. 6038/1949. sz.

ségekről mindkét fél tájékozódhatott a körben.¹² Az egyesületek gyakran működtek közre helyi gazdasági szervezetek, társulások, szövetkezetek létrehozásában is. A vásárhelyi Belsőerzsébeti Olvasókör például tejszövetkezetet, a kisteleki Első Tiszáninneni Gazdaszövetség hitelszövetkezetet alapított.

Mindezzel a tevékenységgel a körök maguk is hozzájárultak a helyi gazdaság élénkítéséhez, a termelés korszerűsítéséhez, a kereskedelmi kapcsolatok és szolgáltatások bővüléséhez. A maguk eszközeivel ösztönözték az egyéni és csoportos vállalkozást, az új fejlesztési elképzeléseket, elérhetőbbé, kihasználhatóbbá tették a város kínálta gazdasági lehetőségeket, esetenként adaptálva azokat a sajátos helyi igényekhez.

2.2 Igazgatási funkciók

Az olvasókörök, gazdakörök urbanizáló szerepének fontos elemét képezte bizonyos igazgatási funkciók ellátása, kisebb horderejű hivatalos ügyek helyi lebonyolítása. Ennek különösen a külterületi lakosság számára volt nagy jelentősége, mert a körök közigazgatási tevékenysége nélkül a legegyszerűbb hivatali ügyben való eljárás vagy az új rendelkezésekkel kapcsolatos tájékozódás gyakran egész napot igénybe vevő városi utat követelt volna. Valamennyi egyesületi székház a hatóságok hivatalos hirdetőhelyéül szolgált, ahol a helyi lakosság minden aktuális rendeletről, előírásról, határidőről pontos tájékoztatást kaphatott, és egyben eleget tehetett a gazdasági, vagyoni vagy személyes adataira vonatkozó különböző bejelentési kötelezettségeinek is.

A sűrűbben lakott körzetek centrumának számító, jól megközelíthető tanyai körökben a városi hatóságok esetenként közigazgatási kirendeltségeket állítottak fel. Általában hetente egyszer, 3-4 óra időtartamra városi tisztviselők utaztak ki ezekbe a körökbe, hogy a határrész lakosságának adó- és illetékügyeit intézzék, különféle engedélyeket állítsanak ki, gazdasági vagy demográfiai statisztikai adatokat gyűjtsenek, járlatírást, anyakönyvezést végezzenek. Néhány faluszerűen tömörülő, nagyobb lakossági koncentrációt mutató külterületi központban folyamatosan működő közigazgatási kirendeltség jött létre, a kör közelében tisztviselőlakás is épült.

A legalább néhány feladatkörre kiterjedő állandó ügyintézés biztosítása azonban a legtöbb helyen csak úgy válhatott lehetővé, ha a tanyai tanítókat és az egyesületek iskolázottabb tagjait is bevonták a hivatali tevékenységbe.¹³ A kiválasztott és megfelelően felkészített körü vezetői hivatalos közigazgatási megbízottként tevékenykedtek. Bár felhatalmazásuk csak korlátozott ügykörre terjedt ki, nem falusi – tehát alsóbb szintű – igazgatási funkciót láttak el, hanem az adott kérdésben teljes városi jogkörrel rendelkeztek. A világháborút követően a közigazgatás demokratizálására és az önkormányzatiság erősítésére irányuló intézkedésekkel összhangban lépések történtek a külterületi körök igazgatási funkciójának további bővítésére. Ezek a törekvések sajátos módon kapcsolódtak az Erdei Ferenc és Bibó István által megfo-

¹² *Tanyavilág* 1939. január 22:4

¹³ Hollander 1980:79; Hajdú 1977:104

galmazott közigazgatási reformtervekhez – a városmegyék kialakítására vonatkozó koncepcióhoz.¹⁴ Az 1940-es évek végén azonban a felgyorsuló centralizációs folyamatok nyomán ezek az elképzelések háttérbe szorultak. Ugyanakkor megindult a körök tömeges feloszlata.

2.3. Művelődési tevékenység – kulturális hatások

A körök, egyetek a művelődés terén láttak el talán a legszélesebb értelemben véve városfunkciókat, itt érvényesült legközvetlenebbül urbanizáló szerepük. Kulturális tevékenységük messze túlnőtt az egyszerű ismeretterjesztésen, illetve a szórakozás, a szabadidő-eltöltés családi, baráti, szomszédsági körre jellemző formáin. Könyvtáraikkal, tanfolyamaikkal, színházi és mozielőadásaiikkal városi jellegű művelődési lehetőségeket biztosítottak a helyi közösség számára – esetenként a városi színvonalat megközelítő minőségben. Nélkülük a nagy kiterjedésű tanyás térségek lakossága gyakorlatilag kulturális vákuum-helyzetbe került volna.¹⁵

Ezek az egyesületek voltak az iskolán kívüli népművelés fő bázisai. Az alapfokú felnőttképzésen túl – különösképpen a külterületeken – a közismereti és gazdasági továbbképzés is ezekben a körökben folyt. A századforduló idején, az analfabétizmus visszaszorításának időszakában a kiépülő tanyai iskolahálózat mellett az olvasó- és gazdakörök játszottak fontos szerepet az alpműveltség elterjesztésében. Nagy részük volt abban, hogy az 1940-es évekre az írni-olvasni tudás szintje a Dél-Alföld városaiban az országos átlagnál már valamivel kedvezőbben alakult: 1949-ben országosan a 6 év feletti népesség 94,0%-a tudott írni és olvasni – ugyanakkor Hódmezővásárhelyen 94,9%, Orosházán 95,2%, Szentesen 95,4%, Makón 95,9%.¹⁶

Az alpműveltség általánossá válásával az 1940-es években az egyesületek fő feladatává a gazdasági továbbképzés lépett elő. A különböző rövidebb-hosszabb időtartamú szőlészeti, gyümölcsfa-ápolási, vetőmag-kezelési, növényvédelmi, állategészségügyi tanfolyamok sorából kiemelkedett az Ezüst- és Aranykalászos gazdaképzés. Az Ezüstkalászos tanfolyam központilag kiadott tematikájú 150–160 órás oktatási forma volt, amit általában a téli hónapokban, november és március között rendeztek meg, hetente háromszor, esti foglalkozásokkal. A képzés megszervezését, az alapvető tárgyi feltételek biztosítását mindenütt a körök vállalták magukra. A Földművelésügyi Minisztérium (FM), a Tankerületi Főigazgatóság és a városi hatóságok tankönyvek és előadók biztosításával és az egyéb költségek részbeni (10–20%-os) térítésével járultak hozzá a tanfolyamok lebonyolításához. Az „Ezüstkalászos gazda” címet az FM alapfokú, az 1 éves képzés elvégzése után megszerezhető „Aranykalászos” oklevelet középfokú gazdasági szakképzettségnek ismerte el. Ezek a tanfolyamok mind a külterületen, mind a belterületen igen népszerűek voltak. A városban lakó gazdák is szívesebben ültek „iskolapadba” az olvasóköriben, saját közegükben, mint valamelyik közoktatási intézményben. Néhány nagyobb külterü-

¹⁴ Erdei 1977:369–375; Bibó 1990:69–90

¹⁵ Gunst 1987:132

¹⁶ Az 1949. évi népszámlálás adatai. 9. köt. Demográfiai eredmények. KSH Bp. 1950.

leti központ köreiben az elemi iskolánál magasabb szintű képzést nyújtó ún. szabad iskolák működtek, népfőiskolai oktatás is folyt.¹⁷

Sajátos szerepet kaptak az egyesületek által szervezett háziipari tanfolyamok (szövés, csipkeverés, kosárfonás), hiszen az itt kapott gyakorlati tudás esetenként közvetlenül hozzájárulhatott a szegényebb családok jövedelemszerzési lehetőségeinek bővítéséhez, megélhetésük javításához. Éppen ezért a háziipari képzést alapanyagok és technikai felszerelés biztosításával a városi hatóságok is támogatták. A különböző tanfolyamok mellett szinte valamennyi körben rendszeres ismeretterjesztő tevékenység folyt. A különféle politikai, kulturális, közismereti témájú előadások sokszor semmiben sem különböztek a városközpont művelődési intézményeiben szervezett hasonló programoktól, mert gyakran ugyanazok az előadók szerepeltek a körökben is.

Az egyesületek tehát viszonylag széles oktatási választékot, ismeretszerzési lehetőségeket biztosítottak a helyi közösség tagjai számára. Olyan társadalmi csoportokat is bevontak a felnőttképzés rendszerébe, melyek a körök nélkül egyáltalán nem jutottak volna ilyen művelődési lehetőségekhez, vagy csak igen nagy áldozatok, fárasztó utazás, nagy idővesztés, egy idegen környezetbe való beilleszkedés árán.¹⁸

A körök kulturális tevékenysége sorában meghatározó szerepet játszott az egyesületi könyvtárak működése. A könyv, az olvasás iránti igény felkeltésével, az olvasási készség karbantartásával, az olvasói ízlés formálásával az egyesületek nagy mértékben hozzájárultak a dél-alföldi társadalom művelődési szokásainak urbanizálódásához, nyitottabbá, korszerűbbé válásához, és a műveltségi szint emelkedéséhez. A köröknek köszönhetően a könyv a kulturális javak preferencia rendszerében az agrárnépesség körében is előkelőbb helyre került. Az egyesületek könyvtári tevékenysége: könyv- és sajtóolvasás biztosítása, kölcsönzés, a könyvek ismertetése, ajánlása, az olvasottak megbeszélése, s a könyvekhez kapcsolódó különböző kulturális programok szervezése – a maguk szerény szakmai és tárgyi feltételei között is a korszerű városi közművelődési könyvtárak törekvéseit idézte. A körök, egyesületek könyvtári anyaga révén a Dél-Alföld könyvvel való ellátottsága az 1940-es években az ország más vidékeihez képest általában kedvezőbb képet mutatott. Egy 1948 augusztusi minisztériumi jelentés szerint Csongrád megyében 100 főre 25 könyvtári könyv jutott, míg Tolna megyében 10, Somogy megyében pedig 7 kötet.¹⁹

A könyvek száma egyesületenként jelentős mértékben különbözött: akadt példa 50 kötetes, de 2000 kötet feletti állományra is. Száz dél-alföldi egyesület könyvtári adatait elemezve, az átlagos könyvállomány 350 kötet körül alakult. A külterületi körökben valamivel kevesebb, a belterületi egyesületeknél pedig általában több könyv állt az olvasók rendelkezésére. A könyvtári anyag rendszerint vegyes összetételű volt: a vizsgált 100 kör esetében a szépirodalmi művek aránya 53%-ot, a gaz-

¹⁷ Dokumentumok 1988:238–244

¹⁸ CSML (Szeged) Csongrád m. Szabadművelődési Felügy. ir. 1947. március 7. sz. n.

¹⁹ Dokumentumok 1988:385–392

dasági szakkönyveké 23%-ot, a történelmi, társadalomismereti témájú munkáké 14%-ot tett ki. Mivel az egyesületek könyveik nagy részét valamilyen állami intézménytől (FM, VKM), országos társadalmi, kulturális szervezettől (Faluszövetség, Népi Művelődési Intézet) kapták, a könyvtári anyag színvonal tekintetében jelentős mértékben nem maradt el a városi közkönyvtárak kölcsönözhető állománya mögött, a falusi népkönyvtárak könyvkészleténél pedig gyakran értékesebbnek bizonyult.²⁰

A körök fontos feladatuknak tekintették, hogy a városközponttól távolabb élő lakosság számára megteremtsék az igényes szórakozás helyi lehetőségeit. Az egyesületek tevékenységének köszönhetően a peremkerületek vagy a tanyavilág lakosainak, ha színházi vagy mozielőadáson, dalesten vagy néptáncbemutatón akartak részt venni, nem kellett minden esetben a belváros művelődési intézményeit felkeresni – vállalva az időt rabló utazás, sorban állás, várakozás fáradtságát –, mert színvonalas műsoros estek részesei lehettek a helyi körben is. Ahol a városokban állandó színtársulat működött, a színészek gyakran tartottak tájelőadásokat az egyesületi székházakban. Másutt főként amatőr produkciókat láthatott a közönség: a helyi vagy a szomszédos körök tagjaiból toborzódó színjátszók, énekkarok, táncsoportok bemutatóit. A műkedvelő előadások során a kor divatos népszínművei mellett színre került Gárdonyi „Annuska”, Kodolányi „Földindulás”, Molière „A fősvény” című darabja is. Az amatőr társulatokban felbukkantak olyan tehetséges fiatalok, akik később hivatásos színészi pályára léptek – s készültek olyan színvonalas előadások, melyek a városi színházban, belvárosi közönség előtt is bemutatásra kerültek.²¹

Az olvasókörök, gazdakörök kulturális estjei, színházi bemutatói mindig fontos helyi társadalmi eseménynek számítottak, ezért a környék szinte minden lakosa megjelent rajtuk. Így egy tanyai gazda gyakran legalább annyi színházi produkciót láthatott, mint egy belterületen lakó átlagpolgár. A műkedvelő színjátszó tevékenység jelentőségét azonban nemcsak az előadott művek irodalmi értéke, nyelvi kultúrája adta, hanem olyan értékek közvetítése is, mint a színház iránti igény és az ahhoz kapcsolódó polgári viselkedéskultúra. Ezen túlmenően az előadások jelentős közösségformáló szerepet is játszottak: a fellépéssel, a díszletek, jelmezek, kellékek elkészítésével, a zenei kíséret biztosításával, az egész rendezvény lebonyolításával kapcsolatos feladatok az egyesület szinte teljes tagságát megmozgatták. A jelenlevők többsége tehát nemcsak passzív szemlélője, hanem tevékeny részese is volt a kulturális eseménynek.

A külterületi körök gyakran szerveztek filmvetítéseket a városi moziba csak ritkán bejutó tanyai lakosság számára. Hódmezővásárhelyen a II. világháborút követő időszakban a városi Szabadművelődési Felügyelőség segítette a mozigép és a filmek kiszállításában. Másutt vándormozisokat fogadtak fel az egyesületek egy-egy film bemutatására. Néhány kör, köztük a szegedi Zákányi Függetlenségi és 48-as Olva-

²⁰ Csapodi–Tóth–Vértesy 1987:396

²¹ Vásárhelyi *Friss Újság* 1946. március 5:4 – *Alföldi Újság* 1947. április 29:3

sőkör a 30-as évek végén saját mozifelszerelést vásárolt és rendszeres vetítéseket tartott a környék lakosainak.²²

2.4. Közéleti feladatok, érdekképviselet, érdekérvényesítés

A helyi közvélemény kialakításában és formálásában, a közszereplés igényének felkeltésében, a közéleti megnyilatkozások különféle formáinak, szabályainak megismertetésében, illetve a helyi közösségnek a város szélesebb nyilvánossága előtti képviseletében meghatározó szerep hárult az olvasó- és gazdakörökre. Rendszerint ezek az egyesületek fogalmazták meg és egyeztették a sajátos helyi érdekeket, és igyekeztek azokat érvényre juttatni a különböző városi vagy országos fórumokon. Kérvényírással, aláírásgyűjtéssel, sajtónyilatkozatokkal, ismert közéleti személyiségek támogatásának megnyerésével segítették a helyi elképzelések, törekvések megvalósulását. A lakossági kezdeményezések általában nagyobb figyelmet és kedvezőbb elbírálást kaptak, ha a körök képviselték azokat a városi hatóságok előtt.²³

Az egyesületek elsősorban a területfejlesztéssel, a közlekedés, a hírközlés, a kulturális és egészségügyi intézményrendszer fejlesztésével kapcsolatos igények, kérések közvetítését vállalták magukra. A II. világháborút követően a csongrádi Nagyréti Gazdak Olvasóköre a komp-közlekedés megindítása, a szarvasi Csabai úti Olvasókör tanyai postajárat megszervezése, a szentesi Nagytőkei Olvasókör vasúti váróterem létesítése, a kiskunfélegyházi Galambosi Gazdakör telefonvonal kiépítése ügyében járt el az illetékes hatóságoknál. A körök nemcsak megfogalmazták és képviselték ezeket a törekvéseket, hanem tevékeny részt vállaltak ezek gyakorlati megvalósításában is. A békéscsabai Csabai Tanyak Olvasóköre öntözőcsatorna létesítéséhez, a makói Bogárzó Tanyai Gazdakör a dűlőutak kiépítéséhez, a szegedi Lengyelkápolti Gazdakör a helyi egészségház és orvoslakás felépítéséhez járult hozzá jelentős társadalmi munka, anyagszállítás biztosításával. Más egyesületek, mint például a kecskeméti Felsőszentkirályi Gazdasági és Olvasókör, a vásárhelyi Szabadság Olvasó Népkör, a gyulai Benedekvárosi Olvasókör iskolai oktatásra engedte át délelőttönként az épületét, hogy ezzel is segítsen a tanítás körülményeinek javításában, a csoportbontás megvalósításában.

A központi intézkedések, hatósági rendeletek okozta sérelmek esetén, a túlzott adókirovás, beszolgáltatási előírás vagy a magasra emelt piaci helypénzek, városi haszonbérek elleni tiltakozás során, a hatósági túlkapásokkal és az erőszakos rendőri fellépéssel szembeni panaszok ügyében a helyi közösség érdekeinek védelme a legtöbb esetben szintén a körökre hárult. Maguk a városi hatóságok is általában ezeket az egyesületeket tekintették egy-egy kerület, határrész legitim képviselőinek, érdek egyeztetésre felhatalmazott szervezetének, és leginkább ezeken keresztül kommunikáltak a helyi lakossággal. A megfelelő információcsere biztosítása érdekében a körök nemcsak összegyűjtötték és továbbították körzetük problémáit, kéréseit az illetékeseknek, hanem lakossági fórumokat rendezve személyes találkozókat szerveztek a városi vezetőkkel. A II. világháborút követően a makói tanyavilágban vi-

²² CSML (Szeged) Szeged v. Szabadművelődési Felügy. ir. 361/1947

²³ Beck 1985:249

szonylag rendszeresen tartottak ún. „panasznapokat”, melyeket felváltva rendeztek a külterületi körök. Ezeken a tanyai lakosság közvetlenül a polgármestertől kaphatott tájékoztatást a különböző várospolitikai kérdésekről, és a legilletékesebbek előtt vethette fel aktuális gondjait.²⁴

A körök közéleti szerepe a konkrét érdekképviseleti, érdekvédelmi fellépéseken túl abban is megnyilvánult, hogy egész működésükkel, belső viszonyaikkal közösségi szerepvállalásra, felelős döntések meghozatalára ösztönözték és készítették fel tagjaikat, a közéletiség, a véleménynyilvánítás, a polgári érdekvédelem normáit, technikáit közvetítették számukra. A helyi nyilvánosság formálása mellett nagyban hozzájárultak, hogy lokális terük lakói egy szélesebb, differenciáltabb társadalmi-politikai kapcsolatrendszer viszonyai között is jobban el tudjanak igazodni.

2.5. Szervezett társasélet

A körökben folyó szervezett társasélet számos elemében szintén urbánus jelleget mutatott. Az egyesületek közösségi eseményein, társasági rendezvényein vagy a hétköznapi együttlétnek szokásaiban, normáiban, személyközi kapcsolatrendszerében nem annyira a kocsma, a fonó, a piactér és a templom által reprezentált falusi társadalmi élet közege tükröződött, hanem sokkal inkább a városi polgárra jellemző szociabilitás. A körök a szabadidő eltöltésének változatos formáit biztosították. Szolgáltak kulturális rendezvények, ünnepségek, bálók, búcsúk, majálisok, játékos vetélkedők, sportrendezvények színtereként. Lehetővé tették a közösség tagjainak a rendszeres találkozást, a hírek kicserélését, az aktualitások megvitatását. A körökben mindig valami újjal, új információkkal, új hatásokkal találkozhattak, s a világ dolgairól tájékozódhattak az emberek. A kortársak által gyakran csak „paraszt-kaszinóknak” nevezett körökben a hétköznapi társasélet során a városi miliőt idéző viszonylagos nyitottság, kezdeményező szellem, a társadalmi kötöttségeket háttérbe szorító autonóm polgár-mentalitás érvényesült.

A köri élet eseményei, a rendezvények, a kötetlen találkozások, esti beszélgetések szorosabbá tették a közösségen belül a személyes kapcsolatokat, erősítették a szolidaritást. Összefogták, együttműködésre készítettek a helyi társadalom különböző csoportjait. Az egyesületek tevékenységében nagy hangsúlyt kapott a hagyományok ápolása. A legtöbb társas rendezvény nemzeti ünnepekhez (március 15.), népszokásokhoz (farsang, szüret) vagy az egyesület szűkebb közösségének valamilyen nevezetes eseményéhez (házszentelés, alapítási évforduló) kötődött. A köri társasélet azonban számos gyakorlati tapasztalattal is szolgált. Lehetőséget adott a társadalmi érintkezés illemszabályainak elsajátítására, a fiataloknak pedig az ismerkedésre, párválasztásra.²⁵

A körök sajátos szerepet játszottak a hagyományos paraszti társadalom két, korábban hátrányos helyzetben lévő csoportja, a nők és a még önálló egzisztenciával nem rendelkező fiatalok fokozatos emancipálódásában. Bár 1945 előtt a körök többségében sem a nők, sem a 24 év alatti fiatalok rendes tagok nem lehettek, az egye-

²⁴ Katona 1988:103

²⁵ Nagy 1975:403

sületek köré szerveződő társaséletben azonban már egy ideje közel egyenrangú félként vehettek részt. Használták a könyvtárat, jártak a különböző tanfolyamokra, szervezték a kulturális rendezvényeket, felléptek a műkedvelő előadásokon. Számos egyesületnél, a körön belül külön szervezetet, asszonycsoportot, ifjúsági egyület hoztak létre, melyek saját vezetőket választottak, önálló programokat kezdeményeztek, és bizonyos esetekben a köri döntéseknek is részesei voltak. A II. világháborút követően felgyorsult az emancipációs folyamat és az egyesületek szavazati joggal rendelkező rendes tagjai sorába is nagyobb arányban bejutottak a nők és a fiatalabb korosztályok képviselői. Száz dél-alföldi kör adatai alapján az egyesületi vezetőségi tagok átlagéletkora 1948-ra 45 év alá csökkent. Az egyesületeken belül a női tagok aránya ekkor 20% körül mozgott, s a körök 20–25%-ában már a vezetőségbe is bekerültek lányok, asszonyok.

Mindezek a tevékenységi formák – a gazdasági, művelődési, közigazgatási funkciók, a közéleti szerep, valamint a társasélet szervezése – minden kör működésében megjelentek, de egyesületenként eltérő súllyal, intenzitással érvényesültek. A helyi adottságoktól, a körü épület elhelyezkedésétől, a lakosság gazdasági lehetőségeitől, a tagság, a vezetőség aktivitásától, kezdeményező készségétől, a városközponttal való kapcsolat minőségétől, s egy sor más tényezőtől függően egyes körök inkább csak egyik, vagy másik területen fejtettek ki számottevőbb tevékenységet, míg mások többféle szerepkörben is jelentős befolyással voltak a helyi közösség életére.

A Hódmezővásárhely külterületén működő 52 kör közül az 1940-es években gyakorlatilag mindegyik fontos művelődési feladatokat teljesített, a könyvkölcsönzés mellett különböző tanfolyamokat, kulturális rendezvényeket szervezett. A helyi gazdasági életben 39 egyesület kapott nagyobb szerepet, többféle szolgáltatás, gazdasági koordinációs tevékenység biztosításával. Az igazgatási funkciót tekintve, 23 körben folyt viszonylag rendszeres ügyintézés, végeztek járlatírást, működött mezőőri hivatal vagy közigazgatási kirendeltség. A különböző városfunkciós elemek komplex érvényesülését mintegy 20 kör tevékenységében lehet kimutatni²⁶ (2. ábra).

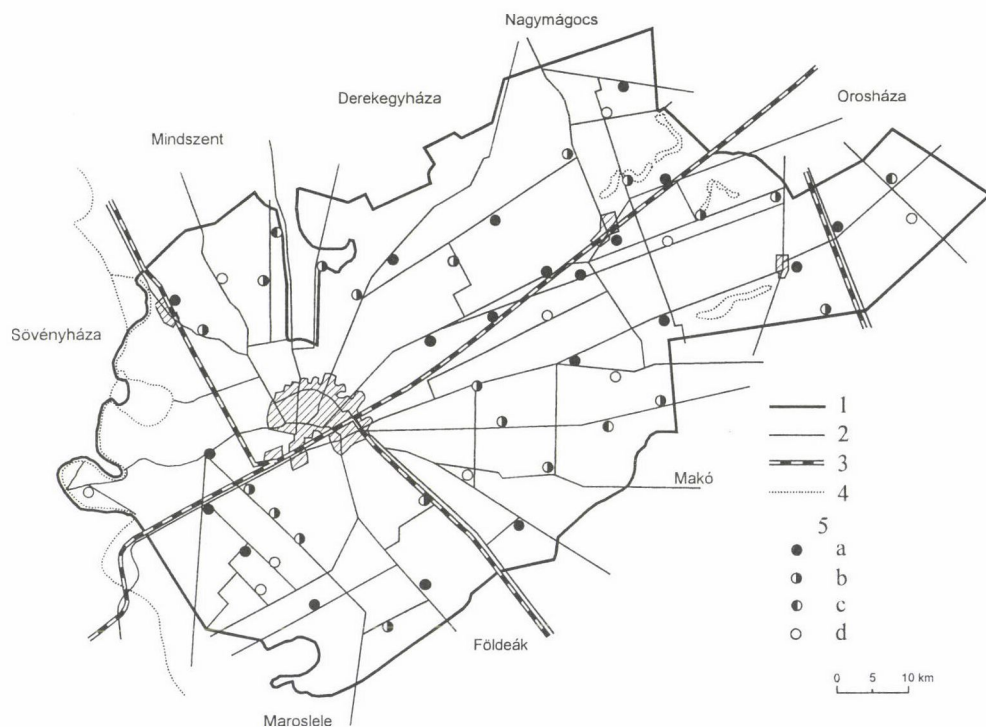
3. A KÖRÖK SZEREPE A VÁROS ÉS VÉDÉKE KAPCSOLATÁBAN

A külterületi körök, egyletek széles körű társadalmi szerepük, közösségszervező funkciójuk, városi jellegű szolgáltatásokat biztosító tevékenységük révén sajátos centrumképző szerepet játszottak a dél-alföldi városok tanyavilágában. Ezt a hatást erősítette, hogy az egyesületek többsége eleve a határ valamilyen kitüntetett topográfiai pontjára települt: útkereszteződés, folyóátkelőhely, vasúti megálló, malom, tanyai iskola mellé vagy a már kialakulóban lévő falumagszerű külterületi központokban. A körök centrumképző szerepe többségében funkcionális értelemben érvényesült: az egyesületi székházak az egész helyi közösség számára fontos események, meghatározó döntések színhelyévé, s egyben a társasélet központjává váltak, ami jelentős mértékben növelte az adott hely forgalmát, látogatottságát.

²⁶ CSML (Hódmezővásárhely) Hódmezővásárhely v. Tanácsa ir. I. 5631/1950. sz.

2. ábra. A Hódmezővásárhely külterületén működő olvasóköri főbb tevékenységi formái az 1940-es években

Figure 2 The main activities of the readers' clubs in the outer areas of Hódmezővásárhely in the 1940s

1: közigazgatási határ, 2: fontosabb út, 3: vasút, 4: vízpart, 5: olvasóköri, a: igazgatási, kulturális funkciók, b: gazdasági, kulturális funkciók, c: igazgatási, kulturális funkciók, d: kulturális funkciók

1: administrative boundaries, 2: major roads, 3: railway, 4: waterfront, 5: readers' clubs: a: administrative, economic and cultural functions, b: economic and cultural functions, c: administrative and cultural functions, d: cultural functions.

Néhány esetben – más fontos gazdasági, infrastrukturális tényezőkkel együtt – a körök működése elindíthatta vagy felgyorsíthatta egy nagyobb lakossági koncentráció kialakulását, falusi „külalaku” épületegyüttesek létrejöttét.

A körök közösségszervező szerepe, központképző hatása, urbanizáló funkciója, illetve a szervezeti autonómiához való ragaszkodása általában nem lazította az egyesületek köré tömörülő lakosság és a város kapcsolatát, önmagában nem gerjesztett elszakadási törekvéseket, nem indított el centrifugális folyamatokat. Rendszerint inkább egy újabb szállal, közösségi minőségében is a városhoz kötötte a határrész lakosságát, erősítve bennük a teljes jogú, elismert városi polgár státusz elérése iránti igényt.²⁷ A körök magukat a városi közélet legitim szereplőjének, az általuk reprezentált közösséget pedig a városi társadalom szerves részének tekintették. Sajátos, kétirányú közvetítő szerepre törekedtek. Egyrészt, a határrész lakossága számára megjelenítették a városminőség számos tárgyi és szellemi elemét – urbánus értékeket, társadalmi normákat közvetítettek. Másrészt, a helyi érdekek, igények, törekvések megfogalmazásával, illetve a kisközösség sajátos arculatának, eredményeinek, értékeinek, hagyományainak képviselésével hozzájárultak ahhoz, hogy a tanyák népe a város társadalmának elismert részévé váljon.

A külterületi lakosság – ha valóban szerves részét képezte a város termelési rendjének, s viszonylag rendszeres kapcsolatban állt a belterületen zajló társadalmi és kulturális élettel – rendszerint nem indított önállósodási mozgalmat. Többségében ragaszkodott a körök által is közvetített nyitottabb, urbánus szellemiséghez, nagyobb közéleti mozgástérhez, valóságosabb személyi és közösségi szuverenitáshoz. S ha csak elemi gazdasági, társadalmi érdekei nem sarkallták, nem szorgalmazta az önálló községgé válást (még akkor sem, ha egyébként már faluszerű települési struktúrába szerveződött), mert nem kívánt betagozódni a járás és a megye hierarchikus rendjébe.²⁸ Bizonyos szempontból más volt a helyzet két szomszédos város határterületén élő népesség esetében. Itt már markánsabb belső szándékok szorgalmazták, hogy az adott körzet a tényleges vonzásközpontjának közigazgatási határai közé kerüljön. Ebben a helyzetben természetesen a határrész körei is azzal a várossal kerestek érintkezést, amelyhez a lakosság valóságos gazdasági és személyes kapcsolatai kötődtek.

A dél-alföldi városok külterületi lakossága a belterülethez való személyes kötődés szempontjából alapvetően két csoportra tagolódott. Az egyikbe a városi házzal és tanyával egyaránt rendelkező gazdacsaládok tartoztak, arányuk a külterületi népességen belül az 1940-es években mintegy 40–50% körül mozgott. A másik csoportot az állandó tanyai lakosok alkották, akik általában lazább, kevésbé folyamatos és nem olyan intenzív kapcsolatban álltak a várossal, mint kétlaki társaik.²⁹ A külterületi körök tagjai között azonban mindkét csoport képviselői megtalálhatók voltak. A városi házzal rendelkező gazda kora tavasztól késő őszi rendszerint maga is ta-

²⁷ Hollander 1980:80

²⁸ Bibó 1990:75

²⁹ Belényi 1996:39

nyán lakott, és ez idő alatt is igényelte a közéleti tájékozódást, társadalmi kapcsolatai ápolását, valamiféle társasági életet – vagy általánosabb értelemben véve – a státusz-reprezentációt. Ezt az igényt csak részben elégíthette ki a hétvégi, hó végi vagy ünnepnapra városban tartózkodás során. A közösségben való folyamatos jelenlét, a rendszeres információcsere, a társas szórakozás egyik fontos színterévé tehát számára is a tanyai körök váltak. A gazdálkodás során felmerült érdekek, infrastrukturális igények, fejlesztési törekvések is az adott ügyben szintén érintett tanyai szomszédaihoz, s velük együtt a határrész egyesületéhez kötődtek. A gazdák külterületi társadalmi aktivitásában szerepet játszott az is, hogy a köröknek általában nem elhanyagolható respekta volt a város előtt, így egy tanyai egyesület vezetőségi tagi vagy elnöki tiszte nagyobb presztízszt biztosított a közéletben, mint az a pusztán tény, hogy valaki belterületi házzal rendelkezett.

A külterületi körök többségében tehát együtt voltak jelen, egy közösséget alkottak a belterületi házuk révén a városhoz szoros, személyes kapcsolatokkal kötődő gazdák és az állandó tanyai lakosok, s ez bizonyos értelemben tovább erősítette a határrész városirányú konvergenciáját. A körök élet, a közös célok és tevékenység rendszerint jó terepnek bizonyult az eltérő értékek, szemlélet harmonizációjához, illetve egy befogadóbb, toleránsabb urbánus mentalitás elterjedéséhez. Ha a városközpont tárgyi világát, civilizatórikus kulisszáit nem is, de a város szellemiségének, társadalmi kapcsolatrendszerének, kulturális közegének számos elemét meg tudták jeleníteni az egyesületek, s ezzel az állandó külterületi lakosság számára is bizonyos értelemben valóságosabbá, átélhetőbbé tették a városi polgár-identitást. Az olvasókörök, gazdakörök urbanizáló szerepe, a város felé irányuló hatások elsősorban a dél-alföldi társadalom birtokos rétegei, a külterület önálló ipari, kereskedelmi vállalkozói esetében érvényesültek. Kevésbé jelentkeztek viszont a tanyavilág szegényparaszt, agrármunkás, uradalmi cseléd, földmunkás csoportjainál. Az agrár szegénység belterülettől távol élő, a városi társadalom perifériájára szorult rétegei gyakran egyáltalán nem érezték magukat „városinak”.³⁰

4. MŰLT ÉS JELEN – AZ EGYESÜLETEK FELOSZLATÁSA ÉS ÚJRAINDULÁSA

Az 1940-es évek végén a demokrácia felszámolása, egy monolit társadalmi-politikai rendszer kiépülése, a civil szervezetekkel szembeni fellépés, valamint a birtokos parasztság elleni politikai támadások időszakában megindult a körök tömeges felszámolása. Az egyesületek feloszlásával a dél-alföldi társadalom jelentős csoportjai közösség-szervezési lehetőségek nélkül maradtak; társadalmi, gazdasági érdekeiknek, művelődési törekvéseiknek a helyi közélet színterén való megjelenítésére gyakorlatilag minden esélyt elveszítettek.³¹ A lokális kisközösségek belső társadalmi energiáit fókuszáló, a helyi érdekeket rendszerbe foglaló, az öntevékenységnek keretet adó egyesületek nélkül maguk a közösségek is lassan atomizálódni kezdtek.

³⁰ Timár 1986:79

³¹ Köteles 1990:93

Nagy tömegek szakadtak ki a város közegéből, de a városlakók is jórészt elveszítették a tényleges társadalmi részvétel lehetőségét, passzívvá, visszahúzódóvá váltak. A körök helyét, társadalmi szerepkörét sem az új közigazgatási, gazdasági, kulturális intézményrendszer (tanácsok, tanyaközpontok, tsz-ek, kultúrházak), sem a fennmaradó, centralizált társadalmi szervezetek (Népfront, szakszervezetek, DISZ) nem vették át. A kiépülő diktatórikus rendszer sajtószerszerűségéből következően az 1950-es években már nem folyt szerves csoportképződés, nem alakulhattak ki új, legitim kisközösségek.³²

A civil szerveződés, az öntevékeny együttműködés, a lokális aktivitás iránti társadalmi igény azonban látenszen ekkor is létezett. A hatalom minden megingása, a közéleti demokrácia bizonyos elemeinek újjáéledése időszakában, 1954-ben, majd 1956-ban jelentős számban újjáalakultak a korábban betiltott, vagyonuktól megfosztott olvasókörök, gazdakörök. Az 1950-es évek közepén a Dél-Alföldön mintegy 150 ilyen egyesület próbálta maga köré szervezni, a közéletbe ismét bevonni, polgári értékeiben megerősíteni az átalakuló helyi közösségek tagjait. Ezek azonban az adott viszonyok között csupán rövid ideig, és az egykorinál csak jóval korlátozottabb feladatkörrrel működtek.³³

A rendszerváltás óta a Dél-Alföldön ismét számos olvasókör és gazdakör tevékenykedik. Sok helyen a régi egyesületek közvetlen hagyományaira támaszkodva, az egykori tagok részvételével indult meg a körök szervezése, de születtek egyesületek olyan körzetekben, új városrészekben is, ahol a köri életnek nem voltak előzményei. Az eltelt időszakban a régió településszerkezete, társadalmi struktúrája nagy mértékben átalakult. Emelkedett a külterületen is elérhető lakossági szolgáltatások száma, az infrastrukturális ellátottság szintje. Újabb ismét megnyílt a közéleti részvétel lehetősége, szélesedett a társadalmi nyilvánosság. A körök konkrét tevékenysége, feladatköre ennek megfelelően változott, alapvető szerepük, funkciójuk azonban semmit sem veszített aktualitásából. Az állami intézményrendszeren kívüli, pártoktól független, az önkormányzatokkal partnerként együtt dolgozó civil szervezetek működése, a helyi önszerveződés, egy társadalmi mikroszoport normát közvetítő és teremtő közege, a lokális kisközösségek törekvéseinek autonóm képviselője a polgári viszonyok hazai kiépülésében ma is fontos tényezőnek számít. Erre kínálnak sajátos alternatívát – más társadalmi egyesületek sorában – a dél-alföldi olvasókörök, gazdakörök.

IRODALOM

- A. Gergely A. 1993: *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. Budapest: MTA PTI, – Akadémiai Kiadó.
- Beck Z. 1985: Körí élet Orosháza külterületén. In: Tóth J. (szerk.) *Az orosházi tanyavilág átalakulása*. Orosháza: Orosháza Város Tanácsa: 239–314.
- Belényi Gy. 1996: Az alföldi városok és a településpolitikai (1945–1963). *Dél-alföldi évszázadok 7*: Szeged: CSML.

³² A. Gergely 1993:58

³³ Kovalcsik 1986:218–220

- Bibó I. 1990: A magyar közigazgatási reform problémái (1946). In: Bibó I. *Különbség*. Budapest: Bethlen Gábor Kiadó: 69–90.
- Csapodi Cs. – Tóth A. – Vértesy M. 1987: *Magyar könyvtártörténet*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Cseh L. 1988: *Társadalmi átalakulás a Bajai járásban a II. világháború után*. Pécs: Baranya m. Tanács.
- Dokumentumok 1988: *Dokumentumok a szabadművelődés történetéhez*. (összeállította és a bevezetőt írta: Dancs I-né.) Budapest: Kossuth Kiadó.
- Erdei F. 1977: A magyar közigazgatás reformja (1946). In: Erdei F. *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó: 369–375.
- Gesztelyi Nagy L. 1942: *A tanya és a gazdakör*. Kecskemét: Duna–Tisza-közi Mg. Kamara.
- Giday K. 1985: A szegedi tanyai gazdakörök. Szeged: *Csongrád Megyei Honismereti Híradó*: 103–112.
- Gunst P. 1987: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Hajdú G. 1977: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827–1944*. Szeged: Somogyi Könyvtár kiadványai 20.
- Hollander, J. 1980: *Az Alföld települései és lakói*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.
- Katona S. 1988: A Makói Békési úti Olvasókör (Nagykör) működésének 50 éve. Szeged: *Csongrád Megyei Honismereti Híradó*: 99–105.
- Kovalcsik J. 1986: *A kultúra csarnokai III*. Budapest: Művelődéskutató Int.
- Köteles L. 1980: *A művelődés alakulása a Viharsarokban, különös tekintettel Békés megyére (1944–1949)*. Kandidátusi Értekezés Tézisei. Békéscsaba: Megyei Művelődési Központ.
- Köteles L. 1990: A népművelési rendszer átalakítása és a helyi társadalmi-politikai viszonyok néhány összefüggése a Délkelet-Alföldön (1948–49). *Alföldi Társadalom*. Békéscsaba: 61–82.
- Márkus I. 1996: *Polgárosodó parasztság. Magyarország felfedezése*. Budapest: Dinasztia Kiadó.
- Nagy Gy. 1975: Paraszttétel a vásárhelyi pusztán. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 4. Békéscsaba.
- Timár L. 1986: *A gazdasági térszerkezet és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon*. Pécs: MTA RKK.

**THE ROLE OF READERS' CLUBS AND FARMERS' CLUBS
IN THE SOUTHERN GREAT PLAIN IN THE 1940S**

Lajos Olasz – Ilona Szóró

There were a large number of readers' clubs as well as farmers' clubs in the Southern Great Plain in the 1940s. These civic organizations, independent of political systems, operating on the basis of the democratic rules of their own and performing a complex social duty, played an important role in the process of building national capitalism, the adoption of urban social values and norms as well as the definition and representation of local interests.

The diverse activities of the clubs spanned well-nigh all the areas of the economic, social and cultural life of local communities. They took an active part in the establishment of both the material and institutional infrastructure vital for agricultural production as well as the provision of different public services. They also took part in organizing agricultural cooperatives and drafting contracts and acted as job agencies, too. There operated craftsmen's workshops, warehouses and groceries on the premises of the clubs. The clubs also performed some administrative duties thus simplifying official procedures for "tanya" (farmstead settlements) population. Serving as the basic institutions of adult education and postgraduate economic training in the world of the "tanyas", they played a decisive role in education as well. Each club had a library. Many had theatre workshops, choirs and folkdance groups. They had an important public function. They shaped local public opinion, coordinated local initiatives and represented them on public forums. They communicated democratic crisis management models, cooperation techniques and urban tradition, i.e. quasi-urban mentality. Centres of local society life, they served as venues for many a regular meeting of the population from the neighbouring areas, thus enhancing the sense of community and solidarity. Furthermore, they helped women and younger generations join in public life.

Having an especially complex role, the clubs in the outer areas had a centre-shaping force. Displaying certain elements of urban quality and providing urban services, they created an urban life-like feeling in the population of the "tanyas", enabling "tanya" people to identify with it. As a result, they heavily contributed to the establishment of capitalism in the agrarian society of the Southern Great Plain.

AZ IFJÚSÁG SZOCIALIZÁCIÓJÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE KÉT ALFÖLDI VÁROSBAN

Murányi István – Szoboszlai Zsolt*

A hazai empirikus társadalomtudományi kutatásokra fordítható, egyre szűkülő források felértékelik a regionális vagy egy-egy településre vonatkozó vizsgálatok jelentőségét. Különösen ritka az a lehetőség, hogy valamely meghatározott tematikájú helyi kutatást egy másik településen, hasonló módszertani és konceptuális keretben lehessen megismételni. A helyi közművelődés stratégiai céljainak kidolgozását elősegítő szolnoki kérdőíves vizsgálat hajdúböszörményi adaptálása során is a következő célokat követtük¹:

- Mi jellemzi a fiatalok művelődési és szórakozási szokásait?
- Hogyan értékelik a fiatalok az intézményes és nem intézményes helyi művelődési és szórakozási lehetőségeket?
- Milyen jellemzői vannak a fiatalok tömegkommunikációs fogyasztási szokásainak?

A két kutatás során a tágabb életmódjellelmzők leírása mellett fontosnak tartottuk a művelődési és szórakozási szokásrendszert meghatározó családi háttér többszempon tít (a család struktúrája, kulturális, valamint anyagi tőke és deviancia jellemzők) elemzését is. Ezenkívül a művelődést és szórakozást befolyásoló komplex hatásrendszer sokrétű elemei közül a fiatalok értékorientációját, vallásosságát és a kortárs csoport jellemzőit vizsgáltuk.

Felhasználva az azonos kérdőívvel és mintavételi eljárással lebonyolított két kutatás eredményét, jelen tanulmányunkban a fiatalok családi- és vallási szocializációjának néhány jellemzőjével, valamint az értékpreferenciákra vonatkozó megállapításokkal foglalkozunk. A két alföldi város fiataljainak összehasonlító elemzését egyaránt indokolja a két település azonossága és különbözősége. Az ország más részeitől lényegesen eltérő alföldi régióhoz tartozás az azonosságot, míg a megyeszékhelyi, illetve a kisvárosi szerepből eredő, alapvetően különböző közigazgatási-gazdasági és kulturális státusz, valamint az infrastrukturális jellemzők a különbözőséget jelentik.

---

* Murányi István egyetemi adjunktus, KLTE Szociológiai Tanszék (Debrecen); Szoboszlai Zsolt tudományos csoportvezető, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Társadalomkutató Csoport (Szolnok)

¹ Az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetének Társadalomkutató Csoportja által végzett szolnoki kutatás adatfelvétele 1997 májusában zajlott, az oktatási intézményekben tanulókat, illetve a közművelődési intézményeket látogató fiatalokat reprezentáló 481 fős mintán. A hajdúböszörményi vizsgálat néhány hónappal később, 1997 októberében történt a város közép- és felsőfokú oktatási intézményeiben tanuló fiatalokat reprezentáló 505 fős mintán. A kutatás hajdúböszörményi koordinálását Marczin István főiskolai adjunktus (Wargha István Pedagógiai Főiskola) végezte.

A hajdúsági kisváros és a szolnoki megyeszékhely ifjúságát jellemző eredmények értelmezésénél problémát jelenthet az „ifjúságra” mint valamiféle egészre vonatkoztatva általánosítani. Ez alapvetően annak köszönhető, hogy a politikai rendszerváltást követően, az intézményi és szocializációs tényezőkben lezajlott változások egyúttal azt is jelentették, hogy az államszocialista kurzus elsősorban politikai kategóriaként definiált homogén ifjúságfogalma elvesztette érvényét. Az eltérő élethelyzetek és generációs problémák vagy a szülők által közvetített szocializációs minták különbségei miatt napjainkban a 10–17 évesek nem azonosak a 18–35 évesekkel, az egyes ifjúsági csoportokat inkább a különbségek, mint a hasonlóságok jellemzik (Stumpf 1992).

A művelődési szokásrendszer megismerését célul kitűző két vizsgálat során az ifjúság kategóriáját a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben tanulókra szűkítettük. Ezt a 14–23 éves korcsoportot még nem nyomasztják az idősebb huszonéveseknél már előtérbe kerülő, családalapítással és munkanélküliséggel kapcsolatos, elsősorban egzisztenciális problémák.

1. CSALÁDI HÁTTER

A hazai oktatásszociológiai kutatások (Gazsó 1976; Ferge 1976) már a hetvenes években felhívták a figyelmet arra, hogy a szülői státuszt leginkább meghatározó iskolai végzettség egyértelműen befolyásolja a fiatalok életútját. Az iskolatípus-választást (sokszor inkább kényszert), illetve az ezzel összefüggő mobilitási esélyeket a bourdieu-i kulturális tőke ugyanúgy befolyásolja, mint a fiatalok életmódját vagy értékpreferenciáit.

A kilencvenes évek nagymintás ifjúsági adatfelvételei² azt igazolják, hogy az alföldi régióban³ élő fiatalok szüleinek iskolai végzettsége jelentősen alacsonyabb, mint az országos átlag. A szülőket jellemző iskolázottsági hátrányok reprodukciójára, illetve továbbörökítésére utal, hogy az ország más területeihez képest az alföldi régióban nagyobb létszámú fiatal korcsoportok iskolázottsági mutatói elmaradnak az országos átlagtól. Az iskolázottsági hátrányok különösen a 18 éves és idősebb korcsoportoknál és leginkább Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében mutatkoznak egyértelműen.

A szülők iskolázottsága szempontjából a hajdúsági kisváros – viszonyítva a szolnoki megyeszékhelyhez – inkább jellemezhető szocializációs hátrányokkal, mivel a szolnoki fiatalok szüleinek iskolázottsága egyrészt magasabb, másrészt jóval ki-

² Szabó Ildikó és Csepeli György jóvoltából két nagymintás vizsgálat adatbázisának másodlagos elemzésére nyílt lehetőségünk. Az 1992 szeptemberében a 10–17 éves korcsoportot országosan reprezentáló, N=4000 fős mintán lebonyolított kérdőíves kutatást az MTA PTI és az Ezredforduló Alapítvány végezte (Csepeli–Závecz 1995). Az 1994/95-ös tanév nyolcadik osztályosait reprezentáló N=4248 fős mintán készült adatfelvételt 1995. május-június hónapokban a Minoritás Kisebbségkutató Intézet végezte (Szabó–Örkény 1996).

³ Az alföldi régióhoz a következő hat megyét soroltuk: Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Csongrád és Bács-Kiskun megye.

egyensúlyozottabb⁴. A szülői kulturális háttér leírására mindkét vizsgálat elemzése során a szülők iskolai végzettségét jelző változók bevonásával klaszteranalízist végeztünk. Az alacsony, illetve a magas végzettségű csoportok belső, valamint a két csoport mintánként eltérő megoszlása azt mutatja, hogy a szolnoki fiatalok jelentősen előnyösebb kulturális háttérrel rendelkeznek⁵.

A kilencvenes években egyre nyilvánvalóbbá váltak az ország régióit megosztó társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek, az eltérő tőke- és munkapiaci pozíciók (Hajnal 1993; Szpirulisz 1994). Az ország keleti részének gazdaságilag is hátrányos helyzetét tükrözi az 1992-es vizsgálat egyik eredménye is. A kérdezett fiatalok családjának egy főre eső, jövedelem és anyagi helyzet alapján képzett mutatói szerint az alföldi régióban (298) az országos átlagnál (391) drasztikusan rosszabb anyagi feltételek között élnek a 10–17 évesek.

A fiatalok életésélyeit a kilencvenes években különösen befolyásoló regionális pozíció hátrányait (Gábor 1996) – hasonlóan a kulturális háttér mutatóihoz – a településtípusok eltérései tovább differenciálják. A két városi vizsgálatban a családok anyagi pozíciójának indikátoraként háztartási és szórakoztató eszközöket, valamint gépkocsi- és ingatlantulajdont vettünk figyelembe. A válaszokból kirajzolódó anyagi státusz pozíciók alapján egyértelmű, hogy a hajdúböszörményi fiatalok kedvezőtlenebb anyagi feltételekkel rendelkező családokban élnek, mint a szolnokiak⁶. A kisvárosban élő fiatalok a szülők kulturális és anyagi pozícióját tekintve egyértelműen hátrányban vannak a megyeszékhelyen élőkhez viszonyítva. A két városi vizsgálat-hoz hasonlóan, a különböző típusú származási előnyök és hátrányok kumulációját, a

⁴ A hajdúböszörményi mintában az apák fele (52%) szakmunkásképzőt végzett, 33%-uk érettségizett, vagy diplomával rendelkezik, s 16% a legfeljebb nyolc általánost végzettek aránya. (Az anyák csoportjában 32, 44 és 24% a megfelelő arány). A szolnoki mintában az apákat inkább jellemzi a szakmunkás képzettség (37%), az anyákat az érettségi (43%).

⁵ A szolnoki minta jellemzői: ALACSONY végzettségű szülők, N=218 (az apák 75%-a szakmunkásképzőt, 13%-a legfeljebb 8 általánost végzett, 11%-a érettségizett; az anyák 47%-a szakmunkásképzőt végzett, 34%-uk érettségizett, 19% legfeljebb 8 általánossal rendelkezik. MAGAS végzettségű szülők, N=243 (az apák 50%-a diplomás, 46%-a érettségizett, 5%-a szakmunkásképzőt végzett; az anyák 50%-a szakmunkásképzőt végzett, 34%-uk érettségizett, 19% legfeljebb 8 általánost végzett). A böszörményi minta jellemzői: ALACSONY végzettségű szülők, N=340 (az apák 65%-a szakmunkásképzőt, 23%-a legfeljebb 8 általánost végzett, 12%-a érettségizett; az anyák 45%-a szakmunkásképzőt végzett, 34%-uk érettségizett, 22% legfeljebb 8 általánossal rendelkezik. Az iskolázottság szempontjából hátrányos csoportot jellemzi, hogy nincs a szülők között diplomás. MAGAS végzettségű szülők, N=145 (az apák 34%-a diplomás, 44%-a érettségizett, 20%-a szakmunkásképzőt végzett; az anyák 2%-a szakmunkásképzőt végzett, 46%-uk érettségizett s 52% a diplomás anyák aránya).

⁶ A két városi minta válaszaránya a következő: a leggyakrabban előforduló színes televízió (94, illetve 91%), telefon és videomagnó (79–79, illetve 71–71%) mellett a nyugati márkájú autó (33, illetve 26%) a számítógép (37, illetve 22%) vagy az üdülőtételek, nyaraló (23, illetve 12%) a háztartások kisebbik részében található. A továbbiakban olyan összevont változót használunk, amelynek maximális értéke 12 pont (ha minden felsorolt eszközzel rendelkezik a család), minimális értéke 0 pont (ha egyetlen eszköz sincs a családban).

családok iskolázottsága és anyagi helyzete közötti szoros kapcsolatot a 10–17 évesek körében végzett egyéb kutatások eredményei is alátámasztották⁷.

A családokat jellemző további eredmények egyértelműen igazolták, hogy „... az iskolázottsági hátrányok ... szoros kapcsolatot mutatnak más társadalmi hátrányokkal... számos ponton kapcsolódnak olyan társadalmi jelenségekhez, folyamatokhoz és mechanizmusokhoz, amelyek a társadalmilag hátrányos helyzetnek – a szegénységnek vagy deprivációnak – okai, következményei, közvetítői, kísérői és jellemzői” (Laki 1992:3).

A nagyvárosi lét kevésbé kedvez a szocializáció szempontjából kiemelt fontosságú család funkcionális szerepeinek. A szolnoki fiatalok között magasabb a csonka családban élők aránya, s az olyan család is gyakoribb, ahol a fiatalok „egykék”, azaz nincs testvérük⁸.

A kérdőívben felsorolt devianciák közül mindkét városban leginkább az alkoholfogyasztás jellemzi a fiatalok közvetlen, illetve tágabb családját. A családok mentális szocializációs funkciójának problémáit jelzi, hogy Szolnokon és Hajdúböszörményben egyaránt magas (9–15%) az olyan családok aránya, ahol az öngyilkossági kísérlet vagy az idegorvosi kezelés előfordult⁹.

A két vizsgálat elemzésénél a devianciák szempontjából azonos módszerrel (klaszteranalízis) csoportosítottuk a családokat. A hét deviancia változó alapján a deviáns családi háttérrel inkább, illetve kevésbé jellemezhető fiatalok két csoportja különült el. Az eredmények egyértelműen jelzik, hogy a nagyvárosi környezet inkább valószínűsíti a konfliktusmegoldás olyan módjait, mint az alkoholfogyasztás vagy az öngyilkosság¹⁰.

⁷ A szülők iskolai végzettsége alapján képzett csoportok és a család anyagi helyzete közötti kapcsolat a hivatkozott 1992-es országos kutatás alapján. (Az egy utas varianciaanalízis során a Tukey- HSD tesztet alkalmaztuk. A kategóriák mellett feltüntetett * jelek azt mutatják, hogy hány kisebb átlagú kategóriától tér el szignifikánsan / $p < 0.05$ / az adott csoport átlaga. A család anyagi helyzetét tükröző változó képzésénél a család /közös háztartásban élők/ egy főre jutó jövedelmét és az ingó és ingatlan vagyont, a szülők iskolai végzettsége alapján képzett csoportok kialakításánál a két szülő iskolázottságának mértékét együttesen vettük figyelembe.) Anyagi helyzet (átlag): alsó csoport – 173, alsó-közép csoport – 328*, felső-közép csoport – 454**, felső csoport – 773***.

⁸ A szolnoki fiatalok 93 (94)%-ára jellemző, hogy egy háztartásban él édesanyjával. Édesapa a háztartások 76 (82)%-ában él a gyerekekkel, s testvér (testvérek) a kérdezettek 74 (81)%-ának családjában van. A teljes család, azaz apa (vagy mostohaapa) és anya (vagy mostohaanya) ugyanakkor csak a fiatalok 80 (86)%-át jellemzi. (Zárójelben a hajdúböszörményi kutatás eredményeit közöljük).

⁹ A fiatalok közvetlen (szolnoki mintában 8, böszörményi mintában 7%) és tágabb (20, illetve 17%) családjában. Az öngyilkossági kísérlet előfordulását a fiatalok 13 (15)%-a, idegorvosi kezelést 15 (9)%-a nevezte meg családjában, illetve rokonságában.

¹⁰ A szolnoki mintában az erősen DEVIÁNS családi háttér a fiatalok 16%-ára jellemző, N=85 fő. A szűkebb és a tágabb családra vonatkoztatva az említési gyakoriságok: alkoholfogyasztás 80%, öngyilkossági kísérlet 41%, öngyilkosság 21%, nyugtatófogyasztás 59%, börtönviselt 17%, idegorvosi kezelés 48%, kábítószer-fogyasztás 3%. A KEVÉSBÉ DEVIÁNS családi háttér (N=344 fő) csoport említési gyakoriságai: alkoholfogyasztás 15%, öngyilkossági kísérlet 6%, öngyilkosság 8%, nyugtatófogyasztás 5%, börtönviselt 5%, idegorvosi kezelés 7%, kábítószer-fogyasztás 3%. A hajdúböszörményi mintában az erősen DEVIÁNS családi háttér a fiatalok 8%-ára jellemző, N=61 fő. A szűkebb és a tágabb családra vonatkoztatva az említési gyakoriságok: alkoholfogyasztás 66%, öngyilkossági kísérlet

A családi háttér különböző jellemzői közötti egyértelmű kapcsolatok néhány területen eltérő tendenciákat jeleznek a két városban. A szolnoki magas végzettségű szülőkkel rendelkező fiatalok családja kisebb arányban (40%) van képviselve az erősen deviáns csoportban, mint az alacsony végzettségűek (63%). A hajdúböszörményi fiatalok esetében meglepőnek tűnik, hogy a magas és az alacsony végzettségű szülőkkel rendelkező fiatalok családja gyakorlatilag ugyanakkora (13, illetve 12%) arányban van képviselve az erősen deviáns csoportban.

Míg a képzettség és a deviancia között nincs különbség a hajdúböszörményi családok között, addig a magasabb iskolai végzettség már mindkét városban egyértelműen kedvezőbb anyagi helyzetet jelent a fiatalok számára¹¹. Feltehetően az életkornak is szerepe van abban, hogy a deviáns csoportban Szolnokon (29%) és Hajdúböszörményben is (19%) a főiskolások vannak legmagasabb arányban képviselve. A középfokú oktatási intézményekben tanulónál Szolnokon a gimnazista-nem gimnazista, Hajdúböszörményben a szakközépiskolás-nem szakközépiskolás csoportok között van lényeges különbség. Szolnokon a gimnáziumban, Hajdúböszörményben a szakközépiskolában tanulók családját jelentősen kisebb mértékben jellemzik a különböző devianciák, mint a többi iskolatípushoz tartozó fiatalok csoportjait¹².

A felnövekvő generációk érvényesülési esélyeinek egyik differenciáló tényezője a lakóhely urbanizáltságának mértéke, ami szorosan összefügg a kulturális, gazdasági stb. lehetőségek kínálatával. Mindkét vizsgálat megerősítette, hogy a városi lakóhely újabb előnyök forrása, azaz állandó lakóhelyüket tekintve a városokban élő fiatalok minden vizsgált szempontból kedvezőbb helyzetben vannak, mint a községek lakói¹³.

A szülők iskolai végzettsége az egyes iskolatípusok szerinti csoportoknál is lényegesen eltér. Hajdúböszörményben ebből a szempontból a legkedvezőbb helyzetben a gimnazisták vannak, mivel a gimnáziumi tanulók szüleinek 52%-a tartozik a

34%, öngyilkosság 32%, nyugtatófogyasztás 77%, börtönviselt 27%, idegorvosi kezelés 59%, kábítószer-fogyasztás 9%. A KEVÉSBÉ DEVIÁNS családi háttérű (N=444 fő) csoport említési gyakoriságai: alkoholfogyasztás 19%, öngyilkossági kísérlet 3%, öngyilkosság 4%, nyugtatófogyasztás 3%, börtönviselt 4%, idegorvosi kezelés 3%, kábítószer-fogyasztás 1%.

¹¹ A két minta eredményei: az iskolázott klaszterben 6,43 (6,72) míg az alacsony végzettségű csoportban 4,54 (4,85) az összevont anyagi változó átlaga.

¹² Míg a szolnoki mintában a gimnazisták 9%-a, a másik két csoport 19–19%-a, addig Hajdúböszörményben a szakközépiskolások 4%-a, a szakmunkások 11, a gimnazisták 13%-a tartozik az erősen deviáns csoportba.

¹³ A család anyagi helyzete a szolnokiaknál 6,4, a többi csoportnál 5,0–5,9 pont. A szolnokiak csupán 18%-a található meg az erősen deviáns csoportban, míg a nem megyei városban élők 33, a megye községeiben élők 21%-a él olyan családban, ahol gyakoriak a deviáns jelenségek. A szolnokiak (59%) és a megye városaiban (51%) vagy más városban (57%) élők szülei közül jelentősen többen vannak képviselve a magasan iskolázott szülői csoportban, mint ahogy az a községekben élők körében jellemző (megyei községek esetében 38, nem megyei községeknél 44%). Az állandó lakóhelyét tekintve városokban élő Hajdúböszörményben tanuló fiatalok kedvezőbb helyzetét mutatja, hogy a városi családok anyagi helyzete 5,18 pont, a községek esetében 4,87. A községekben élők szüleinek 83%-a tartozik az alacsonyan iskolázott csoportba, míg a városiaknál 66%. A városiak 11%-a található meg az erősen deviáns csoportban, a községekben élőknel ez az arány 16%.

magas végzettségű szülői csoportba. A főiskolások (32%) és a szakközépiskolások (24%) között már jelentősen alacsonyabb ez az arány, míg a szakmunkások szüleinek már csak 12%-a mondható magasan kvalifikáltnak. Szolnokon hasonló a helyzet, mivel a gimnazisták szüleinek 74, a főiskolásoknak 63%-a tartozik a magas végzettségű szülői csoportba, ugyanakkor a szakképzősöknél csak 36, illetve a szakközépiskolásoknál 50% a megfelelő arány.

2. ÉRTÉKEK, VALLÁS ÉS JÖVŐKÉP

A társadalmilag preferált, ugyanakkor individuális értékek többségét a fiatalok egyöntetűen támogatják mindkét városban. Figyelemre méltó, hogy a kreativitást (alkotó szellem) jelentősen kisebb mértékben tartották fontosnak, mint a többi értéket (műveltség, önállóság, szeretet, igazság, helyes viselkedés, talpraesettség), amelyeket nagyfokú egyetértés jellemez a két városban¹⁴.

A hét változó bevonásával elvégzett főkomponens-analízis alapján a szolnoki mintában három, a hajdúsági mintában két véleményítípus különült el¹⁵.

Az azonos régióhoz sorolható, de lényegesen eltérő pozíciókkal rendelkező két városban a fiatalok értékrendjét szocializációs környezetük eltérően befolyásolja. A megyeszékhely fiataljainál a magas végzettségű szülői háttér a kreatív attitűd preferálását, míg az alacsony végzettségű szülői háttér az elutasítást erősítette. A hajdúsági kisvárosban viszont a kreatív-morális értékpreferenciákat a kvalifikált szülők gyermekei utasították el. Feltehetően a kreativitás és a morális értékek együttes megjelenése egyfajta inkonzisztens értelmezési sémát takar, s ezért a racionális gondolkodási mintakövetéssel inkább jellemezhető fiatalok számára logikus a nem összeillő értékrend elutasítása¹⁶.

¹⁴ A „alkotó szellemet” mint tulajdonságot a szolnokiak 58, a hajdúböszörményiek 56%-a tartotta nagyon fontosnak. A többi tulajdonság esetében Szolnokon 81–87, Hajdúböszörményben 86–91% volt a „nagyon fontos” választ adók aránya.

¹⁷ Az egyes főkomponensek után a varianciarányadot, illetve a változók után a faktorsúlyokat tüntettük fel. Szolnoki minta: a magyarított teljes variancia 59,4%. A három véleményítípus: 1. MORÁLIS főkomponens, 28,7% (az ember legyen szeretetteljes: 0,74, az ember legyen igazságszerető: 0,73, az ember tudjon helyesen viselkedni: 0,72, az ember legyen művelt: 0,52), 2. PRAGMATISTA főkomponens, 16,2% (az ember legyen önálló: 0,84, az ember legyen talpraesett: 0,61), 3. KREATÍV főkomponens, 14,5% (az ember legyen alkotó szellemű: 0,88). Hajdúböszörményi minta: a magyarított teljes variancia 51,9%. A két véleményítípus: 1. KREATÍV-MORÁLIS főkomponens, 34,2% (az ember legyen művelt: 0,71, az ember legyen alkotó szellemű: 0,68, az ember legyen szeretetteljes: 0,61, az ember legyen igazságszerető: 0,57), 2. PRAGMATISTA főkomponens 17,8% (az ember legyen önálló: 0,78, az ember legyen talpraesett: 0,71, az ember tudjon helyesen viselkedni: 0,59).

¹⁸ A szolnoki mintában a MORÁLIS típusú attitűd az idősebbeket (19–25 évesek) és a szakközépiskolásokat, az iskolai almintát, valamint a szakképzősöket jellemzi jobban az átlagnál. Ez az attitűd legkevésbé a gimnazista résztvevő almintá és a 17 évesek sajátja. A PRAGMATIKUS attitűd – a résztvevő almintá lényegesen nagyobb preferálása kivételével – minden vizsgált csoportban a minta egészét jellemző átlagnak megfelelő mértékű, de a szakképzősök és a főiskolások elutasítják. A KREATÍV attitűd osztja meg leginkább a vizsgált csoportokat. A gimnazisták, a főiskolások és a résztvevő almintába tartozók az átlagnál jobban, a szakképzősök és a szakközépiskolások az átlagnál kevésbé preferálják az alkotó szellemet előtérbe helyező értékszemléletet. A családi szocializáció úgy érvénye-

A vizsgált fiatalok lényeges életkori specifikuma a konfliktusok feldolgozásának mikéntje. A probléma teljes vizsgálatára nyilván nem volt lehetőségünk, de annak jellemzését mindenképpen fontosnak tartottuk, hogy konfliktushelyzetben kihez fordulnának a fiatalok. Az eredmények csaknem megegyeznek a két vizsgálatban: a szülők (72; 73%) és a kortárs csoport, azaz a barátok (68; 65%) megnevezése volt a leggyakoribb, de a fiatalok fele (52; 55%) a partnerét is említette. Figyelemre méltó, hogy 4 (5)% senkit sem nevezett meg, s elgondolkodtató, hogy a tanárok említése csak 7 (9%)-ban fordult elő. A főkomponensanalízis eredménye szerint a fiatalok konfliktusmegoldási „támaszát” mindkét városban három fő típus jellemzi. Szolnokon és Hajdúböszörményben egyaránt jelen van a kortárs csoportot és a tanárt középpontba helyező orientáció, viszont a szolnokiaknál a szülői támasz a bizonytalanság elutasításával, míg a hajdúsági kisvárosban a tanácstalan kötődésnélküliség a szülőtől való elzárkózást kifejező attitűddel kapcsolódott össze¹⁷.

A barátot, illetve partnert preferáló konfliktus-megoldási típus a hajdúböszörményi gimnazistákat, a főiskolásokat, a lányokat és a magas végzettségű szülők gyermekeit az átlagosnál jobban, míg a szakközépiskolásokat, szakmunkásképzőket és a fiúkat kevésbé jellemzi. A barát mint konfliktushelyzetben lehetséges támasz a szolnoki gimnazisták és a 14–16 évesek számára az átlagosnál nagyobb jelentőségű, ugyanakkor a böszörményi hallgatóktól eltérően, a szolnoki főiskolások és az idősebbek (19–25 évesek) nem preferálják a barátok ilyen jellegű szerepét.

A szülőt preferáló konfliktus-megoldási típus a szolnoki 17 évesek és a szakképzősök esetében az átlagosnál magasabb, míg az idősebbek (19–25 évesek) és a főiskolások inkább elutasítják ezt a formát. A tanár ugyanakkor csak az előző két típust elutasító főiskolásoknál, illetve az idősebb korcsoportban jelent megoldási lehetőséget. A konfliktushelyzetben lehetséges támaszt nem találó, de a szülőt elutasító típus a hajdúböszörményi szakközépiskolásokat, a szakmunkásképzőket és a fiúkat az átlagosnál jobban jellemzi, míg a hajdúsági főiskolások és a lányok elutasítják az ilyenféle problémamegoldást. A tanár a problémák megoldásában csak a böszörményi főiskolások és a lányok számára jelent potenciális partnert.

---

sült, hogy a magas végzettségű szülői háttér a kreatív attitűd preferálását, míg az alacsony végzettségű szülői háttér az elutasítást erősítette. A hajdúböszörményi mintában a KREATÍV-MORÁLIS típusú attitűd a szakközépiskolásokat és a szakmunkásképzőket, valamint a fiúkat jellemzi. A lányok, a gimnazisták és a főiskolások kifejezetten elutasítják a négy kijelentés együttes preferálását. A PRAGMATISTA attitűd egyik csoportot sem jellemzi az átlagosnál jobban vagy kevésbé. A családi szocializáció hatása ebben az esetben is jelentkezett: a magas végzettségű szülői háttér a kreatív-morális attitűd elutasítását valószínűsítette.

¹⁷ A szolnoki minta jellemzői: magyarázott teljes variancia 69,1%. 1. SZÜLŐ főkomponens: 26,6% (szüleimhez fordulnék: 0,85, nem tudnék kihez fordulni: -0,66) 2. BARÁT főkomponens: 22,2% (barátaimhoz fordulnék: 0,87, partneremhez fordulnék: 0,49), 3. TANÁR főkomponens: 20,3% (tanárimhoz fordulnék: 0,90). A hajdúböszörményi minta jellemzői: magyarázott teljes variancia 67,6%. 1. BARÁT főkomponens: 24,7% (barátaimhoz fordulnék: 0,76, partneremhez fordulnék: 0,66), 2. BIZONYTALAN főkomponens: 21,8% (nem tudnék kihez fordulni: 0,82, szüleimhez fordulnék: -0,60), 3. TANÁR főkomponens 21,0% (tanárimhoz fordulnék: 0,91).

AZ IFJÚSÁG SZOCIALIZÁCIÓJÁNAK JELLEMZŐI

A középfokú oktatási intézmények közül Szolnokon a szakképzősök és a 14–16 évesek, Hajdúböszörményben a szakképzősök mellett a szakközépiskolások és a fiúk is elutasítják a tanár konfliktusmegoldó szerepét.

A művelődéssel, tanulással kapcsolatos negatív kijelentések elutasítása nem jellemzi egyöntetűen a fiatalokat, s úgy tűnik, hogy a kisvárosi környezet jobban kedvez az aktív és tartalmas időtöltést preferáló attitűdök kialakulásának¹⁸.

A 10–17 évesek mintáján végzett 1992-es országos kutatás a fiatalok vallásosságával kapcsolatban egyértelmű tendenciákat mutatott ki. A fiatalok vallásossága, valamint a szülők iskolázottsága közötti kapcsolat fordítottan arányos¹⁹. Az életkor növekedésével csökkenő vallásosság²⁰ a középfokú intézményekben tanulókat eltérően jellemzi: a gimnazisták leginkább, a szakmunkásképzősök legkevésbé vallásosak²¹.

A vallásos önbesorolás és a vallásgyakorlás válaszai alapján a kérdezett szolnoki és hajdúböszörményi fiatalok többsége nem vallásos. A vallásszociológiai kutatások eredményeivel összhangban – a hajdúsági városhoz viszonyítva (37%) – a szolnoki megyeszékhelyen többen (46%) vannak, akiket nem kereszteltek meg, illetve nem jegyezték be valamilyen felekezethez. Ennek megfelelően a hajdúböszörményi fiatalokat a szolnokiaknál intenzívebb vallásosság jellemzi²².

A vallásgyakorlás- és az önbesorolás-változókkal mindkét mintán elvégzett klaszteranalízis három, a vallásosság intenzitásában elkülönülő csoportot produkált.

---

¹⁸ A „nem sokat jelent az ember életében, ha sokat tud” kijelentéssel a válaszadók 22 (11)%-a, az „igazán jó szórakozás a semmittevés” kijelentéssel 39 (13)%, „az iskolán kívül nincs sok értelme a művelődésre időt pazarolni” megfogalmazással a fiatalok 44 (15)%-a értett egyet.

¹⁹ A szülők iskolai végzettsége alapján képzett csoportok és a 10–17 éves fiatalok vallásossága közötti kapcsolat. (A módszert lásd a 7. lábjegyzetben.) A vallásgyakorlás összevont változót a vallásos önbesorolás és a templomba, istentiszteletre járás gyakorisága alapján képeztük. Az eredeti kategóriákból kiindulva, az összevont változó 2 és 9 pont közötti értéket vehetett fel. Vallásosság (átlag): alsó csoport – 5,74*, alsó-közép csoport – 5,78*, felső-közép csoport – 5,65, felső csoport – 5,44.

²⁰ Az életkor alapján képzett csoportok és a gyerekek vallásossága közötti kapcsolat. (A módszert lásd a 7. lábjegyzetben.) 10–11 évesek – 6,05**, 12–13 évesek – 5,92**, 14–15 évesek – 5,55*, 16–17 évesek – 5,26.

²¹ Az iskolatípus alapján képzett csoportok és a gyerekek vallásossága közötti kapcsolat. (A módszert lásd a 7. lábjegyzetben.) Vallásosság (átlag): általános iskolások – 5,92, szakmunkásképzősök – 5,34, szakközépiskolások – 5,46, gimnazisták – 5,63***.

²² A szolnoki teljes minta 40%-a katolikus, 10%-a református. A fiatalok 48%-a a maga módján vallásos, 30% nem vallásos, de 12%-uk határozottan más meggyőződésű, s az egyházi tanításokat követő vallásosságot csak 3%-uk vállalja. Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a kérdezettek 49%-a egyáltalán nem, s 36%-uk is csak családi események alkalmával jár templomba. A hajdúböszörményi minta (32%-a) katolikus, (25%-a) református. A fiatalok relatív többsége (42%) a maga módján vallásos, 28%-a nem. A tanulók 12%-a határozottan más meggyőződésű, s az egyházi tanításokat követő vallásosságot csak 7%-uk vállalja. A böszörményi kérdezettek 52%-a egyáltalán nem, s 27%-uk is csak családi események alkalmával jár templomba.

A két mintán belüli csoportarányok szintén alátámasztják, hogy a szekularizáció inkább a szolnoki fiatalok körében erősebb²³.

A társadalmi-demográfiai jellemzők elsősorban a kisvárosi fiatalok vallásosságát befolyásolják. A szolnoki mintában inkább az iskolázottságnak van szerepe: az alacsonyan iskolázott szülők gyermekei között több a vallásos (47%) és kevesebb az ateista (39%), mint a magasan iskolázott szülői háttérrel rendelkezők körében (a megfelelő százalékarányok: 39, illetve 46%).

A szolnokival szemben a hajdúböszörményi vizsgálat eredményei szerint az iskolatípus, az állandó lakóhely alapján képzett csoportokat eltérő vallásosság jellemzi. A legkevésbé a szakmunkásképzőben tanulók, leginkább a főiskolások vallásosak²⁴. A vallásosság és a lakóhely közötti kapcsolat egyértelmű: a városi fiatalok között jelentősen kisebb a vallásosak aránya²⁵.

Az a tény, hogy ki, milyen középfokú oktatási intézményben tanul, nagyrészt már meghatározza a későbbi életpályát és – bizonyítva a magyar oktatási rendszer rugalmatlanságát – a hátrányos pozíciók kizárják a későbbi mobilitás lehetőségét. A válaszadó fiatalok jövőképét ebben az értelemben Szolnokon és Hajdúböszörményben is a realitás jellemzi²⁶.

Meglepően hasonló azoknak a Szolnokon, illetve Hajdúböszörményben tanuló fiataloknak az aránya, akik úgy gondolják, hogy a városban fognak élni tanulmányuk befejezése után.²⁷ Következétesen azonos a két felvétel szerint a városokhoz való kötődés is. Mindkét vizsgálatban a kérdezettek egyharmada (33%) szeretne a

²³ Szolnoki minta: 1. VALLÁSOS csoport, N=208 fő (80% a maga módján vallásos, 12% nem tudja megmondani, 58% családi események alkalmával, 42% egyáltalán nem jár templomba). 2. ATEISTA csoport, N=200 fő (71% nem vallásos, 29% más meggyőződésű, 25% csak családi események alkalmával, 71% egyáltalán nem jár templomba). 3. EGYHÁZHŰ csoport, N=68 fő (67% a maga módján, 20% az egyház tanításai alapján vallásos, 17%-uk hetente, 24%-uk heti több alkalommal, 60% évi több alkalommal vesz részt egyházi szertartásokon). Hajdúböszörményi minta: 1. VALLÁSOS csoport, N=202 fő (73% a maga módján vallásos, 24% nem tudja megmondani, 47% családi események alkalmával, 53% egyáltalán nem jár templomba). 2. ATEISTA csoport, N=191 fő (69% nem vallásos, 30% más meggyőződésű, 19% csak családi események alkalmával, 76% egyáltalán nem jár templomba). 3. EGYHÁZHŰ csoport, N=99 fő (64% a maga módján, 30% az egyház tanításai alapján vallásos, 42%-uk hetente, 15%-uk havonta, 43% évi több alkalommal vesz részt egyházi szertartásokon).

²⁴ A szakmunkásképzősök 52%-a az ateista, 11%-a az egyházhű csoportba tartozik, míg a főiskolásoknál 30–30%-a megfelelő arány. A másik két iskolatípus arányai: szakközépiskolások között 46, a gimnazisták között 34% az ateista arány, s 15, illetve 19% az egyházhű csoportba tartozók aránya.

²⁵ A városi fiatalok 44%-a ateista, 18%-a egyházhű, míg ugyanezen arányok a községekben élők körében 27, illetve 26%. A szülők iskolai végzettsége nem differenciál, mivel az alacsony végzettségű csoportban (41%) közel ugyanannyi az ateisták aránya, mint a magas végzettségűek csoportjában (38%), s az egyházhű arány is megegyezik (20–20%).

²⁶ A gimnazisták az egyetemi (64, 56 pont) és a főiskolai (65, 65 pont) továbbtanulást tartják valószínűnek, a szakközépiskolásoknál a főiskola (59, 41 pont) és a szakmatanulás (56, 58 pont) a valószínűsíthető terv, a szakképzősök csak a szakmaelsajátítást (58, 61 pont) tartják lehetségesnek, s például az egyetemi (15, 10 pont) vagy a főiskolai (31, 22 pont) továbbtanulás gondolata is igen távol áll tőlük.

²⁷ A fiatalok egytizede (11, 11%) mindenképpen, egynegyede (24, 21%) valószínűnek tartja, hogy Szolnokon, illetve Hajdúböszörményben fog élni iskolai tanulmányait követően.

megyeszékhelyen, illetve Hajdúböszörményben letelepedni. A lokálpatriotizmus érzése, a városhoz való kötődés szintén csak a fiatalok egy részét jellemzi²⁸.

3. ÖSSZEGZÉS

Már a hetvenes-nyolcvanas évek hazai ifjúságszociológiai kutatásai is felhívták a figyelmet arra a kilencvenes években egyre markánsabban érvényesülő jelenségre, amit röviden a következőképpen fogalmazhatunk meg: a felnövekvő ifjúság értékrendjét, életszemléletét és későbbi érvényesülési esélyeit, majdnani társadalmi státuszát a szülők egyértelműen meghatározzák.

A két kutatás több szempontból is igazolta a szülői háttér, ezen belül a szülők iskolai végzettségének domináns szerepét. Az alacsony végzettségű szülők gyermekeit inkább érik deviáns hatások közvetlen környezetükben, és rosszabb anyagi helyzetű családban élnek, mint az iskolázott szülők gyermekei, s a különbségeket csak fokozzák a falu-város nyújtotta eltérő feltételrendszerből eredő esélyegyenlőtlenségek. Vizsgálatunk alapján Szolnokon és Hajdúböszörményben is nyilvánvaló, hogy az említett esélykülönbségek differenciáló hatását leképezi az oktatási rendszer. A gimnáziumokban és a főiskolán tanulók családi háttere lényegesen kedvezőbb, mint a szakközépiskolákban és különösen a szakképzőkben tanulóké. Az eltérő kulturális mintákat közvetítő családi szocializációs modellek hatása olyan attitűdinális jegyekben is jelentkezett, mint a kreativitás megítélése: a magasabb végzettségű szülők gyermekeit inkább jellemezte a kreativitás, mint a kevésbé kvalifikált szülői miliőhöz kötődő fiatalokat. Feltehetően a tanári szerep megítélésében (csak a szakképzősök utasították el tömegesen a tanár konfliktusmegoldó szerepét) is közrejátszanak a korai gyermekkorban rögzült eltérő szocializációs minták.

A társadalomban végbement változások nemcsak a családok jelentős részét érintették kedvezőtlenül, hanem felerősítették a társadalomban már a nyolcvanas években is létező, egyre szélesebb rétegeket érintő folyamatokat. Ezek közül első helyen kell megemlíteni a család szocializációs és ellenőrző funkciójának gyengülését. Függetlenül társadalmi hovatartozásuktól, a családok három nagy csoportba oszthatók a szocializációs tevékenység működésének erősségében. Az első csoportban viszonylag stabil maradt a szocializáció, a második csoportban az egzisztenciális biztonságért folytatott küzdelemben a szülők kevés időt tudnak gyermekeikre fordítani. A harmadik csoport lesüllyedése olyan mértékűvé vált, hogy jelenleg reménye sincs a felemelkedésre, és nagyon sokszor elindul a lumpenizálódás folyamata. Sokan – és nem alaptalanul – kapcsolatot látnak a munkanélküliség és a szocializáció gyengése között. A városi sajátos társadalmi szerkezet miatt nem meglepő, hogy a munkanélküliek többségét az alacsony iskolai végzettségűek és a szakmunkásképzőben szakmát tanultak „biztosítják”. Ebből azonban nem lehet arra az elhamarkodott következtetésre jutni, hogy csak e csoportok gyermekeit veszélyezteti a család

²⁸ A „jó érzés szolnokinak/hajdúböszörményinek lenni” kijelentéssel a válaszadók 44 (42)%-a, az „aki itt él, annak fontos megismerni Szolnok/Hajdúböszörmény történetét” állítással viszont a fiatalok 46 (75)%-a ért egyet.

fent említett funkciójának gyengesége. Különösen nem, ha figyelembe vesszük, hogy az érettségizettek aránya növekvő tendenciát mutat a munkanélküliek között, 1996-ban már minden harmadik regisztrált munkanélküli rendelkezett érettségivel.

A szocializációs problémák hatását csak tovább fokozza három tényező jelenléte: az akceleráció, a fiatalok életútjában a család fontosságának tovább erősödése és nem utolsó sorban az intézményi rendszer meggyengülése, illetve belső differenciálódása. Az akceleráció előbbre jövelele már az általános iskolások mintakövetésében is jól megfigyelhető. Felerősödik az önállóságra törekvés, a korcsoport hatása, és megjelennek a sajátos szubkulturális jegyek. A felnőtt társadalomtól való elkülönülés mellett rendkívül erős presztízsként jelentkezik a fogyasztás, amit részben az öltözködésben, részben a családok fogyasztási javakkal való ellátottságában mérnek.

Az államszocialista struktúra jellemzője volt, hogy a fiatalok életútja kiszámíthatónak bizonyult. A fiatalok iskolai végzettsége, szakismerete, a különböző mélységű kapcsolatok, a kettős gazdaságstruktúra lehetővé tette az egzisztenciális önállósodást – igaz, a család segítségével. A változások ezt a kiszámíthatóságot jelentős mértékben korlátozták, néhol megszüntették. A fiatalok jelentős csoportját fenyegeti a munkanélküliség, ezt támasztja alá, hogy a múlt évben a munkanélküliek 41,8%-a harminc éven aluli volt. A húsz évnél fiatalabbak egytizedes aránnyal jelentek meg közöttük. A minél kedvezőbb munkaerő-piaci pozícióba kerülés, az indulási esélyek növelése rendkívül jelentős terheket ró a családra. Ebben a versenyben a fiatalok csoportja nagymértékben differenciálódik. A szellemi tőkebefektetés anyagi vonzatait nagyon sok család nem is akarná vállalni, sokan tisztában vannak ennek jelentőségével, de nincs megfelelő anyagi háttérük. A szocializációs funkciók gyengülését nem tudta ellensúlyozni az oktatási intézményrendszer sem, mely – zömmel anyagi okok miatt – tevékenységét egyre jobban csak alapfeladatára korlátozta.

IRODALOM

- Csepeli Gy. – Závecz T. 1995: Európai és nemzeti kötődések a tizenévesek körében. In: Gazsó F. – Stumpf I. (szerk.) *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest: Ezredforduló Alapítvány: 139–156.
- Ferge Zs. 1976: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gazsó F. 1976: *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Gábor K. 1996: Ifjúságkutatási tézisek. In: Gábor K. (szerk.) *Ifjúságkutatás. Educatio füzetek 2*. Budapest: Educatio: 4–12.
- Hajnal B. 1993: Felzárkózás vagy leszakadás. *Szabolcs-Szatmár Beregi Szemle 2*: 24–36.
- Laki L. 1992: Fiatalok a margón. In: Gazsó F. – Stumpf I. (szerk.) *Rendszerváltozás és ifjúság*. Budapest: MTA PTI: 123–143.
- Stumpf I. 1992: Az ifjúsági problémák értelmezése-ifjúsági kihívás az ezredfordulón. In: Gazsó F. – Stumpf I. (szerk.) *Rendszerváltozás és ifjúság*. Budapest: MTA PTI: 9–12.
- Szabó I. – Örkény A. 1996: 14–15 éves fiatalok interkulturális világképe. In: Terestyéni T. (szerk.) *Többség-kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris Kiadó-MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport: 161–235.
- Szpirulisz I. 1994: Munkanélküliség regionális metszetben, politikák erőterében. In: Balogh I. (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA PTI: 345–358.

**A FEW CHARACTERISTICS OF YOUNG PEOPLE'S SOCIALIZATION
IN TWO CITIES OF THE GREAT PLAIN**

István Murányi – Zsolt Szoboszlai

Recent changes in Hungarian society have not only affected most families adversely, but they have also amplified the trends already present in the society of the '80s and influencing the processes in wider and wider social strata, among them the weakening of the socializing and controlling function of the families. Families can be classified into three groups according to the strength of their socializing activity. In the first socialization has remained relatively stable, in the second parents can only devote little time to their children due to their struggle to provide economically safe living. In the third the extent of social sinking gives little hope of rising, consequently, the process of lumpenization often sets in. Many connect unemployment with the weakness of socialization, and not entirely without grounds. Acceleration, the increasing importance of the family in young people's career and weakening institutions and their inner differentiation all aggravate the effects of socialization problems. An earlier onset of acceleration can be well detected in the patterns primary school children follow. Striving for independence and peer group influence become more marked and special subcultural features also surface. As well as separation from the adult society, consumption, whose yardsticks are the clothing and consumer goods the family can afford, is recognized as the main source of prestige. Young people's career in state socialism used to be predictable. Their schooling, training, connections of varying depths and the double structure of economy made financial independence possible, with parental help, though. Changes have considerably limited or, in some groups, eliminated that predictability. Getting into the best possible labour market position and promoting the chances of starting a job place huge burdens on the family. In this competition groups of young people become largely differentiated. Few families can afford intellectual investment. Well aware as many are of its importance, they lack the means. Weakening socializing functions cannot be offset by the system of education either, as it is more and more confined to performing its basic functions. As well as describing a broader set of indicators of lifestyles during the empirical research, the study is also a multi-approach analysis (including the familial structure as well as cultural, financial and deviancy attributes) of the family background determining educational and entertainment habits. Moreover, out of the elements of the intricate system of impacts on education and entertainment, along with several other cultural and social indicators, it also examines young people's values and religiousness and the characteristics of peer groups.

A POLGÁROSODÁS LEHETŐSÉGEI ÉS ESÉLYEI EGY ALFÖLDI NAGYVÁROS TÁRSADALMÁBAN (DEBRECENI PÉLDA)

Baranyi Béla*

1. BEVEZETÉS

Aligha szorul különösebb bizonyításra, hogy a *polgárosodás* rendkívül összetett és szerteágazó fogalom, amely mögött szakmai körökben és közéleti vitákban egyaránt sokféle értelmezés és felfogásbeli különbség húzódik meg régtől fogva. A fogalom felfejtésére tehát sem terjedelmi okokból, sem pedig a vállalt feladat jellegére való tekintettel nem vállalkozom. Mellőzve a részletes fogalmi tisztázást, kiindulásként – némi leegyszerűsítéssel – pusztán annyit kívánok leszögezni, hogy a *polgárosodást a tőkés átalakulás és a modernizáció szerves velejárójának* tekintem, amely szerencsés esetben áthatja a gazdasági, a társadalmi és a kulturális élet, s nem kevésbé a közösségi és az egyéni lét egészét.

A polgárosodási folyamatok vizsgálatának aktualitását növeli az a körülmény, hogy a *rendszerváltás*, a piacgazdaságra való áttérés újra napirendre tűzte a *polgárosodás* ügyét, egy olyan fajta *sokrétű gazdasági, politikai és kulturális függetlenség megteremtését*, ami a valódi polgárság sajátja, s ami pozitív tartalma révén nemcsak a gazdasági folyamatokra gyakorol kedvező hatást, hanem sajátos mentalitást és morális arculatot kölesönöz széles társadalmi csoportoknak és rétegeknek egyaránt. A gazdaságban és a társadalomban zajló folyamatok azonban *ma még inkább csak a polgári átalakulás lehetőségeit villantják fel, semmint magát a már előrehaladott polgárosodást jellemeznék*. Tény viszont, hogy a gazdaság és a társadalom polgári típusú átalakulásának az *esélyei részben már adottak*, csak annak a hogyanja, intenzitása és időtartama fölöttébb bizonytalan. Mint ahogy a gazdaság és a társadalom átalakulásával párhuzamosan a *társadalom morális értékei is változóban vannak*.

A tanulmány korlátozott terjedelmi keretei között a hazai polgárosodásnak ezúttal csak azokat az összefüggéseit érintem, amelyek legáltalánosabban a tőkés átalakulást kísérő társadalmi folyamatok esélyeiről, jellegéről és lehetséges irányairól tanúskodnak egy magyarországi, nem kevésbé jellemző módon alföldi nagyváros esetében. A jelen kihívásaira is tekintettel, a gazdasági-társadalmi viszonyok *polgárosodási tendenciáira szeretném felhívni a figyelmet*, ezúttal az *egykori cívisváros, Debrecen példáját tartva szem előtt*. A kelet-magyarországi nagyváros ugyanis számos hajdani alföldi mezővároshoz (*Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös, Szeged, Hódmezővásárhely* stb.) hasonlóan az ún. *cívis fejlődés útját* járva, annak a jellegzetes társadalmi-gazdasági létformának az örökségét hagyományozta az utókorra, amely

---

* Dr. Baranyi Béla a történelemtudományok kandidátusa, tudományos csoportvezető, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Debreceni Csoportja
A tanulmány egyben az OTKA T. 023004. számú program része.

történelmi gyökereit a török hódoltság utáni időkből eredezteti. Ezekben az alföldi mezővárosokban – Erdei Ferenc (é.n.) szavaival – „...a közösségi élet, a gazdasági törekvések és a társadalom egész tendenciája polgárparaszti volt.”

Az így is fölöttébb szerteágazó kérdéskörből három, az egykori alföldi cívisváros társadalomfejlődése szempontjából is lényegesnek ítélt összefüggést emelek ki hangsúlyozottabban: *a történelmi előzmények* – máig ható – *sajátosságait*, a piaci viszonyok kiterjedésével együtt járó *vállalkozások szerepének térnyerését*, valamint *a középrétegek, avagy középosztályok társadalmi súlyának a növekedését*. Végül, az előbbiekre tekintettel, a döntően statisztikai, szakirodalmi és egyéb társadalomtörténeti vizsgálataim eredményeire alapozva, olykor mintegy tudományos hipotézisként *néhány, a polgárosodási folyamatok várható irányaira, jellegére és lehetőségeire vonatkozó következtetést igyekszem levonni*.

2. TÖRTÉNELMI GYÖKEREK – CÍVIS HAGYOMÁNYOK

Kevés magyar város történelmét és sorsát szimbolizálja olyan kifejezően címerének meghatározó motívuma, mint a közel hat és fél évszázada városi jogú települését, Debrecenét, az egyiptomi mitológia csodás madara, a halhatatlanságot és a megújuló életet jelképező Főnix. Valóban beszédes jelképe ez egy, a fennmaradásáért annyi áldozatot hozó, a történelem nagy megpróbáltatásai közepette is mindig megújulni, újjászületni képes városnak, amelynek létrejötte is rejtélyes. Az errefelé járt angol utazó, Robert Townson a „jellegzetes pusztai várost” látva 1793-ban ezt írta a naplójába: „Miféle körülményeknek köszönheti létrejöttét Debrecen, nem tudom. Megfejtethetlen, mi bírhatott rá harmincezer embert, hogy olyan vidéket válasszon lakóhelyéül, ahol sem forrás, sem folyó, sem tüzelő, sem építőanyag nincs!”

A pillanatnyi benyomások alapján ítélő utazónak részben igaza volt, még ha nem is számolt a távolsági forgalom, a kereskedelmi útvonalak számára kedvező földrajzi fekvéssel, a viszonylag jó talajadottságokkal, az állattartást segítő kiterjedt legelőkkel. Felületes tájékozódás alapján azonban ő sem érthette meg a lényegét, az igazi fenntartó erőt, *a debreceni civitás szívós küzdelmét és szorgalmát a megélhetésért*, harcát a várost három oldalról is fenyegető, meg-megsarcoló hatalmakkal szemben. A hosszú ideig szigethelyzetbe került „három ország” a királyi, az erdélyi fejedelemségi és törökhódoltsági Magyarország határán *ostromlott szigetté* vált Debrecen. Ez a helyzet „sündisznóállásba” kényszerítette, befelé fordulásra készítette, másfelől viszont oltalmat biztosított mindazok számára, akiket veszély fenyegetett.

Az előbbi gazdasági, politikai és társadalmi közegben gyökerezve a város kereskedő, kisiparos – hatalmas területei által indokolt –, mezőgazdasági jellegéből fakadt *az a sajátos polgár-paraszti (cívis) fejlődés*, amely miatt később oly gyakran illették, a „*maradandóság*”, a „*debreceniség*” jelzőjével. A város sajátos körülményei ismeretében azóta már bebizonyosodott, hogy a régen egymás szinonimájaként kezelt, olykor elmarasztalásként használt jelzők legalább annyi pozitív tartalmat hordoztak, mint negatívát. Akárhogy is történt, a különböző ellenerők szorításában, a maga akaratát követő, szabad és ekkor még viszonylag demokratikusan kormányzott

debreceni közösség *mindig talpra tudott állni, sőt gyarapodni volt képes*, miközben megteremtette az egyik legszebb és legkulturáltabb magyar városi civilizáció alapjait.

A XVI. században éppen itt honosodik meg leggyorsabban, és legbujábban itt virágzik ki Magyarországon a katolicizmussal szembeforduló *reformáció*, amely szellemében annyira azonos a gyorsan fejlődő, nyílt szellemű és rugalmas észjárású kereskedőváros alapvető gondolkodásmódjával és törekvéseivel. Debrecen a *protestantizmus legjelentősebb hazai és egyik számottevő nemzetközi központja lett*. Egyidejűleg pedig mind kiemelkedőbb *kulturális centrummá*, illetve egyre fejlődő és bővülő kollégiuma révén messze földön híres *iskolavárossá* vált. A város és főként a *Nagykollégium* révén a magyar művelődéstörténet, az irodalom és a tudomány számos kiválóságát nevelte és bocsátotta útjára.

Debrecen *kulturális értékkeremtő és kisugárzó szerepe* akkor sem csökkent, amikor a terület- és népességnagyságát illetően egyaránt a legelsőek közé tartozó város gazdasági erejét, jelentőségét tekintve egyre inkább elmaradt a rohamos gyarapodásnak indult főváros, de más iparilag jelentékenyebbé váló vidéki városok mögött is. A magyarországi kapitalizmus korszakában Debrecen sokkal inkább a gazdasági fejlődés ellentmondásainak, egyoldalúságának, viszonylag alacsony színvonalának volt már a tükrözője, semmint az előrehaladás, az eredmények jelzője. Jelentőségét már nem annyira a gazdasági életben elfoglalt helye, sokkal inkább nagysága, közgazgatási és adminisztratív keretei, valamint kulturális központ-jellege, politikai súlya stb. indokolhatták (Ránki 1976).

Miközben a város a számára kedvezőtlen gazdasági, politikai és társadalmi körülmények nyomán a XVIII–XIX. század fordulójára egy viszonylag szűk, áldozatkész értelmiségi réteg kivételével hátat fordított a felvilágosodás, a reformkor eszméinek, s a „*cívisek*” nagy része *sértődötten bezárkózott*, befelé fordult, a kispolgári kényelemnek, a mindennapoknak élt, s miközben a haladás élvonalában járó városból *részben megszületett egy „maradi” Debrecen*, a városnak továbbra is megmaradt egy másik arca, egy „*jobbik*” *énje: az örök megújulásra kész Debrecen*. Ez a másik Debrecen adott otthont az 1849 januárjában Pest-Budáról menekülő magyar kormánynak, amely – Kossuth szavaival – a „*magyar szabadság őrvárosába*” költözött, s itt a Nagytemplomban mondta ki az országgyűlés a Habsburg-ház trónfosztását, Magyarország függetlenségét. Majd egy évszázad múltán, 1944 őszen-telén ismét rendkívül jelentős szerep jutott Debrecennek, amikor éppen itt, a cívisvárosban, az ősi *Kollégium Oratóriumában ült össze 1944. december 21–22-én az Ideiglenes Nemzetgyűlés*, és megalakult az *Ideiglenes Nemzeti Kormány*. Történelme során immár másodszor lett Debrecen az *ország ideiglenes fővárosa* – ha csak átmenetileg is –, a megújulni vágyó nemzet szíve.

A város a *civis-ősök által hagyományozott értékes örökséggel érkezett a XX. század végéhez*, s ezt megőrizve kell, hogy átlépje az évezred küszöbét. Egyetlen debreceni polgár sem – legkevésbé a várost irányító politikai, gazdasági és szellemi vezető elit, akárcsak a formálódó középosztály – hagyhatja figyelmen kívül a *történelmi hagyományokat*, amelyek akarva-akaratlanul *jelen vannak a gyorsan*

változó mai város életében is. Így maradhat csak, a jelenben is várost formáló, identitás-tudatot alakító tényező a „debreceniség” (Barányi 1984).

Az elmondottakból is következik, hogy a rendszerváltás utáni Debrecen társadalmában kibontakozó, a távlatokat tekintve sokat ígérő *polgárosodási folyamat* esélyeit, a *polgári fejlődés* gazdasági-társadalmi feltételrendszerének alakulását vizsgálva, *Debrecen esetében semmi esetre sem hagyható figyelmen kívül az a történelmi összefüggés*, hogy a „cíviss” jelzővel illetett *parasztpolgári* avagy *polgárparaszti* városfejlődés sajátos „*alföldi útja*” a régió egykori városai-mezővárosai közül éppen Debrecenben teljesült ki a legerőteljesebben és a legkarakterisztikusabban. A történelmi korokban legnépesebb magyar város az alföldi városfejlődésnek azt az útját járta, amelyet a szakirodalom az „Alföld-szindróma” vagy az „Alföld-tünetsorozat” gyűjtőfogalomba sorol (Beluszky 1988; Csatári 1993).

A *debreceni cíviss társadalomról* írott könyvében Balogh István (1973) sokoldalúan és részletesen föltárta azt a folyamatot, amelynek során a XVIII. század végétől kialakult, s majd a XX. század első évtizedeiben felbomlott a debreceni cíviss parasztpolgári közösség. A török hódoltság idején az Alföld hatalmas területei néptelenedtek el, s a lakosság egy-egy nagyobb alföldi városba húzódott. A török kiűzése után óriási szabad földterület állott rendelkezésére a városoknak (Debrecen, Szeged, Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Hódmezővásárhely stb.). Debrecenben ezeken a területeken a földművelés kezdetben igen kisméretű volt, legfeljebb a város szükségletét látta el, ellenben egyre inkább kifejlődött egy nagyarányú legeltető állattenyésztés. A földközösség lassú felbomlásával – amely a XIX. század első felében zárult le teljesen – előállott helyzetben a XVIII. század végétől, a tisztán polgárinak tekinthető patricius, iparúzó, kereskedő réteg kezdett elsorvadni, anyagi helyzete meggyengülni, s ezzel egy időben a város polgárai közül mind többen tértek át a földművelésre. De még a XIX. század elején sem tekinthető Debrecen egyértelműen parasztvárosnak, bár az is nyilvánvaló, hogy nem a kapitalista termelési rendszerre jellemző újkori polgárság alakult ki (Balogh 1973).

A földközösség felbomlásával újabb területek kerültek eke alá, s a földből a polgárjog maradványaként elsősorban a város polgárai részesedtek. A nemességet szerzett polgárok a várossal történt korábbi összeütközések következtében a XVIII. században lassan kivonultak a városból, s megyei birtokaikra költöztek. Debrecen polgárai pedig a közös földből kapott gazdaságaikat kezdték művelni, s lassan hivatásukká vált a földművelés. A föld azonban nem egyenlő arányban oszlott meg. Ezt az egyenlőtleniséget tovább növelte a földvásárlás, amelyből főleg a kereskedők vették ki a részüket. Az egykori híres kereskedőcsaládok utódai felesleges tőkésükre egyre inkább földet vásároltak, s még a XX. század elején is ez utóbbi alkotta a debreceni földbirtokosok előkelőbb rétegét.

A XIX–XX. század fordulójára lassan megváltozott a „cíviss” szó értelme, s ez alatt már szinte kizárólagosan a földművelővé vált egykori polgárok közösségét értették. A cíviss gyűjtőfogalomnak fontos anyagi tartalma mellett sajátos szellemi tartalma is volt: a polgári életfelfogás közössége, a tradíciók, a hagyományos gaz-

dálkodás és társadalmi szemlélet, a patriarchális érintkezési forma, szokásrendszerek, amelyek zárt közösséggé kovácsolták ezt a társadalmat (Baranyi 1972).

A századforduló és az első világháború közötti másfél évtizedben a hagyományaihoz makacsul ragaszkodó, ám egyre zsugorodó debreceni civis közösség jellegét már egyértelműen az *agrárkötődés* határozta meg. A korábban pozitív tartalmakat hordozó, a polgári fejlődés elemeivel erősebben átszőtt debreceni civis hagyomány, életforma és felfogás a századfordulóra fokozatosan egy paraszti foglalkozású kisebbség sajátja lett. *A debreceni civis ugyan egyre erőteljesebben foglalkozott földműveléssel*, de három évszázados történelme során mindvégig különbözött az egykori jobbágyparasztság újkori utódaitól. Mindig is polgárnak érezte és nevezte, illetőleg az egykori kiváltságos jogállás örökösének tekintette magát, s egészen 1945-ig féltve őrizte a hajdan volt polgárjog kisebb-nagyobb darabjait.

Miután a századfordulóra az erősen mezőgazdasági jellegű alföldi városokból az agrárnépeesség a kiterjedt tanyavilágba költözött, Debrecenben pedig jóval kisebb intenzitással, csak ez idő tájt indult meg a kiköltözés folyamata, *a paraszti életforma és a városi lét jellegzetes egybeötvöződése* szilárdabb és tartósabb volt itt, mint a már említett alföldi tanyás városokban. Ezzel magyarázható, hogy az 1910-es népszámlálás adatait elemezve, a tőkés ipari fejlődés ellenére Debrecen kevésbé városias település volt, mint a korabeli Pozsony, Kassa, Miskolc vagy Nagyvárad. Míg ugyanis ezekben az ipari, kereskedelmi centrumokban a városalkotó elem 84–87% között mozgott, addig Debrecenben alig érte el a 63%-ot. A paraszti létforma előretörése miatt ezt a szerény többséget sem lehetett igazi városias népelemnek tekinteni. Nem csoda tehát, hogy *a debreceni civis polgár sohasem tette magáévá az újkori polgári mentalitást, egyre konzervatívabbá válva, gondolkodásában és felfogásában a XIX. századi polgári formákat őrizte meg.*

Másfelől viszont *a debreceni civis polgár a belvárosból a külvárossá vált kertészekbe kiszorulva is városlakónak tartotta magát*, miközben a hagyományozódott életérzés és a valóság közötti különbségekből fakadó konzekvenciák leszűrése iránt érzéketlen maradt. Mindazonáltal a debreceni civisközösség nagy számbeli súlyával, sajátos, egyszersmind megmerevedett életformájával, erkölcsével és világnézetével a beolvadni szándékozókot vonzotta, az új iránt fogékonyabbakat viszont eltaszította magától. *A debreceni civis fejlődés ellentmondásosságát* jól tükrözi annak a kettős esélynek a sorsa, amelyet a történelem mintegy reális alternatívaként kínált fel egykoron. A XIX. század első évtizedeiben úgy látszott ugyanis, hogy a debreceni civis példája „...a magyar társadalom és a nemzeti kultúra mintaképe lesz. Nem vált azzá – maga sem vállalta ezt a szerepet, de az idő is túlhaladott rajta. Ekkorra már második természetévé vált a bizalmatlanság, a passzív ellenállás és a meglévőhöz való ragaszkodás. Ezért nem lett polgár újkori értelemben, ezért vált parasztpolgárrá, civissé.” (Balogh 1973:297)

Az elmondottak alapján, *a retardált civis parasztpolgári fejlődés* ismeretében aligha kell külön is hangsúlyozni, hogy milyen nagy a tét a rendszerváltás után, egy immár organikus, polgári átalakulást áhító, a polgári társadalomfejlődés jövőjéért tenni akaró Debrecen számára.

3. POLGÁROSODÁSI TENDENCIÁK A JELENKORI DEBRECEN TÁRSADALMÁBAN

A hagyományok, a pozitív történelmi példák, a regionális-makroregionális szerepkör, a *tercier* ágak, a szolgáltató szektor fejlettsége, az országos átlaghoz, illetőleg a magyarországi nagyvárosok többségéhez képest jó esélyeket kínálnak Debrecenben a polgári átalakulás számára. Már csak ezért sem lehet közömbös a polgárosodás lehetőségeinek és esélyeinek a vizsgálata, különösképp egy olyan regionális, sőt makroregionális szerepkörrel bíró nagyvárosban, mint amilyen Debrecen. A tiszántúli centrumban, az ország második, illetőleg a „vidéki Magyarország” legnépesebb (210 ezer fő) városában ugyanis régi, mondhatni történelmi hagyományai voltak a konzervatív és progresszív gazdasági és morális értékeket egyszerre hordozó sajátos parasztpolgári, avagy polgárparaszti, más szóval a – hosszú ideig szinte a város szinonimájaként, illetve állandó jelzőjeként használt – civis fejlődésnek. A polgárosodásnak régtől fogva kedvező táptalaja volt a céhek, majd a *kisipar* nagyon erős társadalmi-gazdasági jelenléte. A város gazdasági, mindenekelőtt pedig kiemelkedő oktatási, kulturális, egészségügyi, adminisztratív centrum-jellegéből fakadóan Debrecenben hagyományosan jelentős volt a *tercier* ágazat, valamint a szolgáltató szektor, következésképpen a középrétegek, a középosztályok száma és szerepe is.

A *tercier*, sőt újabban a legmagasabb szintű tudományos-szellemi szolgáltatótévékenységeket magában foglaló kvaterner szektor kiemelkedő súlya ma is megmaradt Debrecenben. A korábban – főként az 1950-es és az 1960-as években – lezajlott jelentős, nem egyszer erőltetett ütemű iparosítás ellenére sem vált Debrecen típusos iparvárossá. A *tercier* ágazatok ma is a lakosság csaknem felét foglalkoztatják, és e téren még további bővülés várható. Az így felhalmozott információ és tudás alapja lehet egy intenzív gazdasági fejlődésnek. Egy makrorégió üzleti informatika központjává válhat Debrecen, kihasználva a szomszédos országokkal meglévő gazdasági kapcsolatait, a határ menti, a határokon átnyúló együttműködés fejlesztésének lehetőségeit is. A szolgáltatásoknak egy formája, az ún. termelési gazdasági szolgáltatások a rendszerváltást követően indultak gyors fejlődésnek, s ezek a város regionális szerepkörét fejlesztik. Itt elsősorban olyan pénzügyi, hitel, nagykereskedelmi, egyéb gazdasági, biztosítási, közigazgatási stb. szolgáltatásokra lehet gondolni, amelyek jelenléte a város üzleti megítélése szempontjából is elsőrendű fontosságú.

A helyi társadalom különböző szintjein fölöttébb változatos formákban zajló folyamatokat vizsgálva, igazán megbízható statisztikai fogódzók hiányában is egyértelmű ma már, hogy a rendszerváltás nyomán megkezdődött s egyre gyorsuló ütemben folytatódik a régi társadalmi viszonyok bomlása és az újak kiépülése. Mára teljesen értelmét veszítette a társadalom – ideologikus szempontok által is erősen determinált – hagyományos osztály- és rétegszerkezeti bontása, a két osztály-két réteg megkülönböztetésén alapuló ún. „dichotom struktúra”-modell, amely egészen az

1980-as évek vége feléig a társadalmi szerkezet vizsgálatának a „hivatalos” statisztikai modellje volt Magyarországon (Baranyi 1985).

A rendszerváltás nyomán *jellegében és összetételében* gyökeresen új *társadalmi-strukturális viszonyok vannak formálódóban* Debrecen társadalmában is. A meglehetősen nagy intenzitású folyamat legfőbb jellemzői a *sokirányú és gyorsuló polarizálódás* (tömeges, immár a középrétegek egyre népesebb csoportjait is erodáló elmagányosodás és lecsúszás egyfelől, gazdagodó rétegek szűk csoportjai másfelől); a *régi és új elitek összefonódása; a polgárosodás és proletarizálódás egyidejűsége; a szerteágazó rétegzettség és differenciálódás, illetve az átrétegződési-mobilitási folyamatok* korábbi gyors ütemének, élénk átáramlási dinamizmusának, főleg a felfelé irányuló mozgásfolyamatok változásainak lelassulása, más szóval a *társadalom zártabbá válása*.

A napjainkban zajló folyamatokat szembeesítve az elmúlt évtizedek statisztikai adataival, illetve az akkori társadalmi struktúra modelljével, néhány egészen nyilvánvaló, a Debrecen társadalmában végbemenő gyökeres mennyiségi és minőségi változás jellegére és *tartalmára vonatkozó következtetés szűrhető* le:

- a szó szociológiai értelmében is megszűnt a *munkásság* egykor volt domináns szerepe;
- a Debrecen társadalmában korábban sem túlzottan jelentős *parasztság, később a helyét elfoglaló szövetkezeti parasztság* hagyományos értelemben eltűnt a város társadalmából;
- megőrződött, sőt növekedett az *értelmiségi-szellemi foglalkozásúaknak* az országos átlagnál mindig lényegesen magasabb, tradicionálisan kiemelkedő aránya, társadalmi jelenléte és súlya;
- átalakult és „felértékelődött” a második világháború utáni évtizedekben jelentéktelenné zsugorított *kisárutermelő magánszektor gazdasági-társadalmi szerepe*, miután létszámban meggyarapodva, jelentős mértékben feltöltődött az új, polgárosodni kívánó kis- és középvállalkozók sokaságával;
- merőben új viszonyok közepe, s jórészt megváltozott tartalommal, a piacgazdaság körülményeihez igazodva, újfent megjelent és egyre erősödő pozíciót foglal el a társadalom struktúrájában a *tőkés árutermelő-nagyvállalkozói réteg*.

Az elmúlt évek gazdasági (és politikai) változásai nyomán a tradicionális *munkásság* teljesen dezorganizálódott, a *parasztság* pedig hagyományos értelemben eltűnt a társadalmunkból, miközben az *értelmiség* túlnyomó többsége – kivéve a pártelittekbe integrálódott, a hatalmi elittel összekapcsolódó csoportjait – bizonytalan egzisztenciális helyzetben, megtépázott tekintéllyel, megosztottan és kiábrándultan, jórészt közönyösen és rossz közérzettel szemléli a rendszerváltás óta zajló folyamatokat. Sokaknak sovány vigasz, hogy az elszegényedéssel egyidejűleg *polgári értékek jelennek meg újra*, s születőben van egy *újfajta középosztály* is. A kétségtelenül érvényesülő kedvező folyamatok mellett a tömeges elszegényedés és elnyomorodás hatására egyre többen sodródnak a társadalmi lét periferiájára. Önmagát kínálja tehát a kérdés, hogy napjaink olykor áttekinthetetlenül bonyolult átalakulási folyamatai közepe „...kiből lesznek polgárok, kiből proletárok” (Böhm 1996:27).

A vállalkozásokra vonatkozó adatok is azt támasztják alá, hogy a *tercier és a kvaterner* szektor, illetőleg a *szellemi foglalkozásúak* magas aránya régtől fogva egyik megkülönböztető jellegzetessége Debrecen társadalmának. A város *foglalkozási szerkezete* az 1945 után eltelt minden egyes időszakban jelentősen módosult. Különösen szembeötlő a *szolgáltatás, az egészségügyi, a kulturális, az oktatási területek* fejlesztése nyomán – főként az 1970 és 1980 közötti évtizedben – a *nem anyagi ágakban* foglalkoztatottak számának és arányának a növekedése. Megközelítően ugyanez mondható el a *tercier ágakról* is. Ettől eltekintve is, míg 1970 és 1980 között a mezőgazdaság kivételével minden gazdasági ág növelte foglalkoztatottjainak számát és arányát, addig az 1980-as évtizedben az aktív keresők száma és aránya csak a *kereskedelemben, a vízgazdálkodásban és a nem anyagi ágakban* nőtt, a többi ágazatban, sőt az összes foglalkoztatottakat tekintve is 1980 és 1990 között már csökkent.

Az aktív keresőket *tevékenységük jellege és állománycsoportja* szerint osztályozva, az összes aktív keresőnek már 1970-ben is mintegy 36,8%-a, 1980-ban és 1990-ben pedig 41,8, illetve 42,3%-a számított *nem fizikai (szellemi) foglalkozásúnak*. A gazdasági ágak eltérő ütemű fejlődése, ezáltal az aktív keresők ágazonkénti arányának módosulása, a termelő ágazatok technikai színvonalának javulása eredményeként tehát – különösen az 1970 és 1980 közötti évtizedben – a *nem fizikai (szellemi) foglalkozásúak* száma és aránya erőteljesen emelkedett. Ezzel egyidejűleg nőtt a *szakképzett fizikai foglalkozásúak, a szak- és betanított munkások* száma és aránya is.

Az 1980-as években, főként a gazdasági rendszerváltás „előjátékaként”, az évtized második felétől viszont már megtorpant a szak- és betanított munkások, illetve a nem fizikai (szellemi) foglalkozásúak korábbi dinamikus növekedési üteme. Jelentősen csökkent ugyanakkor a segédmunkások száma és aránya. Vélhetően az ő soraikból táplálkozott a *fizikai foglalkozású önálló és segítő családtag* állománycsoport rohamos gyarapodása. Számuk ugyanis 1980 és 1990 között mintegy megháromszorozódott, s az aktív keresőkön belüli részarányuk is ugrásszerűen (1,8%-ról 5,0%-ra) nőtt. Döntően közülük kerültek ki a rendszerváltás küszöbén az első, zömmel *mezőgazdasági vállalkozók* – vagy éppen *kényszervállalkozók*.

Debrecenben a város népességnagyságánál, regionális szerepkörénél fogva az egyes gazdasági ágakban foglalkoztatottak aránya erőteljesen eltér a megye többi településétől, illetve településeggyüttesétől. Itt ugyanis jóval magasabb az iparban és a nem anyagi ágazatokban dolgozók aránya, mint a megye többi településén. Az ország hasonló, felsőfokú szerepkörrel rendelkező városaitól is különbözik némiképp az ágazati és foglalkozási szerkezet. Az 1980-as években valamennyi megyei városénál – még Budapestnél is – magasabb volt a nem anyagi ágakban és a közlekedésben foglalkoztatottak aránya, az ipari aktív keresőké ellenben (Szeged kivételével) alacsonyabb. A megyén belüli területi megoszlást illetően viszont minden gazdasági ágban nyilvánvaló Debrecennek a 38%-os népességarányát – a mezőgazdaság kivételével – magasan meghaladó túlsúlya vagy legalábbis meghatározó szerepe.

A rendelkezésre álló foglalkoztatás-statisztikai adatok ma is a *középrétegek*, illetve a polgári *középosztályok* formálódása szempontjából perdöntő jelentőségű *tercier*, valamint a zömmel értelmiségi-szellemi foglalkozásúakat alkalmazó *kvaterner*, illetőleg a *nem anyagi ágak* meghatározó szerepének az előretörését jelzik Debrecen társadalmában. Ma már az alkalmazásban állók közel kétharmadát (65,0%-át) együttesen a *tercier* (kereskedelem, közlekedés stb.) és a *nem anyagi ágak* foglalkoztatják, s ezen belül az utóbbiak aránya önmagában is meghaladja a 40%-ot (1. táblázat).

1. táblázat. Alkalmazásban állók száma gazdasági áganként Debrecenben, 1992–1998

Gazdasági ág	1992		1994		1998. jan. 1.	
	szám	%	szám	%	szám	%
1. Mezőgazdaság	1834	2,6	908	1,5	459	1,0
2. Ipar	24707	34,5	19162	31,5	16007	32,5
3. Építőipar	3888	5,4	1639	2,7	761	1,5
4. Kereskedelem, vendéglátás	8056	11,3	6449	10,6	3755	7,6
5. Közlekedés, szállítás, posta, hírközlés	8143	11,4	8872	14,6	7137	14,5
6. <i>Nem anyagi ágak</i>	24918	34,8	23838	39,1	21154	42,9
ebből: oktatás	9725	13,6	9085	14,9	7087	14,4
egészségügy, szociális ellátás	7343	10,3	6989	11,5	6533	13,3
pénzügyi és egyéb gazdasági szolgáltatás	3399	4,8	3187	5,2	2585	5,2
közigazgatás., kötelező társadalombiztosítás	2528	3,5	2807	4,6	3653	7,4
egyéb közösségi, társadalmi és személyi szolgáltatás	1920	2,7	1770	2,9	1296	2,6
<i>Összesen</i>	<i>71543</i>	<i>100</i>	<i>60868</i>	<i>100</i>	<i>49273</i>	<i>100</i>

Forrás: KSH Hajdú-Bihar Megyei Statisztikai Évkönyv (1996, 1997)

A polgárosodás tendenciája Debrecenben is erőteljesen a gazdaság szerkezeti és szervezeti átalakulása nyomán immár privatizált vállalatok és *vállalkozások jövőjétől függ*. Kedvező kiindulási alap ugyanis mindenfajta polgárosodási törekvés számára, hogy a rendszerváltás folyamatában teljesen átalakult Debrecenben is *a gazdasági szervezetek tulajdoni jellege, gazdálkodási formája*. Az 1990-es évek kezdetétől ugrásszerűen emelkedett a gazdasági élet szereplőinek a száma. A folyamat ugyan az 1994–1997 közötti időszakban némileg lelassult, ám a kialakult számszerű arányok egyértelműen a *vállalkozói szféra előretöréséről*, meghatározó szerepéről, illetve túlsúlyáról tanúskodnak.

Az 1990-es évek második felére a gazdasági szervezetek túlnyomó többségét, 66,9%-át már az *egyéni vállalkozások* tették ki az alföldi centrumvárosban. A 22 573

regisztrált vállalkozásból 15 110 volt az *egyéni vállalkozások* száma 1997 elején. Ez a figyelemre méltó nagyságrend akkor is jelentős gazdasági-társadalmi súlyt képvisel, ha – mint ismeretes – az egyéni vállalkozások egy számottevő része *kényszer-vállalkozás, afféle kvázivállalkozás, amely épp olyan hamar képes megszűnni, mint amilyen gyorsan létrejön. A polgári középosztályok kialakulása szempontjából nagyon fontos vállalkozási formának éppen az instabilitása, gazdasági gyengesége jelenti ma még az erőteljesebb polgárosodás egyik fékjét.* Igen kétséges ugyanis, hogy ennek a vállalkozói rétegnek a rohamos létszámgyarapodása mögött (1991 és 1997 között mintegy 10 ezer fő) teljes körű valós és megalapozott *társadalmi-gazdasági modernizációs folyamatok húzódtak meg.*

A fenti megállapításokkal együtt a polgárosodás esélyei a gazdasági szervezetek és a gazdálkodási formák oldaláról is adtak, különös tekintettel a *jogi személyiségű és jogi személyiség nélküli* gazdasági szervezetek adatainak alakulására, számuk és arányuk jelentős emelkedésére. Az előbbi gazdálkodási formában az állami vállalatok és szövetkezetek számának a csökkenésével egyidőben a gazdasági társaságok (kft., rt.), az utóbbiban pedig a betéti társaságok (bt.) száma nőtt rohamos ütemben az 1990-es években. A gazdasági szervezetek számának gyarapodása 1994 és 1997 között meghaladta az egyéni vállalkozások számának a növekedését is (2. táblázat).

2. táblázat. Regisztrált vállalkozások Debrecenben, 1992–1997

A vállalkozások száma és jellege		Regisztrált vállalkozások				
		1992	1993	1994	1995	1997
<i>Vállalkozások száma</i>		14739	18431	21508	22033	22573
Ebből:	jogi személyiségű vállalkozás	1398	1789	2127	2449	2889
	ebből: kft.	1188	1578	1904	2210	2650
	jogi személyiség nélküli vállalkozás	13341	16642	19381	19584	19684
	ebből: bt.	1402	2121	2642	2995	3606
	egyéni vállalkozás	11350	13809	16027	15691	15110

Forrás: KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága.

Az ún. *regisztrált vállalkozások* összetételének gazdasági ágazonkénti adatai is azt a feltételezést erősítik meg, hogy Debrecenben az összes vállalkozás túlnyomó többsége a *tercier szektorból*, illetve a *nem anyagi ágakból* kerül ki, akárcsak az *egyéni vállalkozások* nagyobbik fele. Míg ugyanis 1997 elején a 22 573 Debrecenben regisztrált vállalkozásnak mindössze 4%-a tevékenykedett a *mezőgazdaságban*, 17%-a az *iparban és építőiparban*, addig a *tercier ágak* (kereskedelem, vendéglátás, közlekedés, posta, szállítás, hírközlés stb., valamint az egyéb *nem anyagi ágak*) a vállalkozások 79%-át ölelték fel. Az összes vállalkozás 67%-át kitevő 15 110 egyéni vállalkozás esetében a *mezőgazdaság aránya* 5,2%, az *ipar-építőiparé* 16,0%, a *tercier ágaké* 39,4%, illetőleg az utóbbiakhoz kapcsolódó *nem anyagi ágak aránya* pedig ugyancsak 39,4% (együtt 78,8%) volt 1997-ben.

A valóságot pontosabban tükröző kép rajzolható meg a *működő vállalkozások* vizsgálata alapján, hiszen ezek nemcsak a regisztrációban szerepelnek, hanem tényleges tevékenységet folytatnak. Az immár csak a *működő vállalkozások* számbavételével készült adatfelvétel szerint – érthető módon – a gazdaság minden ágában jelentősen alacsonyabb a vállalkozások száma, mint a „jogilag létező” regisztrált vállalkozásoké. Ám a gazdasági ágak szerinti megoszlás arányszámait sem változtak a fentebb részletezettekhez viszonyítva. A *tercier* és az egyéb *nem anyagi ágak* egyértelmű *dominanciája* mind az *összes működő vállalkozás* (76,9%), mind pedig az *összes regisztrált vállalkozás* tekintetében (78,8%) megmaradt. 1997–1998 fordulóján is, különösképp ami az *összes működő egyéni vállalkozást* (78,3%) illeti. Ez ismételtén arra enged következtetni, hogy a polgárosodási folyamatok legerőteljesebben a *tercier*, illetve a szolgáltató szektorban bontakoztak ki, s várhatóan – összhangban Debrecen hagyományosan kialakult és öröklött nagyvárosi funkcióival – a jövőben is ezeken a területeken vernek legerőteljesebben gyökeret (3. táblázat).

3. táblázat. A működő vállalkozások száma gazdasági ág szerint
Debrecenben, 1997

Gazdasági ág	Működő jogi személyiségű vállalkozás		Működő jogi személyiség nélküli vállalkozás		Ebből: egyéni vállalkozás		Működő vállalkozások összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1. Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás	141	4,7	657	4,6	580	5,4	798	4,6
2. Ipar, építőipar	688	23,0	2516	17,5	1739	16,3	3204	18,5
3. Kereskedelem, javítás	1219	40,7	4469	31,1	3087	29,0	5688	32,8
4. Szálláshely, vendéglátás	84	2,8	612	4,3	452	4,2	696	4,0
5. Szállítás, posta és távközlés	101	3,4	922	6,4	816	7,6	1023	5,9
6. Ingatlanügylet, egyéb szolg.	565	18,8	3224	22,4	2452	22,9	3789	21,8
7. Egyéb	199	6,6	1962	13,7	1560	14,6	2161	12,4
3–7. együtt	2168	72,3	11189	77,9	8367	78,3	13357	76,9
Összesen	2997	100	14362	100	10686	100	17359	100

Forrás: KSH Hajdú-Bihar Megyei Statisztikai Évkönyv (1997)

A Hajdú-Bihar megyében 1997 végén – 1998 elején működő 31966 vállalkozásnak 54,3%-a (17 359 vállalkozás) eleve a megyeszékhelyre koncentrált, miközben a hajdú-bihari társas vállalkozásoknak 68%-a, az egyénieknek pedig 48,3%-a debreceni székhelyű volt. Az 1000 lakosra számított *vállalkozások sűrűsége* – a várakozásoknak megfelelően – jóval meghaladja Debrecenben (80) a magyarországi

vidéki városok (74), s még inkább a megyeszékhelyek nélküli többi város (64) átlagát, jóllehet a megyeszékhelyek átlagához képest még ma is mutatkozik némi lemaradás. A gazdasági életnek a megyeszékhelyre jellemző koncentrálttsága tehát mind a mai napig változatlan. *Ez pedig jó alapot teremthet a város számára a piactudományi viszonyok megszilárdításához és az ezzel együtt járó polgárosodási folyamatok kiteljesedéséhez.*

A polgárosodás esélyeit latolgatva az sem mellékes, hogy a működő jogi személyiségű gazdasági szervezetek 84%-át a 11 fő alatti *kisvállalkozások* adják, miközben a jelentősebb létszámú, 51-300 főt foglalkoztató, illetőleg a 300 fő feletti *közép- és nagyvállalkozások* együttesen is mindössze a jogi személyiségű gazdasági szervezetek 4%-át teszik ki. A szélső pólusokon történő *polarizáltság* (erős koncentráció egyfelől, kis- és közepes vállalkozás-méreték másfelől) nyilvánvaló, mint ahogyan az is, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok bázisát igen jelentős mértékben a *kis- és középvállalkozások* jelentik.

Végül, a vállalkozások helyzetével kapcsolatban, a körülmények kedvező alakulása mellett említést érdemel az is, hogy az 1990 utáni privatizáció Debrecenben szintén magával hozta a vállalkozói szellem felélénkülését, amelyet a tőkehiány, a szakértelem hiányosságai és a piactudományi szigorú törvényei miatt csak részben kísért siker. A vállalkozók soraiban igen nagy a fluktuáció, ami nem mindig kedvezett a polgári értékrend kialakulásának és megszilárdulásának. Csak igen kevés számíthatnak a polgárosodásra azok, akik lemaradtak a versenyben, s hosszabb távra kikerültek a gazdaság vérkeringéséből.

A társadalmi mozgásfolyamatok képlékenysége miatt, s még inkább átfogó és megbízható társadalomstatistikai adatbázisok hiányában ma még igen nehéz pontosan megrajzolni a jelenlegi, még kevésbé az elkövetkező évek társadalmi struktúrájának a képét. Egy, az 1997 októberében, a Századvég Politikai Elemzések Központja és a Társadalomkutatási Informatikai Központ (Tárki) által készített 1500-as mintán alapuló – elsődlegesen választási magatartást és pártpreferenciát összehasonlító – reprezentatív felmérés és vizsgálat némi fogódzót jelent a strukturális viszonyok alakulásának a nyomon követéséhez (4. táblázat).

4. táblázat. Osztály-hovatartozás önbesorolás, 1997

1. Alsó osztály	10,3%
2. Munkásosztály	40,9%
3. Alsó középosztály	22,5%
4. Középosztály	23,0%
5. Felső középosztály	1,4%
6. Nem sorolt	1,9%
Összesen	100,0%

Forrás: Országos 1500-as reprezentatív felmérés (Századvég-Tárki.)
Közlő: Népszabadság, 1997. nov. 8. 21. p.

Az országos felmérés eredményeit alkalmazva egyik tájékozási pontként, a korábban kifejtettek alapján – figyelembe véve a település nagyvárosi (centrum) jellegét és sajátosságait is – Debrecen társadalmának strukturális összetétele elsődlegesen azzal jellemezhető, hogy a tercier és kvaterner szektor meghatározó jelentősége miatt az „*alsó középosztályba*” és a „*középosztályba*” tartozók aránya együtt mintegy öt–tíz százalékkal magasabb (55–60%), míg az ún. munkásosztály aránya – miután a város döntően sem ipari, sem mezőgazdasági jelleggel nem bír – 5–10 százalékkal alacsonyabb (30–35%) a 4. táblázatban feltüntetett viszonzyszámoknál. A többi kategóriabesorolás nagyjában-egészében jellemző lehet Debrecenre is.

A magyar társadalom állapotáról nemrég közreadott jelzőszámok, amelyek a folyamatok jellegét tekintve akár Debrecenre is vonatkoztathatók, arra utalnak, hogy a társadalmi szerkezet változásában a *hosszú távú tendenciák érvényesülése mellett folytatódtak a rendszerváltás után megindult új tendenciák*. Nőtt a vezetők és az értelmiségiek, valamint az önálló iparosok, kereskedők és vállalkozók aránya, csökkent a mezőgazdasági munkásoké és parasztoké az aktív keresők között. Tovább csökkent a mezőgazdaságban és kis mértékben az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya. Tény, hogy az önálló iparos, kereskedő, valamint a *vállalkozói réteg számbeli gyarapodása a polgárosodási folyamatok szempontjából meghatározó* jelentőségű. Ám az e rétegben tapasztalható nagymértékű fluktuáció arra utal, hogy az átmenti időszakban *még meglehetősen törékenyek* azok a folyamatok, amelyek e réteg megalapozott stabilitását eredményezhetik. (A fenti tendenciák alapján fontos megjegyezni, hogy a rétegszerkezet hagyományos kategóriákkal való jellemzése egyre kevésbé felel meg a változó társadalmi viszonyoknak, ezért a közeljövő feladata, hogy a mai és a jövőbeni viszonyokat jobban tükröző társadalmi tagozódási modell kerüljön kialakításra.) (Vukovich–Harcza 1998.)

4. NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS – A POLGÁROSODÁSI FOLYAMATOK DILEMMÁI

A jelenlegi ismeretek birtokában, a közelmúltban lejátszódott és ma is zajló folyamatok ismeretében – országos és regionális összefüggések figyelembevételével – Debrecen társadalmára vonatkozóan az alábbi általános érvényű következtetések szűrhetők le.

A társadalmi mozgásfolyamatok jellegének és mennyiségének a meghatározásában kitüntetett szerephez jutott a gazdaság mélyreható szerkezeti és szervezeti átalakulása, mindenekelőtt a tulajdonviszonyok gyökeres átrendeződése, az új vállalkozási formák megjelenése. A gazdaság jelenleg is folyó szerkezeti- és szervezeti átalakítása, az állami tulajdonban lévő munkahelyek gyors növekedése következtében emelkedik a magánszektorban foglalkoztatottak, valamint az önálló iparosok, kereskedők, az egyéni vállalkozók száma és aránya is. Nem könnyű pontosan megállapítani a változások méreteit, annyi azonban biztosra vehető, hogy a gazdasági rendszerváltás máris jelentős átrétegződési folyamatokat indított el a város társadalmában is. A társadalom szélső pólusain egyre nagyobb távolságokat felmutató rétegződés kezdődött, új típusú polgári középosztály formálódása indult meg, a munkanél-

küliség széleskörűvé vált, s igen vékony „elit-csoportok” mellett egyre tekintélyesebb számú társadalmi csoportok marginalizálódnak, illetve szegregálódnak (Andorka 1996).

A Debrecenre vonatkozó vizsgálatok, éppen a középrétegek átlagosnál magasabb száma és aránya miatt ugyanakkor nem támasztják alá az országos folyamatokból leszűrte, a magyar társadalomtudósok többsége részéről a rendszerváltás után megfogalmazódott várakozást, amely szerint a nagy létszámú és anyagilag-politikailag erős középrétegekből álló *középosztály* fejlődik ki, az ún. *nyugat-európai típusú* – „*középosztályi*” – *társadalom* kontúrjai rajzolódnak ki. Ezt Debrecen esetében azok a kételkedő álláspontok sem vonhatják kétségbe, amelyek szerint bizonyos jelek alapján néha úgy tűnik, hogy olyan – Szelényi Iván által „manager-kapitalizmusnak” nevezett – társadalmi szerkezet, ún. „*latin-amerikai*” *társadalom* van kialakulóban, amelyben „...kis létszámú, nagy jövedelmű és nagy gazdasági hatalmú elit áll szemben a gyenge, lecsúszó középréteggel és a nagytömegű szegénységgel” (Andorka 1996:51–52).

Debrecen társadalmára mindenbizonnyal a jövőben is hatással lesz az a *polgárosodás esélyeit hátrányosan érintő körülmény* – különösen az ország hátrányos helyzetű keleti felében – amely „begyűrűző” regionális következményei révén többek között együtt járhat a *társadalmi helyváltoztatás*, a mobilitás lehetőségeinek *beszűkülésével*, széles társadalmi rétegeknek a *társadalmi hierarchia* alsóbb szintjeire történő lesüllyedésével, következésképp a *társadalmi szerkezet megmerevedésével*, illetőleg a „lefelé” irányuló mozgásfolyamatok tömegessé válásával, s az ebből származó *társadalmi feszültségek* – remélhetően csak átmeneti – *akkumulációjával* (Harcza 1993, Baranyi 1998).

A jelenlegi viszonyok ismeretében nagy biztonsággal állítható, hogy a *társadalmi átalakulás*, illetve *átrétegződés* ma még mozgásban lévő *folyamatai* belátható időn belül *le fognak lassulni*. A társadalmi szerkezet egészében ma egyszerre található meg a jelen és a régmúlt (rendies), valamint a modern polgári társadalomstruktúra elemei. Már *nem egyszerűen csak a régi társadalmi struktúra bomlik, hanem egy polgári típusú, szélső pólusain polarizált új társadalmi szerkezet kontúrjai kezdenek kirajzolódni*. A kialakult tulajdoni állapotok megszilárdulása, a foglalkoztatási szerkezet stabilizálódása várható, s az egyént a jövőben eddig megszokottnál sokkal erősebben tartja majd fogságban ismét az a helyzet, amelybe beleszületett. (Tanács 1996).

A kérdésre, hogy az Alföldön az átlagosnál is erősebben „retardált polgárosodás”, „diszkontinuus fejlődés” következtében a társadalom polgári átalakulásának és modernizációjának a történelmileg immár többször is napirendre került, ám újra meg újra megrekedt, megtört esélyei milyenek a közeljövőt illetően, ma még igen nehéz lenne pontos és határozott választ adni. Annyi bizonyos azonban, hogy az egyetemes polgári társadalomszerkezet gyors kiépülését eredményező áttöréshez országosan és helyben jelenleg még számos társadalmi-gazdasági, objektív és szubjektív feltétel hiányzik. Hiányzik többek között egy olyan átgondolt, kikristályosodott és a társadalom számára is elfogadott – tehát legitim – társadalmpolitika és jövőkép, amely a

polgári típusú társadalmi átalakulás érdekében egyértelmű preferenciákat tartalmazna, célokat és eszközöket hozna összhangba (Böhm 1996).

A jelen tendenciából következően a várható folyamatokra, úgy tűnik, hogy a *társadalmi szerkezet* – az európai szociológiában legtöbbször használt társadalmi-foglalkozási kategóriákban kifejezve – igen lassan, hosszú folyamat eredményeként fog csak a fejlett piacgazdaságú és demokratikus társadalmak szerkezetéhez hasonlítani. Lényegesen meg fog nőni az önálló vállalkozók, a kisiparosok és kiskereskedők, valamint az értelmiségiek száma. Csökkeni fog viszont a szakképzetlen munkások, különösen pedig a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, köztük az önálló parasztok és a mezőgazdasági szakmunkások száma. Ám biztató jel, hogy a rendszerváltás révén a társadalmi-gazdasági modernizációs folyamatok és a polgári átalakulás előtt ismét nyitva áll az út. Nagy kérdés azonban, hogy kikből és milyen feltételek mellett lesznek polgárok, s kikből szerveződnek az egyre nagyobb számban lecsúszók, az alsó osztályokhoz tartozó elszegényedett, napi gondokkal küszködő emberek (Andorka 1994).

Valóban, a dolgok jelenlegi állása szerint ma már bizonyosra vehető, hogy a társadalmi-gazdasági élet minden területét átható valódi polgárosodás – figyelembe véve az e téren meglévő gazdag történelmi hagyományokat is – Debrecenben szintén messze van még, különösen ami a *polgári identitástudat* kialakulását, a helyi társadalom morális értékeinek a változásait illeti. Az ehhez vezető úton ugyanis a társadalmi-gazdasági feltételrendszer létrejöttének a kezdetei csupán az első lépéseket jelentik. Meglehet, hogy a gazdaságban és a társadalomban zajló átalakulással egyidejűleg a társadalom morális értékei változóban vannak, ám, hogy lesz-e, s ha igen, milyen lesz az új polgári morál, azt ma még senki sem tudja megmondani.

Végül a tézisszerű okfejtés alapján – sok más alföldi városhoz hasonlóan – is elmondhatjuk, hogy a *régi Debrecen társadalmi értelemben nincs többé és nem lehet beszélni a „debreceniség” kettősségéről sem már.* Az igazi Debrecen új arculata most van formálódóban.

IRODALOM

- Andorka R. 1994: Alternatívák a magyar társadalom előtt 2005-ig. In: *Magyarország a XXI. század küszöbén IV.* Magyar Jövőkutatási Konferencia előadásai. Budapest: MTA Jövőkutatási Bizottsága: 23–24.
- Andorka R. 1996: *Merve tart a magyar társadalom?* Lakitelek: Antológia Kiadó.
- Andorka R. 1996: Magyarország a legújabbkori társadalomtudományi kutatások tükrében. *Élet és Tudomány* 1677.
- Balogh I. 1973: *A civisek világa.* Budapest: Gondolat.
- Baranyi B. 1972: Gondolatok az uralkodó elitről, valamint egy helyi elit történetéről, a debreceni virilizmus kapcsán (1870–1930). In: Fehér I. (szerk.) *Magyar Történelmi Tanulmányok* Debrecen: KLTE: 4–67.
- Baranyi B. 1984: Debreceni újjászületés. In: Oláh L. (szerk.) *Debreceni újjászületés.* Debrecen: 5–8.
- Baranyi B. 1985: *A Tiszántúl átalakuló társadalma 1945–1978. (A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történelmi összefüggései).* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Baranyi B. 1998: Az Alföld mai társadalma. Új folyamatok és jelenségek a régió társadalmi viszonyainak az alakulásában. *Comitatus* 8(1): 29–38.

A POLGÁROSODÁS LEHETŐSÉGEI ÉS ESÉLYEI

- Beluszky P. 1988: Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). *Tér és Társadalom* 4: 3–28.
- Böhm A. 1996: A társadalomszerkezet változásai a rendszerváltás után. *Comitatus*: 26–29.
- Csatári B. 1993: Az Alföld tünetcsoport újraéledése 1990–1994. *Tér és Társadalom* 3–4: 1–12.
- Erdei F. é.n.: Futóhomok. Budapest: Athenaeum: 66–67.
- Harcza I. 1993: A paraszti polgárosodás lehetőségei az Alföldön. *Alföldi Társadalom*: 65–80.
- Ránki Gy. 1976.: Előszó. In: Ránki Gy. (szerk.) *Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig*. Debrecen: 5–13.
- Tanács I. 1996: Kanász marad, akinek ... ? – *Népszabadság* 1996. márc. 9.
- Vukovich Gy. – Harcza I. 1998: A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. TÁRKI.

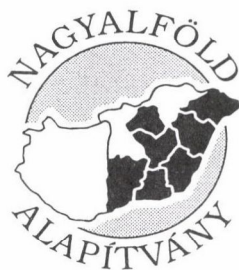
**THE OPPORTUNITIES AND THE CHANCES
OF EMBOURGEOISEMENT
IN THE SOCIETY OF A CITY IN THE GREAT PLAIN (DEBRECEN)**

Béla Baranyi

The change of regime and the switch to market economy have put the issue of capitalist development and that of the capitalist transformation on the agenda. The study evaluates the chances of promising capitalist development as emerging in the post-change of regime Debrecen and looks at its socio-economic conditions, using the lessons learnt from the example of the city. The issue is all the more topical as it is in Debrecen of all the market towns of the Great Plain that the ‘Great Plain way’ of *‘civis’ (peasant-bourgeois) city* development is the most marked. Examining the disruption and reshaping of the social structure as well as the manifestations and processes of developing capitalist tendencies, the study, judging from current tendencies, also predicts possible trends. According to them, social structure, in terms of the social and employment categories most commonly used in European sociology, will only resemble that of democratic market economies as a result of a very slow and long process. The number of entrepreneurs, skilled craftsmen, retailers and intellectuals will grow considerably. However, that of unskilled workers, especially those employed in agriculture, mainly farmers and skilled agricultural workers, will decrease. Through the change of regime, socio-economic modernization and capitalist development have been given the green light, though. Nevertheless, the answer to the question of who will become either burghers or impoverished lower-class people belongs to the future. It is already a fact that capitalist development proper informing both society and economy is still remote in Debrecen, too, particularly, as far as the development of bourgeois identity is concerned. For the beginnings of the development of the socio-economic conditions represent only the first steps in that direction. Parallel to the economic and social changes, the moral values of the society may well be changing, still, no one can tell what new bourgeois values, if at all, will be like.

INFORMÁCIÓK, AKTUALITÁSOK, BIBLIOGRÁFIA AZ
ALFÖLDRŐL

A NAGYALFÖLD ALAPÍTVÁNY BESZÁMOLÓJA ÉS KÖZHASZNÚSÁGI JELENTÉSE AZ 1998. ÉVRŐL

Az Alapítvány működési szabályzatának 1.2. pontja, valamint az alapító megyei önkormányzatok alapítványokra vonatkozó határozatai alapján köteles évente beszámolni az alapítóknak.

1. A Kuratórium üléseinek időpontjai és helyszínei:

1998. március 26. Nyíregyháza
1998. szeptember 22. Ópusztaszer
1998. október 26. Kenderes

A Kuratórium ülései valamennyi alkalommal határozatképesek voltak. Az ülésekről készült jegyzőkönyvek az Alapítvány irattárában, illetve – valamennyi alapító megyében – a kuratóriumi tagoknál megtekinthetők.

2. A Kuratórium összetétele, tisztségviselői:

Az év során a Kuratórium személyi összetételében nem történt változás, csupán az éves szokásos rotációra került sor a tisztségek esetében.

A Kuratórium elnöke:	Seres Antal (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)
alelnöke:	Sziklai Zoltán (Békés megye)
tagjai:	Gulyás Antal (Csongrád megye)
	Hegedűsné Annus Jolán (Bács-Kiskun megye)
	Dr. Matolcsi Lajos (Hajdú-Bihar megye)
	Kun Zoltán (Heves megye)
	Lakatos István (Jász-Nagykun-Szolnok megye)
Az Alapítvány igazgatója:	Dr. Rakonczai János
gazdasági vezetője:	Somogyi Tiborné

3. Az Alapítvány tartalmi munkája:

Az Alapítvány 1998. évi munkájában fontos esemény volt, hogy az alapító megyékkel és a cégbírósággal való többszöri egyeztetés után, a megyékben elfogadott közgyűlési határozatok alapján sikerült az Alapítvány közhasznúvá minősíttetése. Ezek a döntések – illetve ezek szelleme – azt is bizonyították, hogy az alapítók elismerik az eddigi tevékenység hasznosságát. Ugyancsak az Alapítvány elismerését jelenti, hogy az Alapítvány által adományozott Pro Regione – Alföldért díj kiadásával minden megye egyetértett, sőt a korábbi évben ki nem osztott díj kiadását is szorgalmazták. Mindez az elismerés és szimpátia nem jelenik meg ugyanakkor egységesen az Alapítvány anyagi támogatásában: ebben továbbra is tapasztalható egy megosztottság. A kisebb támogatási összeg és az infláció csökkenése miatti kamatbevétel-csökkenés igen körültekintő gazdálkodást követel. Mindennek az a következménye, hogy a jövőben csökkenteni kell a pályázati támogatásokat, és az erőforrásokat a saját tevékenység megvalósítására kell összpontosítani.

Az Alapítvány támogatásával került megszervezésre a II. Alföldkongresszus Békéscsabán, 1998 novemberében.

A NAGYALFÖLD ALAPÍTVÁNY BESZÁMOLÓJA

Az Alapítvány kiadványozási tevékenysége:

Az év elején megjelent az Alföldi Tanulmányok tematikus kötete, a következő nyomdába adás előtt áll.

A Nagyalföld Alapítvány Kötetei sorozat újabb két kötetének megjelentetése (Aktuális vízgazdálkodási problémák az Alföldön, illetve az alföldi megyei és regionális területfejlesztési dokumentumokat értékelő szám) van a megvalósítás folyamatában.

"A mi Alföldünk" c. kiadványt az érdeklődés miatt az év folyamán újból megjelentettük.

Az Alapítvány pályázati tevékenysége:

A szűkösebb anyagi lehetőségek miatt az év során a hagyományos pályázatunkat nem írtuk ki. Ehelyett pályázatot hirdettünk egy új, Alföldet bemutató, milleneumi kiadvány tematikájára. (Miután a pályázat eredménytelennek bizonyult, az Alapítvány Kuratóriuma szerkesztőbizottságot hozott létre a megvalósításra – a megyék személyi javaslatai alapján.)

Az alapítók jobb tájékoztatása érdekében a következő évben célszerűnek látszik a megyei közgyűléseken tájékoztatót tartani az eddigi tevékenységről, s törekedni kell arra, hogy a megyék egységes véleményt alakítsanak ki az Alapítvány jövőbeli működéséről.

Az 1997. évi CLVI. törvény által előírt közhasznúsági beszámolási szabályok szerint:

1. számviteli beszámoló az 1998. évről (E Ft):

A tétel megnevezése	Előző év	Előző évek helyesbítése	Tárgyév
A. Befektetett eszközök	0	0	0
B. Forgóeszközök	11901	0	14648
Ebből: készletek	0	0	1442
pénzeszközök	11901	0	13206
Eszközök összesen	11901	0	14648
D. Saját tőke	11901	0	14648
Ebből: Induló tőke	3000	0	3000
Tőkeváltozás	9901	0	11648
F. Kötelezettségek	0	0	0
<i>Források összesen</i>	<i>11901</i>	<i>0</i>	<i>14648</i>

2. Költségvetési támogatás felhasználása:

Az 1998. év során az Alapítvány az alapító megyei önkormányzatoktól összesen 2.150,- EFT támogatást kapott, más támogatásban nem részesült.

Az év során a Kuratórium döntése alapján összesen 870 EFT. támogatás kifizetésére került sor a pályázatok értékelése alapján.

Ezek:	Csongrád Megyei Levéltár	100 EFT
	Hevesi kistérség	200 EFT
	Szárazér Társaság	200 EFT

ALFÖLDI TANULMÁNYOK 1998–1999

Kozicz J.	70 EFt
Szabolcs-Sz-B. Megyei Közalapítvány	100 EFt
Petőfi Emlékmúzeum	100 EFt
Batsányi Gimnázium (Csongrád)	50 EFt
Péter A. Gimnázium (Szeghalom)	50 EFt

Az Alapítvány kiadványaira 1998. során 1.442 EFt lett kifizetve.

Az Alapítvány Kuratóriumának tagjai munkájukat díjazás nélkül végzik, részükre az év folyamán kifizetésre nem került sor. Az Alapítvány igazgatójának megbízási díja havi bruttó 20 EFt, a részére kifizetett évi megbízási díj 240 EFt.

Az Alapítvány közhasznú tevékenységét az ismertetett 1998. évi beszámoló tartalmazza.

Szeged, 1999. június 15.

Dr. Rakonczai János
alapítványi igazgató

**A NAGYALFÖLD ALAPÍTVÁNY
„PRO REGIONE – ALFÖLDÉRT” DÍJAZOTTJAI 1996.**

KRAJKÓ GYULA

1929-ben született az időközben Szegedhez csatolt Tápén. 1953-ban a Szegedi Tudományegyetem földrajz szakán szerzett egyetemi diplomát. 1958 és 1961 között a leningrádi egyetemen volt aspiráns, majd 1962-ben szerzett kandidátusi címet a gazdasági körzetekkel és a közlekedéssel foglalkozó disszertációjával. 1963-ban a József Attila Tudományegyetem Földrajzi Intézetének docensévé nevezték ki, majd 1964-től ő lett az akkor szerveződő Gazdaságföldrajzi Tanszék első tanszékvezetője, s ezt a megbízatást 1994-ig ellátta. 1973-ban akadémiai doktori címet szerzett. 1974-től professzori kinevezést kapott. 1999-ben, 70 éves korában vonult nyugdíjba, de ezt követően is részt vesz tanszéke oktatói munkájában.

Több cikluson keresztül volt a földtudományi tanszékeket összefogó Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport vezetője.

Oktatási tevékenységének fő területe Magyarország gazdasági földrajza, illetve a regionális gazdasági földrajz.

Tudományos tevékenységének meghatározó része a gazdaságikörzet-kutatás, térszerkezet-kutatás. Kutatásai, melyek a gyakorlati élethez kapcsolódtak, jelentős mértékben hozzájárultak, hogy tanszéke a hazai körzetkutatás, rajonírozás egyik fontos szellemi központja volt.

Jelentős szervező munka eredményeként irányításával készültek el a Dél-Alföld két megyéjét feldolgozó gazdasági földrajzi monográfiák (Békés 1974, Csongrád 1983).

Kutatásaival, kutatásirányításával, tanácsaival mintegy három évtizeden keresztül fontos szerepet vállalt szűkebb környezete, Csongrád megye területfejlesztési kérdéseinek megoldásában (például 1990 és 1998 között a Megyei Önkormányzat munkáját a területfejlesztési bizottságba megválasztott tagként segítette).

TÓTH ALBERT

1941. március 11-én született Kisújszálláson földműves családban. Édesanyja özvegyen nevelte, mivel édesapja 1944-ben a háború áldozata lett.

Általános és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, majd a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett biológia-földrajz szakos tanári diplomával visszatér egykori gimnáziumába, ahol az alföldi táj iránti nagy elkötelezettséggel végzi munkáját. A muzeális értékű természetrajzi szertár őreként, a bioszféra szakkör vezetőjeként, szakmai táborok (pl. a Hortobágyi Természetvédelmi Kutatótáborok 1975 óta) irányítójaként, TIT előadóként, diákversenyek szervezőjeként sok száz diákkal szeretette meg a természetet, akik a különböző versenyeken elért jó helyezésekkel, eredményes továbbtanulással bizonyítottak. Több mint tíz évig volt Szolnok megye középiskolai biológiai és környezetvédelmi szakfelügyelője.

Rendszeres szakmai kapcsolatot alakított ki a hazai természettudósok széles körével, az 1970-es évek elejétől folyamatosan levelezett Szent-Györgyi Albert és Selye János professzorokkal.

Kutatóként a kunhalom kutatásban és a tájökölógiai értékelésben ért el jelentős eredményeket. Javaslatára nyilvánították védetté a Közép-Tiszavölgy, valamint a Körös-Berettyó vidék több területét, elkészítette Ecseg-pusztá védetté nyilvánítási tervét, koncepcionális javaslatot készített a Körös–Maros Nemzeti Park megalapítására.

Az 1990-es választások során egyéni képviselőként jutott be a Parlamentbe, ahol a Környezetvédelmi Bizottság tagja lett. Tóth Albert önálló képviselői indítványára született Országgyűlési határozat „Az Alföld környezetvédelmi, tájvédelmi és tájhasznosítási kérdéseiről”, amely kormányzati döntés, akadémiai állásfoglalás után megalapozta az Alföld-programot. A program sikeres megvalósítása érdekében több mint félszáz tudományos és szakmai előadói megbeszélés megszervezése fűződik nevéhez.

A parlamenti ciklus lejártával 1994-től a GATE Mezőtúron működő Mezőgazdasági Főiskolai Kar docense, 1998-tól az új Tájgazdálkodási Tanszék vezetője.

Számos jelentős szakmai, társadalmi megbízatása közül kiemelendő, hogy Tóth Albert a Természet- és Környezetvédő Tanárok Egyesületének elnöke, a Jász-Nagykun-Szolnok megye Tudományáért Közalapítvány elnöke, s tagja a Természet Búvár folyóirat szerkesztőbizottságának, az Alföld-program tudományos tanácsának társelnöke.

A nagy számú elismerései közül csak néhányat említünk: az Emberi környezetért (1983), Kitaibel Pál (1987), Herman Ottó (1994) és Kaán Károly (1994) emléklapok, Juhász-Nagy Pál emlékérem, Pro Regione díj (1995), Jász-Nagykun-Szolnok Megyéért díj.

KÖNYVEK AZ ALFÖLDRŐL

1996.

Válogatott bibliográfia

ÁLTALÁNOS MŰVEK. KÉZIKÖNYVEK

88 Abádszalók. /Szerk. Ujváry Zoltán./ Abádszalók, Polgármesteri Hiv. 1996. 397 p. ill. – Bibliogr. a tanulmányok végén

Témakörei: helytörténet, néprajz, kultúra, földrajz, régészet, növény- és állatvilág.

89 Adatok Dél-Magyarország iskolaügyének történetéből. Tudományos konferencia Szegeden, 1991. Bp. OPKM. 1996. 187 p. /Neveléstörténeti füzetek 13./

A tanulmányok foglalkoznak Bács-Kiskun, Békés, Csongrád megye alsó-, közép- és felsőfokú iskola- és nevelésügyével, illetve egyes városok iskolatörténetével.

90 Adatok Kiskunhalas történetéhez. /Szerk. Szakál Aurél./ Kiskunhalas, Önkorm. 1996. 325 p. ill. fotók /Halasi téka 18./ - Bibliogr. a jegyzetekben

Helytörténeti dolgozatok a város múltjáról, néprajzáról, épületeiről, kultúrájáról, tanyai és polgári iskoláiról. Az 1956-os forradalom Halason. A kiskunsági földgázbányászat története.

91 Bács-Kiskun megyei közigazgatási almanach 1996. /Szerk. Lovas Dániel./ Ke. Megyei Önkorm. 71 p. ill. színes fotók

Adattár. A megye hivatalainak, közgyűlésének, önkormányzatainak működése, tagjai, címei, intézményei. Kisebbségi önkormányzatok, egyházak, szervezetek. Országgyűlési képviselők. A megye polgármestereinek színes fotói.

92 BÁLINT László: 1956. A forradalom Szegeden és Csongrád megyében. /Kiad. a Magyarok Világszövetsége 1956-os Bizottsága./ Bp. 1996. 178 p.

Szeged és a megye településeinek eseményei. A települések betürendjében.

93 BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet: A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiskun kerületi fondjai 1848–1876. Repertórium. Ke. Megyei Önkorm. Lev. 1996. 178 p.

A Kiskun kerület és a kiskun települések közigazgatási adatai. Részletesebben: Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Kiskunmajsa, Fülöpszállás iratanyagáról. Táblázatokkal, ábrákkal.

94 BÉNYEI Miklós: Helyismereti művek. Hajdú-Bihar megye 1994. Db. Hajdú-Bihar m. Kvt. 1996. 124 p.

Könyvbibliográfia: a megyéről szóló, a megyében megjelent művek, és erősen válogatva a megyei szerzők írásai

95 Bibliográfia 1950–1996. A Szőlészeti Borászati Kutató Intézet centenáriumi kiadványa. /Szerk. Erdősi Mária./ Ke. 1996. 203 p.

46 év tudományos munkájának számbavétele. Szerzői név- és kétnyelvű tárgymutatóval.

96 Bihar vármegye I. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Közzéteszi: Hoffmann István, Kis Tamás. Db. 1996. 335 p. /A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 65./

Az A – K kezdetű települések névanyaga betűrendben.

97 BOROSY András: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712-1740. Új sorozat 7. 1738–1740. Szerk. Kisfaludy Katalin. Bp. 1996. 334 p. 1 térkmell. ill. /Pest megyei levéltári füzetek 26./

Időrendi szerkezetű, sorszámozása az előző kötetét folytatja. Összevont hely-, név- és tárgymutatóval.

98 BOTOS Ernő Péter: Emlékkönyv 1896–1996. A Szőlészeti Borászati Kutató Intézet centenáriumi kiadványa. Ke. 1996. 95 p.

Az Intézet és a benne folytatott kutatás története, szervezeti felépítése, igazgatói, kutatói, tevékenységi körei, hazai és nemzetközi kapcsolatrendszere.

99 Cabianka citanka. Csabai olvasókönyv. 1. Fel. Szerk. Chlebniczki János. Ford. Králik Aladár. Bcs. Szlovák Kutatóint. 1996. 267 p. ill.

A szlovákok Békéscsaba történetében. A tanulóiifjúság számára. Tematikus szerkezetű. Magyar és szlovák nyelven.

100 CSIFFÁRY Gergely: Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves megyében. Eger, Heves m. Lev. 1996. 389 p. [4] t. ill. /Tanulmányok Heves megye történetéből 14./ - Bibliogr. 347-369. p. és a jegyzetekben

Ipartörténeti adattár 1687–1849. Iparágak szerinti tagolásban. Földrajzi és tárgymutatókkal.

101 Csongrád Megyei Önkormányzat évkönyve, 1995. Sze. Önkorm. 1996. 130 p. ill. fotók

Tanulmányok a honfoglalásról és Ópusztaszerről. A települések címereinek rövid ismertetése és színes ábrázolása. Események, adatok, címek.

102 Csongrád város levéltára 1726–1950. /Szerk. Barta László./ Sze. 1996. 103 p. /A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai. Segédletek 7./

A fondjegyzék a törzsszámok sorrendjében. Függelékében a főbírók, bírók, polgármesterek, országgyűlési képviselők névsora.

103 Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1576/1586. A latinnyelvű szöveget ford., sajtó alá rend. P. Szalay Emőke. Szerk. Rácz István. Db. 1995. [1996.] 113 p. /A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 25./

104 Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1587/88. A latinnyelvű szöveget ford., sajtó alá rend. P. Szalay Emőke. Szerk. Rácz István. Db. 1996. 91 p. /A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 26./

105 DOBROSSY István – JAKÓ Mariann, G. – HŐGYE István: A millenium megünneplésének dokumentumai Abaúj, Borsod, Zemplén vármegyékben. Mis. Borsod-Abaúj-Zemplén m. Lev. 1996. 182 p. ill. /Acta Archivistica 3./

Válogatás levéltári dokumentumokból és a korabeli sajtó híradásaiból

106 DUNAINÉ BOGNÁR Júlia – KANYÓ Ferenc: A második világháború szegedi hősei és áldozatai. Sze. Csongrád m. Lev. 1996. 487 p. 24 t. ill. /Tanulmányok Csongrád megye történetéből 23./

A szegedi katonai alakulatok 2. világháborús története. Az áldozatok adataira közli az elhalálozás körülményeit is. Függelékben fényképek és dokumentumok.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

107 Évek könyve. Jászboldogháza régen és ma. /Szerk. Konkoly Béláné, Zrupkó Ferencné. /Jászboldogháza, Önkorm. 1996. 250 p. ill. fotók

Történelmi áttekintés a jászokról és a település történetéről. Bemutatja a község intézményeit, gazdasági egységeit. Statisztikai adatokkal.

108 FEHÉR Zoltán: Bátya életrajza. Bátya, Önkorm. 1996. 244 p. ill. fotók, térkép-vázlatok – Bibliogr. 235-241. p.

Természeti adottságai. Története a honfoglalástól a 20. századig. Településformái. Gazdálkodása és ipara a 18-19. században. Néprajza.

109 Határmenti gazdasági övezet. Információs adattár. Szerk. Zoltai Dénes. Kisvárd, 1996. 131 p. ill.

A Záhony-Kisvárd-Vásárosnamény régió történeti, földrajzi, gazdasági, turisztikai bemutatása. A térségben működő cégek, vállalkozások legfontosabb adatai.

110 Hatvani lexikon. /Közread. Az Ady Endre Városi Könyvtár. Szerk. és a szócik-keket írták: Petheő Károly, Fazakas Zsigmondné, Kocsári Istvánné./ Hatvan, 1996. 470 p. ill. – Bibliogr. 449-470. p.

A várossal kapcsolatos fogalmak, hely- és személynevek. Mintegy 700 szócikk. Személynévmutatóval.

111 Heves megye helyismereti irodalma, 1996. Összeáll. és szerk. Guszmanné Nagy Ágnes. Eger, Bródy S. Kvt. 1996. 144 p.

Válogatott könyv- és sajtócikk-bibliográfia, negyedéves tagolásban. 1298 tétel. Név-, tárgy- és intézménymutatóval, a feldolgozott folyóiratok, napilapok jegyzékével.

112 Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város polgármesterének jelentése az 1995. évről. Polgármesteri koncepció 1994–1998. Összeáll., szerk. Kruzslíc István Gábor, Kovács István, Szigeti János. Hmv. Önkorm. 1996. 397 p. 4 t. ill.

A közgyűlés és bizottságainak munkája, a polgármesteri hivatal tevékenysége. A közgyűlés rendeletei és határozatai. Írások az önkormányzatról, krónika.

113 Hódmezővásárhely válogatott irodalma 1994. Bibliográfia és repertórium. Összeáll. Kőszegfalvi Ferenc. Hmv. [Soksz. gépirat.] 1996. 85 p.

A várossal kapcsolatos tárgyévi releváns információk /könyv, sajtó, kézirat/. Fejezetei: Gazdaság. Társadalom. Kultúra. Eseménynaptár. Összevont név- és tárgymutató. Fejezeteken belül időrend.

114 A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 1996. Szerk. Kruzslíc István Gábor, Kovács István. Hmv. Önkorm. 1996. 177 p. 8 t. ill.

HELYISMERETI TANULMÁNYOK, DOKUMENTUMOK

115 A Jászkunság összefogása. Tanulmányok a Jászkunság történetéből. /Szerk. Bellon Tibor, Örsi Julianna./ Karcag, Önkorm. 1996. 205, 74 p. ill. – Bibliogr. a tanulmányok végén

A Jászkun Redemptio 250. évfordulójára rendezett tanácskozás Kiskunhalason.

116 JENES László: Tarnaörs története. Tarnaörs, /Képviselő Testülete/. 1996. 32 p. ill. – Bibliogr. 31–32. p.

Vázlatos áttekintés a kezdetektől az 1990-es évekig.

117 KANYÓ Ferenc: Kiskundorozsma halottai a második világháborúban. Sze. Kiskundorozsma, /Dorozsmai Napló Baráti Kör/. 1996. 151 p. ill.

Betűrendes adattár. Mellékletben kéziratok, fotók.

118 A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei. 1. köt. 1591–1711. /Összeáll. Iványosi-Szabó Tibor./ Ke. Bács-Kiskun m. Önkorm. Lev. 1996. 254 p.

Szövegmagyarázatokkal. A bevezetőben a 2. világháborúban megsemmisült levéltári anyag felsorolása. A város főbiráinak névsora 1557–1848. Név- és tárgymutatóval.

119 KÓCZIÁN Gyula: Jász-Árokszállás múltja és jelene. Jászárokszállás, Polgármesteri Hiv. 1996. 37 p. Reprint. Eredeti kiadása: Jászberény, Brünauer ny. 1896.

Statisztikai adatokkal.

120 A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. Szerk. Blazovich László. Sze. Csongrád m. Lev. 1996. 355 p. /Dél-alföldi évszázadok 9./ – Bibliogr. a rövidítésjegyzékben: 9–30. p.

Lexikonszerű feldolgozás az oklevelekkel bizonyíthatóan létezett és létező településekről. Megyéenkénti és betűrendes településmutató.

121 Község a homokon – Nyírbéltek. Összeáll. Muszta János. Nyírbéltek, Polgármesteri Hiv. 1996. 80 p. ill.

A település története, természeti földrajzi adottságai, demográfiai, gazdasági adatai, földrajzi nevei, kulturális és vallási élete. Statisztikai adatokkal.

122 KRÁLIK Jánosné Füzesi Etelka: Újkígyós. Történeti áttekintés. /Fotó Tömösi Károly. Térképrajz Berki László./ Újkígyós, Újkígyósert Közalapítv. 1996. 75 p. ill. – Bibliogr. 74. p.

A középkortól máig.

123 LISZTES László: Könyvek, könyvrészletek Kecskemétről. Válogatott bibliográfia. Ke. Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét Monográfia Szerkesztősege. 1996. 292 p. /Kecskeméti füzetek 7./

Másfélezer annotált tétel tematikus elrendezésben. Fő fejezetei: Általános művek, természeti környezet, gazdaság, társadalom, politika, helyi közigazgatás, városépítés, egészségügy, kultúra, sport. Összevont személy-, intézmény-, helynév- és tárgymutatóval.

124 LŐRINCZ János: Bocskaikert születése. Hajdúböszörmény, Szabadhajdú K. 1996. 110 p.

Az 1993-ban létrejött településről. Elsősorban a községgé szerveződés adminisztratív folyamatáról.

125 Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. Közread. az MTA Történeti Demográfiai Albizottsága és a KSH Lakossági Adatgyűjtések Főosztálya. 9. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. /Szerk. Turkovics Barnabás./ Bp. 1996. 490 p. ill.

A vármegye kialakulása, határai, közigazgatási változásai, településstruktúrája, népességszáma és nemzetiségi megoszlása. Az adatgyűjtést 1992-ben zárták le. A községnevek azonosítását szolgáló térképeket közöl az Árpád-kortól 1985-ig. Névmutatóval.

126 A mi Alföldünk. /Szerk. Rakonczai János, Szabó Ferenc./ Bcs. Nagyalföld Alapítv. 1996. 223 p. 68 t. ill. – Bibliogr. a tanulmányok végén

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Tematikus elrendezésű szaktanulmányok az Alfölddel kapcsolatos legújabb kutatási eredményekről. Főbb témakörei: az Alföld természetrajza, néprajza, kultúrája, közigazgatási rendszere. Színes fotókkal, térképekkel, térképvázlatokkal.

127 MIKÁCSÓ Lajos, ifj.: Nyírmártonfalva múltjából. Bagos, Délbagos: egy elpusztult falu emlékezete. Nyírmártonfalva, Polgármesteri Hiv. 1996. 20 p.

128 MIKLYA Jenő: Írások és adatok Szeghalom múltjából. Vál. és szerk. – Szeghalom, Polgármesteri Hiv. 1996. 188 p.

A város természeti földrajzi és gazdasági viszonyaira, illetve történelmére vonatkozó válogatás.

129 Mindszent története és népélete. Szerk. Juhász Antal. Mindszent, Önkorm. 1996. 655 p. 54 t. ill. – Bibliogr. a tanulmányok végén

Természeti viszonyok. Földrajzi nevek. Története a régészeti emlékektől 1975-ig. Krónika 1975–1988 között. Helyismereti adattár. Tanulmányok a népesség alakulása, az oktatás, egészségügy, gazdaság, sportélet köréből. Népéleti részben: a falu társadalma, a Tisza szerepe, vándormunkások, paraszti gazdálkodás, kézműipar, szokások. Külön-külön személynév és helynév mutató.

130 NAGY Józsefné Pintér Eszter: Pusztaszer története. Árpád honalapításának 1100. évfordulója tiszteletére. Pusztaszer, Önkorm. 1996. 300 p. ill. fotók

Komoly kritikával használható tanulmány- és dokumentumkötet.

131 Nagyszénás. Fejezetek a község történetéből. /Sorozatszerk. Czeglédi Mihály. Fotók Kulcsár László./ 4. köt. Nagyszénás, Nagyközs. Kvt. 1996. 231 p. ill.

A középkori Szénásegyház és Szénás. Községtörténet 1848/49. Az evangélikus egyházközség története.

132 OSVÁTH Pál: Bihar Vármegye Sárreti Járása leírása. Szerk. Ujváry Zoltán. Utószó Dankó Imre. Db. Ethnica. 1996. 428 p.

Az eredetileg 1875-ben megjelent mű javított szövege. Az utószó a szerző életútját mutatja be.

133 Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg. Szerk. Rácz Zoltán. Db. Rácz Építész Iroda. 1996. 152 p. /Bihari falvak 1./

Tanulmányok a települések természeti környezetéről, történetéről, építészeti értékeiről, a turizmus lehetőségeiről.

134 ÖRSI Julianna – MÁRKI Gábor: A Jászkunság válogatott bibliográfiája. 1987–1996. Túrkeve, Finta Múzeum, Túrkevei Kulturális Egyesület. 1996. 39 p.

„Van-e a Jászkunságnak önálló arculat?” címmel rendezett tanácskozársra készült. A Jászkunságban megjelent kiadványok számbavétele, a tanácskozás előadásainak ismertetése.

135 PAPP József: Tiszacsege. Vendégváró kalauz. Db. Ethnica. 1996. 160 p.

Sok történelmi és néprajzi adattal.

136 Röske földje és népe. Szerk. Péter László. Sze. /Röske!/ Önkorm. 1996. 504 p. ill. – Bibliogr. 429–464. p., a tanulmányok végén és a lapalji jegyzetekben

A természeti viszonyok vázlatosan, a madárvilág részletesen. Régészeti emlékek. Története a honfoglalástól napjainkig. A népesség alakulása. Gazdálkodás, életmód. Hagyományos foglalkozások. Helynevek. Röske az irodalomban. Névmutató. Böséges képanyag.

137 Studia Comitatus. 25. Tanulmányok Pest megye múltjából. Kiad. a Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szentendre, 1995.

KOCSIS Gyula: Adatok Cegléd történeti demográfiájához a 18. században, különös tekintettel a katolikus beköltözésre. 235–265. p.

SZABÓ Róbert: A ceglédi Csala-família története. 307–326. p.

KOCSIS Gyula: Abony gazdaság-, társadalom és művelődéstörténete a török kiűzésétől a jobbágyfelszabadításig. 395–444. p.

G. SIN Edit: Egy alföldi település története a forradalomtól a milleniumig – Abony 1848–1896. 444–480. p.

KISFALUDY Katalin: Abony 1944–1949. Politika, gazdaság, társadalom. 480–494. p.

138 SZABÓ László: Jász-Nagykun-Szolnok megye rövid története írásban és képen. Szo. Megyei Ped. Int. ny. 1996. 243 p. ill. – Bibliogr. 241–242. p.

Az őskortól napjainkig. Korabeli térképekkel, metszetekkel és a nevezetes műemlékek fényképeivel.

139 SZARKÁNÉ BÍRÓ Piroska: Szeghalom 20. századi településképe és történeti értékű épületei. /Fotó: Krajcsovics Béláné, Oravszki Ferenc, Szeghalmi Gyula./ Szeghalom, Sárrét Múz. 1996. 96 p. ill. – Bibliogr. 84. p. és a jegyzetekben

140 SZATMÁRI Imre – GERELYES Ibolya: Tanulmányok a gyulai vár és uradalom történetéhez. Szerk. Jankovich B. Dénes. Gyula, Békés m. Lev. 1996. 131 p. ill. /Gyulai füzetek 8./ – Bibliogr. a jegyzetekben

Gyula határában feltárt falusi templomok régészeti leletei. Török építkezések Gyulán 1556–1695.

141 Szeged Városi Tanács VB ülési jegyzőkönyveinek témakatalógusa 1971–1990. Összeáll. Papós Mihály. Sze. 1996. 205 p. /A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai. Segédletek 8./

Előzménye: Szeged Város Tanácsa VB ülési jegyzőkönyveinek témakatalógusa 1951–1970.

142 Szentesi ki kicsoda és városismertető. 1996. Szerk. Bodrits István. Szentés, Politrend. 1996. 340 p. ill.

Elsősorban kortárslexikon. Kiegészül a főbírók, polgármesterek, tanácselnökök, képviselők, díszpolgárok névsorával. A városismertetőben rövid történet, látnivalók, intézmények, cégek, válogatott bibliográfia. Mutatókkal, térképekkel.

143 SZILVÁSSY László: Szarvas. 1825–1918. Szarvas, Öntözési Kut. Int. 1996. 160 p. ill. /Történelmi mozaik 2./ – Bibliogr. 139–140. p.

Várostartörténet.

144 TAAR Ferenc: A Hortobágy. Hortobágy, Önkorm. 1996. 225 p. 35 t.

Szociográfia.

145 TALPALLÓ Piroska: Túrkeve kislexikona. /Szerk. Tömösközi Péter./ Túrkeve, Túrkeve Népművészetért Alapítv., Önkorm. 1996. 189 p. ill.

Várostartörténet szócikkek formájában. Bemutatja a város intézményeit, fontosabb eseményeit, a híres emberek életrajzát. Fényképekkel, dokumentumokkal.

146 A tavaszi hadjárat. 1996. március 14-i tudományos konferencia anyaga. /Szerk. Horváth László./ Hatvan, Hatvany L. Múz. 1996. 180 p. ill. /Hatvany Lajos múzeumi füzetek 13./ – Bibliogr. a jegyzetek végén

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Hadtörténeti konferencia az 1848/49-es eseményekről. Első része: Hatvan környéki események és Gáspár András tábornok, a hatvani győző. Második része: a hevesi, nógrádi, gömöri események és Lenkey János élete.

147 Tótkomlós története és néprajza. /Szerk. Szincsek György./ 1–2. köt. Tótkomlós, Önkorm. 1996. 571 p. 8 t. ill. – Bibliogr. 531–543. p.; 414 p. 8 t. ill. – Bibliogr. 397–403. p.

1746–1993. Szlovák nyelven is megjelent.

148 Túrkeve földje és népe. /Szerk. Örsi Julianna./ Kiad. a Város Képviselőtestülete. 2. köt. Túrkeve, 1996. 410 p. ill. – Bibliogr. tanulmányonként

Az 1992-ben megjelent kiadvány folytatása. A város története a 18–19. században, és a 20. század első felében. Túrkeve népi építészet.

149 Vendégségben őseink házatáján. Állandó régészeti kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. /Szerk. Madaras László, Kertész Róbert, Polgár Zoltán. Fotók Kozma Károly./ Szo. Damjanich J. Múz. 1996. 114 p. 1 t. ill. /A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok kiállításvezetői./ – Bibliogr. tanulmányonként

Az őskortól a török kor végéig mutatja be a terület történelmét. A tanulmányok elsősorban az egyes korok életmódjával, településformáival, építményeivel, használati tárgyaival foglalkoznak. Színes és fekete-fehér fényképekkel.

150 VERASZTÓ Antal: Visszaszámlált évek. /Az orosházi temetők története./ Orosháza, Ev. Egyházközs. 1996. 71 p. ill. térk. – Bibliogr. 69–71. p.

Történeti áttekintés. Részletes adatok a már megszűnt és a jelenleg is működő temetőkről. Rendeletek, temetkezési szokások is.

TERMÉSZETI KÖRNYEZET

151 20 éves a Kiskunsági Nemzeti Park. 1975–1995. /Szerk. Tóth Károly./ Ke. Kiskunsági Nemzeti Park Ig. 1996. 234 p.

Füves élőhelyei, erdői, vizei. Létesítményei. A védett növény- és állatfajok előfordulási helyei. A Park egyes területei. Tájvédelmi körzetek, természetvédelmi területek. A 20 év alatt végzett kutatások.

152 DEÁK Antal András: A háromszögeléstől a Tisza-szabályozásig. Tanulmányok és válogatott dokumentumok a Tiszavölgyi Társulat megalakulásának és Vásárhelyi Pál halálának 150. évfordulójára. Bp. Vízügyi Múz. Lev., és Kvgyűjt. 1996. 128 p. 3 t. részben térk. ill. /Források a vízügy múltjából 10./ – Bibliogr. a jegyzetekben

Tartalmazza Vásárhelyi Pál: Bevezetés a háromszögelés gyakorlatába című, 1827-ben latinul megjelent könyvét is magyar fordításban.

153 A dél-nyírségi erdőpuszták. Bp. TKM Egyesület. 1996. 24 p. /Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 547./

Rövid idegenforgalmi, turisztikai tájékoztató, képekkel.

154 Dombok, halmok, kurgánok. Hajdú-Bihar megye mesterséges kiemelkedései. Szerk. Gyarmathy István. Db. Dél-Nyírség–Bihari Tájvédelmi Egyesület. 1996. 39 p.

A kiemelkedések feltételezett keletkezéséről és növényzetéről.

155 DUNKA Sándor: A Hortobágy-medence régi vizei és a tógazdálkodás. Bp. Vízügyi Múz., Lev. és Kvgyűjt. 1996. 95 p. /Vízügyi történeti füzetek 14./

156 ENDES Mihály: Az élő Tisza. Db. Csokonai K. 1996. 86 p. ill. fotók – Bibliogr. 85. p.

A Tisza környezetének növény- és állatvilága. Horgász- és túrakalauznak is használható.

157 Jász-Nagykun-Szolnok megye településeinek atlasza. 78 település részletes térképe. /Fotók Kardos Tamás./ Gyula, HISZI. 93, 9, 34 p. ill. /Megyeatlasz sorozat./

Szöveges ismertetővel, friss információkkal.

158 KRIZSÁNNÉ JÓZSA Piroska: Hármaskörös. A bökényi és a békésszentandrás vízlépcső. Bp. TKM Egyesület. 1996. 16 p. ill. /Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 548./

159 Magyarországi települések védett természeti értékei. /Szerk. Tardy János./ Bp. Mezőgazda. 1996. 663 p. ill. – Bibliogr. 656–659. p.

Az önkormányzati testületek és a települések lakói által védett természeti értékek, színes képekkel és térképekkel illusztrálva. Mutatókkal.

160 NAGY Illés: Tisza menti kerékpártúra-kalauz. Árvízvédelmi töltésen Szegedtől Tokajig. Bp. Aqua K. 1996. 286 p. ill. 1 térk.

A magyar kerékpáros túrázás fejlődése. A Tisza-táj kialakulása, a Tisza hidrológiai és vízminőségi jellemzői. Árvízvédelem. A Tisza-táj éghajlata, növény- és állatvilága, védett természeti értékei. Kerékpártúra-útvonalak.

161 Nemzeti parkjaink. Jelen és jövő. – National Parks in Hungary. Present and Future. /Szerk. Kalotás Zsolt./ Bp. Aqua K. 1996. 116 p. ill. színes fotók

Színes fotóalbum magyar és angol nyelvű parkismertetésekkel, képaláírásokkal. Felöleli a Hortobágyi, a Kiskunsági, a Körös–Maros Vidéki Nemzeti Park adatait és képanyagát is.

162 Ohattól Meggyesig. A Hortobágyi Természetvédelmi Kutatótábor huszonkét éve. Szerk. Tóth Albert. Bp. Természet- és Környezetvédő Tanárok Egyesülete. 1996. 173 p. /Ökológiai kultúra, ökológiai nevelés./

Tanulmányok a Hortobágy élővilágáról, kunhalmairól, talajáról. Elsősorban a kutatótábor eredményei alapján.

163 Szabolcs vármegye /1782–1785/. Szerk. Pók Judit. Nyh. 1996. 120, [4] p. ill. térkép /A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. Közlemények 11./

Térképkötet. A történelmi Szabolcs vármegyére vonatkozó I. katonai adatfelvétel szöveges kötetének /megjelent 1992-ben/ kiegészítése. A térképlapok az első, helyszínen készült példányok tisztázatai.

164 SZELEKOVSKY László: Dombegyház kunhalmi. Bcs. Megyei Önkorm. 1996. 56 p. ill. fotók

A védett és védelemre érdemes területek legfontosabb adatai, a témához kapcsolódó dokumentumok.

GAZDASÁG, TÁRSADALOM, KULTÚRA

165 125 éves az Alföldi Vasút. /Szerk. Horváth Ferenc./ Bp. /MÁV Rt. Vezérig./ 1996. 261 p. ill.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Tanulmánykötet az Alföld–Fiumei Vasút történetéből.

166 1956 vidéki sajtója. /Szerk. Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert./ Bp. Korona. 1996. 823 p. ill.

A több mint hetven lap teljes terjedelemben szerepel a kötetben jegyzetek, magyarázatok nélkül.

167 Atlas ludovej kultúry slovákov v madarsku. A magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlasza. /A mai ismeretek és gyakorlat alapján. Főszerk. Gyivicsán Anna. Térkép Peter Slavkovsky et al./ Bcs. Szlovák Kutatóint. 1996. 125 p. 430 térkmell. – Bibliogr. 107–108. p.

A 17/18. század fordulójától napjainkig.

168 BAKAY Erzsébet Papp Lászlóné: Népi vászonszövés. Db. – Bp. Kölcsey F. Műv. Kp., M. Művelődési Int. 1996. 69 p.

Elsősorban hajdú-bihari motívumokat ismertet.

169 Bakoss Lajos hagyománygyűjtése a Magyar Nyelvőrben 1873–1896. Karacs Zsigmond tanulmányával. Földes, Karácsony S. Ált. Műv. Kp. 1995. 122 p. /Földesi füzetek 1./

A tetőtleni tanító Földes környéki népnyelvi gyűjtése, életrajzzal.

170 BALANYI Miklós: Lámpások voltak... Egy lezárult kor emlékei a kutatások és visszaemlékezések tükrében /1882–1987/. Mezőhegyes, Önkorm. 1996. 335 p. ill.

Mezőhegyes külterületi iskoláinak története.

171 BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet: Polgárok Kiskunfélegyházán 1890–1913. Db. KLTE Néprajzi Tanszéke. 1996. 313 p. ill. fotók

Társadalomrajz. A városi társadalom változása, fejlődése egy korabeli család háztartási naplója alapján.

172 Befektetési, üzleti lehetőségek Heves megyében. Eger, Heves m. Keresk. és Iparkamara.[1996.] 80 p. ill.

Információk a megyéről. Önkormányzatok befektetési projektjei. 72 cég kínálata.

173 A békési Szegedi Kis István Református Gimnázium története. /Szerk. Katona Gyula./ Békés, Ref. Egyházközs. 1996. 143 p. /8/ t. ill. – Bibliogr. 118–120. p.

Iskolatörténet 1552-től 1996-ig.

174 BELÉNYI Gyula: Az alföldi városok és a településpolitikai. /1945–1963./ Sze. /Csongrád m. Lev. / 1996. 211 p. /Dél-alföldi évszázadok 7./ – Bibliogr. a rövidítésjegyzékben és a lapalji jegyzetekben

A kapitalizmus kori városfejlődés mérlege. A megújulás esélyei és korlátai a második világháború után. A politikai feltételek átalakulása 1948 után. Gazdaság és társadalom 1948–1963.

175 BELLON Tibor: Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a 18–19. században. Történeti-néprajzi tanulmány. Karcag, Önkorm. 1996. 415 p. 14 t. ill. térk. – Bibliogr. 398–407. p.

A Karcag, Kísújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Túrkeve és Kunszentmárton tanácsainak gazdaságirányító tevékenysége nyomán kialakuló árutermelő állattartás és parasztpolgári kultúra. Kiterjedt forrásfeltárás és helyszíni gyűjtés alapján.

176 A beruházások főbb jellemzői és a külföldi befektetések sajátosságai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Készítette Szabó Sándorné. Nyh. KSH Megyei Ig. 1996. 34 p.

1991–1994 között. Statisztikai táblázatok, országos összehasonlító adatokkal.

177 BOJTOR István: Misszió a Tiszán innen, 1950–1956. A Tiszáninneri Református Egyházkerület missziótörténete 1950 és 1956 között. Mis. Kazinczy Ferenc Társaság. 1996. 279 p.

Részben időrendi, részben tematikai szempontokat követ. Irodalomjegyzékkel, helynév és személynév mutatóval.

178 Bűnhődés büntelenül. /Szerk. Fejér Dénes, Micheller Magdolna./ Sze. Pofosz. 1996. 601 p.

260 politikai indokból büntetett személy adatai, körülményei, emlékei, gondolatai. Szemelvények politikai perekből. 1945 és 1956 utáni időszak.

179 CSATÁRI Bálint: A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége. Kistérségi folyamatok és a területfejlesztési politika lehetséges beavatkozási térségtípusai Magyarországon. Ke. MTA RKK Alföldi Tud. Int. 1996. 32 p.

A Phare program iránymutatása szerint. Ábrákkal, térképvázlatokkal.

180 DANKÓ Imre: Püspökladányi tanulmányok. Püspökladány, Önkorm. 1996. 87 p. /Püspökladányi füzetek 1./

A város múltjáról és néprajzáról 1974–1995 között írt tanulmányok és előadások.

181 Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. /Iratok a Hajdú-Bihar megyei Levéltárból./ Összeáll., bev. Major Zoltán László, Ölveti Gábor. Előszó Ságvári Ágnes. Bp. M. Auschwitz Alapítv. Holocaust Dok. Kp. 1996. 77 p. /Holocaust Magyarországon./

182 A Dugonics Társaság évkönyve 1993–1995. Szeged irodalmáért, művészetéért és tudományáért. /Szerk. Kikli Tivadar, Szónokiné Ancsin Gabriella./ Sze. Dugonics Társ. 1996. 213 p.

A társaság ülésein elhangzott előadások.

183 ECSEDI István: A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. Db. Déri Múz. 1996. 256 p.

Hasonmás kiadás. Eredeti: 1935-ben jelent meg. Számozatlan oldalakon Dankó Imre írása a munka új kiadásáról.

184 Az endrődi kézműipar, kereskedelem és a közlekedés a századfordulótól. /Összeáll. Hornok Lajosné Németh Eszter. Feldolg. Róza Olga. Ill. Bella Rózsa, Varjú Edit./ Gyomaendrőd, Honismereti Egyesület. 1996. 128 p. ill., térkmell. /Endrődi füzetek 5./ – Bibliogr. a fejezetek végén

1900 és 1945 között.

185 Építészeti emlékek Dabason. A klasszikus kúriák múltja és jelene. Szerk. Kerekes László, Tapodi Katalin. Dabas, Galéria Alapítvány. 1997. 20 p. ill. részben színes

186 Az Erdőspuszták kistérség terület- és településfejlesztésének stratégiai alapjai. Az Erdőspuszták társadalmi és gazdasági helyzete, fejlesztésének lehetséges irányai. Szerk. Süli-Zakar István. Db. Megyei Önkorm. Közgyűlése. 1996. 227 p. /Területfejlesztés 7./

Álmosd, Bagamér, Hajdúbabos, Hosszúpályi, Kokad, Létavértes, Mikepércs, Monostorpályi, Sáránd, Újléta községeket érinti.

187 Az Európai Unió Phare Kísérleti Program Alap sikeres projektjei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1994–1996. Szerk. Balogh Gabriella. Nyh. Megyei Fejlesztési Ügynökség. 1996. 160 p.

A mezőgazdaságra, élelmiszeriparra, iparfejlesztésre, az innovációra, kutatásra és az idegenforgalomra terjedtek ki a programok.

188 Fejezetek a dél-alföldi áramszolgáltatás 100 éves történetéből. /Szerk. Petri Pál./ Sze. Délmagyarorsz. Áramszolg. Rt. 1996. ill.

1. köt. A vállalatirányítás alakulása a Dél-Alföld villamosenergia-ellátásának története során. Gazdálkodás, gazdasági tervezés, elszámolás. A villamos energia értékesítése, fogyasztói kapcsolatok. 148 p.

2. köt. Villamos hálózatok üzemvitele. A szolgáltatás minősége. 114 p.

3. köt. Hálózatszerelés és villamos technológiai szerelés. A közterületi világítás fejlődése a Dél-Alföldön. Ami a centenáriumi emlékkönyvből kimaradt. 126 p.

4. köt. Az áramszolgáltatás története 17 dél-alföldi városban. 195 p.

189 Fejezetek a Mezőtúri ÁFÉSZ 50 éves működésének történetéből. /Szerk. Molnár Mihály./ Mezőtúr, ÁFÉSZ. 1996. 167 p. ill. fotók

Statisztikai adatokkal, táblázatokkal.

190 /GALOVICZ Mihály – KUCSARA Tibor – SZABÓ László/: A Békés megyei kerékpárutak építésének története. Bcs. Békéscsabai Közúti Ig. 1996. 74 p. ill. – Bibliogr. 54. p.

191 GUPCSÓNÉ PAPP Katalin: A derecskei női kisbunda. Derecske, Városi Műv. Kp. és Kvt. 1996. 44 p.

Főleg rajzok a bunda szabásáról, motívumairól.

192 A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve. 22. Szerk. Radics Kálmán. Db. 1995. [1996.] 426 p.

Témái: A hajdúkerületi büntetőtörvényeszek; Széchenyi István bihari katonáskodása; a debreceni városépítés 1850–1872; a hajdúböszörményi ipartársulat és ipartestület; a Hortobágy hasznosítására vonatkozó kultúrmérnöki elképzelések; Debrecen kisebb század eleji vendéglői; a hajdúnánási ipartestület; a debreceni közegészségügy és közművek fejlődése a századfordulón; a debreceni gyárak második világháború utáni iparegészségügyi helyzete; az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának iratai; a felnőttnevelési stúdió története; Debrecen országgyűlési képviselői 1919–1947; debreceni régi házak. Várostörténeti kronológia 1930–1932. Hajdú-Bihar megye helytörténeti irodalma 1994. Személy-, helynév, és tárgymutatóval.

193 A hajdúböszörményi Wargha István Pedagógiai Főiskola jubileumi évkönyve 1971–1996. Szerk. Kissné Korbuly Katalin. Hajdúböszörmény, 1996. 183 p.

Rövid írások az óvóképző intézmény huszonöt esztendő múltjáról.

194 Hajdúnánási alkotók antológiája '96. Irodalom – művészet – közélet. Fel.szerk. Szabóné Marth Éva. Hajdúnánás, Hajdúnánás városa. 1996. 243 p.

Helytörténeti írások, szépirodalmi művek, helyi adatok.

195 Határtalan lehetőségek? /Békés megye gazdasága és határmenti kapcsolatai. Írta és szerk. Lengyel Imre./ Bcs. – Gyula, Körösi Csoma S. Főisk. Közgazd. Int. Regionális és Település-gazdaságtani Tanszék, Békés m. Keresk. és Iparkamara. 1996. 57 p. ill.

Kutatási eredmények.

196 A Herman Ottó Múzeum évkönyve 23/24. köt. Mis. 1996.

MIZSER Lajos: Az Alsó-Bodrogtörzs és Alsó-Taktaköz községei Pesty Frigyes 1864-es kéziratosa helységnevtárában. 339–347. p.

VIDA Gabriella: Néprajzi ásatás kerámiai Mezőcsáton. 467–482. p. ill.
– Az ásatások során előkerült edények formái és díszítésük

197 Hidak Hajdú-Bihar megyében. Szerk. Tóth Ernő. Db. Debreceni Közúti Ig. 1996. 152 p.

Műszaki leírások.

198 A hódmezővásárhelyi agrárszakoktatás 100 éve 1896–1996. Tudományos Közlemények különszám. Szerk. Haladi József. [Kiad. a] Debreceni Agártudományi Egyetem Mezőgazdasági Főiskolai Kar. Hmv. 1996. 119 p.

Oktatás- és intézménytörténet.

199 Az idő az életmódban. Egy Békés megyei kutatás 25 éve. /Szerk. Hidy Péter./ Bcs. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Műv. Kp.-ja. 1996. 105 p.

A Békési Műhely különszáma.

Tudományos ülésszak az életmódkutatásról. A migráció és a települések átalakulása az Alföldön. Csalládai egzisztenciátípusok. Szabadidővizsgálat.

200 KOVÁCS József, Ö.: Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, 18–19. század. Ke. Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét Monográfia Szerkesztősége. 1996. 291 p. /Kecskeméti füzetek 6./ – Bibliogr. 243–253. p.

A zsidóság helyzete főként Kecskemét és Kiskunhalas társadalmi-gazdasági életében, a betelepülésüktől a 19. század végéig.

201 KOZICZ János: Kecskemét címerei és zászlói. Ke. Keresztény Értelmiségi Szöv. 1996. 140 p. ill. fotók – Bibliogr. 117–120. p.

Levéltári kutatómunka alapján. Tárgyidő 14–20. század.

202 LÁSZLÓ Emőke – PÁSZTOR Emese – SZAKÁL Aurél: Halasi csipke. Kiskunhalas, Halasi Csipke Alapítv. 1996. 247 p. ill. fotók – Bibliogr. 39. p.

479 csipke adatai időrend és tervezők szerinti sorban. Anyaguk, méretük, lelőhelyeik. Magyar, angol és német nyelven, korabeli fotókkal.

203 MAJSAI Károly: Petőfi Sándor és szülei a szalkszentmártoni nagyvendégfogadóban 1845–46. Kiad. a Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete. Szalkszentmárton, 1996. 191 p. ill. fotók

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

A Petrovics-család és a község. Petőfi ekkor keletkezett verseinek számbavétele, ismertetése. A 20. századi Petőfi kultusz. Korabeli fotókkal.

204 Megfeszítette, de meg nem törve. A dabas-sári katolikus iskola kálváriája. Sári, Szent János Alapítvány. 1996. 244 p. ill.

205 Az őszi tárlatok irodalma /I–XLII./ Összeáll. Kőszegfalvi Ferenc. [Kiad. a] Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata. Hmv. 1996. 57 p.

A Vásárhelyi Őszi Tárlatok viszonylag teljes bibliográfiája. Névmutató, tárlatmutató, a Tornyai-plakettesek névjegyzéke.

206 ÖTVÖS László: A Nagykunsági Református Egyházmegye története. Az egyházi élet hétköznapijai. Kunmadaras, Nagykunsági Ref. Egyházmegye. 1996. 214 p.

Az 1940 és 1990 közötti időszak. Az egyházi tisztségviselők, gyülekezetek részletes bemutatása. Bibliográfiával.

207 PÁL József: Ferences harmadik rend Szegeden 1919–1944. /Kiad. a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége és a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége./ Bp. 1996. 80 p.

208 PAPP János: A békéscsabai műkedvelő színjátszás története. /1845–1944./ Bcs. Munkácsy M. Emlékház. 1996. 92 p. ill. /Csabai história 2./ – Bibliogr. 65. p.

209 PAPP János, B.: Hajdúdorog küzdelme a magyar görög katolikus egyházmegye felállításáért. Hajdúdorog, Örökségünk K. 1996. 159 p.

210 Piaristák Szegeden 1721–1996. Szerk. Apró Ferenc. Sze. Dugonics Társaság. 1996. 125 p. 23 t. ill.

Oktatástörténet. Hatásuk a Délvidékre. Az önálló magyar rendtartomány főnökeinek és az iskola igazgatóinak névsora. Képmellékletekkel.

211 PRÓKAI Gábor: Ember és természet. 15 éves a Mezőtúri Képzőművészeti Alkotótelep, 1981–1996. Mezőtúr, Mezőtúr Művészeti Alapítványa. 1996. 111 p. ill. színes fotók

212 REIZNER János: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében. Ruszoly József gondozásában és archontológiai mutatójával. Sze. JATE. 1995. 33 p. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica. Tom. 46. Fasc. 4./ – Bibliogr. a lapalji jegyzetekben

Reizner cikksorozata a Szegedi Naplóban jelent meg 1890-ben, de azóta sem született teljesebb tanulmány. Nagy értéke a névanyaga, ami a város hiányzó archontológiájához kitűnő alap.

213 SÜLI-ZAKAR István – BARANYI Béla: Balmazújváros településfejlesztésének helyi erőforrásai, fejlesztési stratégiájának alapjai. Balmazújváros–Db. KLTE Társadalomföldrajzi Tanszéke. 1996. 118 p.

214 SÜMEGI György: A Kecskeméti Művésztelep (1909/1912–1944) és Alkotóház (1957). Bp. Új Művészet. 1996. 92 p. ill. színes fotók – Bibliogr. a jegyzetekben

A Művésztelep főbb képviselői, programjai, változásai. Az Alkotóház krónikája. Iványi Grünwald Bélával és Révész Imrével részletesen foglalkozik. Korabeli fotókkal.

215 SÜMEGI György: A kecskeméti Városháza. Ke. Kecskeméti Lapok Kft. 1996. [56] p. ill. színes fotók – Bibliogr. [36–41.] p.

A Városháza létrejöttének rövid, átfogó ismertetése. Stílusjegyei, díszítőelemei; a festmények, domborművek elemzése, alkotóik megnevezése.

216 SZABÓ Attila: A termelészövetkezeti mozgalom Abonyban 1948–1984. Szerk. Kisfaludi Péter. Kiad. a József Attila, Ságvári Endre, Új Világ Mezőgazdasági Termelészövetkezet. Abony, 1987. 206 p. – Bibliogr. 203–204. p.

217 SZABÓ Botond, G.: A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”. Neveléstörténeti tanulmány 18. századi forrásgyűjteménnyel. Db. Tiszántúli Ref. Egyházker. Gyűjtemények. 1996. 502 p.

218 SZABÓ Ildikó: Közösségszerveződési folyamatok a magyarországi románok körében. 1. rész. Három település interetnikus viszonyai. /Méhkerék, Gyula, Körösszakál./ Bp. MTA Politikai Tudományok Int. Etnoregionális Kutatókp. 1996. 43 p. /MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont. Munkafüzetek 7./

Az 1994/95-ben végzett vizsgálat tapasztalatai.

219 SZABÓ Menyhért: Kelet-Magyarország vasútirodalma. Db. MÁV Debreceni Üzletig. 1996. 206 p.

A debreceni vasútvonal létesítésétől /1857/ máig

220 Szabolcs-Szatmár-Bereg megye fejlesztési koncepciója 1996. Szerk. Filepné Nagy Éva. Nyh. Megyei Fejlesztési Ügynökség. 1996. 60 p.

Közel 100 megyei szakértő helyzetelemzése nyomán, amelyet a Megyei Fejlesztési Ügynökség koordinált. Mintegy 10 évre stratégiai alapot jelent a területfejlesztés gazdasági, társadalmi, környezeti és térségi fejlesztési programjaihoz.

221 Szabolcs-Szatmár-Bereg megye műemlékjegyzéke és természeti értékei. Nyh. Megyei Közgyűlés. 1995. 96 p.

A műemlékek jegyzéke a települések betűrendjében. A természeti értékeket országos vagy helyi jelentőségük szerint csoportosítja.

222 Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területfejlesztési programja 1996. Rövid- és középtávú keretprogram. Nyh. Megyei Fejlesztési Ügynökség. 1996. 144 p. ill.

A területfejlesztési program az általános fejlesztési koncepció megvalósítását szolgáló konkrét intézkedések sora. Tartalmazza az alprogramok célját, tartalmát, a megvalósítás mechanizmusát, időbeli ütemezését, teljesülésének várható eredménymutatóit, a becsült költségeket és a finanszírozási forrásokat.

223 A Szeged–Csanádi egyházmegye névtára. /Sze./ Egyházm. 1996. 64 p.

Egyházmegyei használatra készült papi névtár. Az átalakított egyházmegye esperesi kerületenként, azon belül a települések betűrendjében. Egy-egy településről: rövid történet, plébániatörténet, a lakosság és a hívek száma, a templom titulusa, az anyakönyvezés kezdete.

224 Szegedi egyetemi almanach 1921–1995. /1./ József Attila Tudományegyetem. /Szerk. Szentirmai László, Iványi Szabó Éva, Ráczné Mojzes Katalin. Sze. JATE. 559 p. ill.

A JATE és jogelődjeinek Állam és jogtudományi, Bölcsészettudományi és Természettudományi karán, központi intézményeiben vezetői tisztséget betöltött, illetve tudományosan minősített oktatóinak egyetemi pályaképe. Az egyetem szervezete. Díszdoktorok névsora.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- 225 Szegedi szobrászok. /Szerk., bev. Tóth Attila. Sze. Önkorm./ 1996. 78 p. ill.
A szegedi szobrászat története. A városban élő tizenegy művész életrajza és alkotásaik fotói.
- 226 Színházi képregény 96. 100 év Kecskeméten. /Főszerk. Karácsony Ágnes./ Ke. Hírös Teátrum Alapítv. 1996. 239 p. ill. fotók, grafikák
Képes színházi krónika. A kecskeméti Katona József Színház 100 éve a helyi és országos időszak kiadványok tükrében. Színészek, színpadi jelenetek, színlapok fotóival.
- 227 Szolnok villamosításának centenáriuma. 1896–1996. /Szerk. Madarász Tibor./ Szo. Fotogruppe Kft. 1996. 240 p. ill. – Bibliogr. 240. p.
Visszaemlékezések, levéltári iratok és nyomtatott források felhasználásával. Kronológiával, fotókkal, térképekkel.
- 228 Tanárképzésünk egykor és ma. Szerk. Orosz Gábor. Db. KLTE Neveléstud. Tanszéke. 1995 [1996]. 116 p. /Acta Paedagogica Debrecina 94./
Oktatástörténeti tanulmányok a debreceni tudományegyetem tanárképzési eredményeiről, felfogásáról. Egyebek között Mitrovics Gyula, Kiss Árpád, Jausz Béla tevékenységéről.
- 229 Tanulmányok. Szerk. Varga Gábor. Db. Kölcsey F. Ref. Tanítóképző Főisk. 1996. 290 p.
A főiskola egyes tanszékeinek története.
- 230 Társadalmi-gazdasági helyzetkép: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 1995. Szerk. Egri Imre, Filepné Nagy Éva. 1–3. köt. Nyh. Stúdium K. 1996. 3 db.
Előzetes vizsgálatok a megye fejlesztési koncepciójához.
- 231 TIBORI János: A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1957–1965. Db. [Szerző.] 1996. 152 p. /A Debreceni Református Teológiai Akadémia egyház-történeti tanulmányi füzetek 35./
- 232 Tiszai hajózási konferencia. /Szerk. Nagy Illés./ Szo. Fotogruppe Kft. 1996. 64 p. ill.
Szolnok, 1996. júl. 5. Tanulmányok a Tisza-völgyi vízi teher- és személyszállítás múltjáról és jelenéről. Technikatörténeti szempontból is érdekes adatok. Fényképekkel, térképekkel, rajzokkal.
- 233 A Tiszamente kistérség terület- és településfejlesztésének stratégiai alapjai. /A Tiszamente társadalmi és gazdasági helyzete./ Szerk. Süli-Zakar István. Db. Megyei Önkorm. Közgyűlése. 257 p. /Területfejlesztés 5./
Társadalom- és településföldrajzi tanulmányok, a fejlesztés lehetőségei.
- 234 Tiszatáj ÁFÉSZ 50 éves működésének történetéből. 1946–1996. /Szerk. Tóth Istvánné./ Tiszafüred, Tiszatáj ÁFÉSZ. 1996. 103 p. ill.
Részletes statisztikával, diagramokkal, fotókkal.
- 235 URBÁN Miklósné: Mezősi Károly élete és munkássága. Bibliográfia. Kiskunfélegyháza, Petőfi S. Városi Kvt., Móra F. Közművelődési Egyesület. 1996. 135, [30] p. ill. fotók
Kiemelkedő kiskunfélegyházi helytörténész és Petőfi-kutató élete, művei, közéleti tevékenysége. Életrajzi kronológia. Szemelvények írásából, a vele kapcsolatos megemlékezésekből, dokumentumokból.
- 236 VALUCH Tibor: „Ötvenhatosok.” Db. Cívus K. 1996. 199 p.

Interjúk. A politikai bűncselekmények vádjával elítéltek névjegyzékével.

237 ZABOS Géza: Tiszahát. Csátország, Abaujország, Tiszahát 1952–1956. Bp. Püski K. 1996. 438 p.

Az alcímben feltüntetett megírók élete az 1950-es években. Az 1956-os forradalom eseményei.

238 ZÁDORNÉ ZSOLDOS Mária: Jász-Nagykun-Szolnok megye egészségügyi szervezetének, helyzetének fő vonásai. 1876–1976. Szo. 1996. 161 p. ill. /Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár közleményei 2./ – Bibliogr. a jegyzetekben

239 Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum Dürer Terem, 1996. május 10. – október 6. A kiállítást rend. és a katalógust szerk. Havassy Péter. Fotók Kozma Károly. Gyula, Erkel F. Múz. 1996. 130 p. ill. /Gyulai katalógusok 2./ – Bibliogr. 128–130. p.

Tanulmányok az említett népek történetéről, Magyarországra költözésükről. Kronológiával, térkép-részletekkel.

*

Megyeszékhelyek rövidítései a megjelenési adatok között:

Bcs.	= Békéscsaba	Mis.	= Miskolc
Db.	= Debrecen	Nyh.	= Nyíregyháza
Hmh.	= Hódmezővásárhely	Sze.	= Szeged
Ke.	= Kecskemét	Szo.	= Szolnok

Szerkesztette: Lisztes László

Az alföldi megyei könyvtárak közreműködő munkatársai: Árvainé Zsíros Eszter és Simon Sándor (Jász-Nagykun-Szolnok megye), Bényei Miklós (Hajdú-Bihar megye), Grósz Mihály (Békés megye), Guszmáné Nagy Ágnes (Heves megye), László Gézáné és Magyarai Béláné (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), Kőszegfalvi Ferenc és Lovászi Józsefné (Csongrád megye), Pethő Zsoltné (Pest megye), Streichonovecz Ilona (Bács-Kiskun megye), Székelyné Forintos Judit (Borsod-Abaúj-Zemplén megye).

A szerkesztő jegyzete

Az utóbbi években tovább nőtt a kutatók érdeklődése szűkebb környezetük múltja és jelene iránt. Többek között ezt bizonyítják a mi tapasztalataink is. Mert míg az Alföldi Tanulmányok 16. kötetében publikált válogatott bibliográfia mindössze 87 1995-ben megjelent tételt tartalmazott, az 1996-os kiadványokról közel 300 leírást küldtek a megyei könyvtárak az Alföldi Tudományos Intézetnek. /A közreműködő kollégák fáradozását, és intézményeik nagyvonalú segítségét ezúton is megköszönjük./

Természetesen örülünk a megyékben folyó tudományos és ismeretterjesztő munka élénkülésének. Szívesen regisztrálnánk az írásban, kiadványokban realizálódó eredményeit válogatás nélkül, az Alföldi Tanulmányok szűkös terjedelme

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

azonban szigorú válogatásra kényszerít bennünket. Kénytelenek voltunk tehát kihagyni most a füzetes anyag egy részét, és az aktualitásokhoz kötődőket, amelyek hamarabb elévülnek. Reméljük, hogy az előző összeállításunk tételszámozását folytató válogatás így is elég sokoldalúan reprezentálja az Alföld megismerésére irányuló erőfeszítéseket.

Szeretnénk a következő években is hasonló színvonalú irodalomjegyzékeket átnyújtani a kutatóknak az Alföldre vonatkozó publikációkból. Bár tudjuk, hogy az Alfölddel foglalkozó szakemberek is személyesen szeretnek meggyőződni szűkebb érdeklődési területük új információiról, kutatási eredményeiről, talán mégis szívesen áttekintik így együtt az országos könyvtermés alapján készített 1996-os összeállításunkat.

Kérjük, hogy minél többen írják meg észrevételeiket, kifogásaikat erről a válogatásról, de megköszönnénk azt is, ha véleményt mondanának az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete általános könyvészeti-információs törekvéseiről, perspektivikus elgondolásairól.

560,- Ft

